

В. А. Смолій (головний редактор), В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський, В. М. Даниленко, М. Ф. Дмитрієнко, Я. Д. Ісасвич, М. В. Коваль, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, В. М. Литвин, М. І. Панчук, Р. Я. Пиріг, О. П. Рєєнт (заст. головного редактора), В. Ф. Рєпринцев, В. М. Ричка (заст. головного редактора), О. С. Рубльов (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, В. С. Степанков, Д. В. Табачник, П. П. Толочко, П. Т. Тронько

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, С. О. Носова, М. Б. Озерова, Г. Я. Туранська

Наукові редактори

докт. іст. наук *О. П. Рєєнт*

канд. іст. наук *В. М. Ричка*

канд. іст. наук *О. С. Рубльов*

**Редакція публікує матеріали,
не завжди поділяючи погляди їх авторів**

Паспорт видання — серія КВ, № 263, зареєстровано
14.XII.1993 р. Держкомвидавом України

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

№ 2 (413)

БЕРЕЗЕНЬ — КВІТЕНЬ 1997

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

Проблеми давньої та середньовічної історії України

- Вовк Т. А., Отрошенко В. В. Підґрунтя історії України 3
- Котляр М. Ф. Давньоруська держава кінця XI — початку XII ст. (Від усобиць до стабілізації) 18
- * * *

- Сворак С. Д. (*Івано-Франківськ*). Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період 28

Україна і слов'янський світ

- ✓ Лісевич І. Т. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864–1917 рр.) 43

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Шевченко Н. В. (*Миколаїв*). Білорусько-Литовська держава: нові концептуальні засади сучасної білоруської історіографії 55

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії української революції

- Лозовий В. С. (*Кам'янець-Подільський*). Аграрна політика Директорії УНР 68

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

- ✓ Маркітан Л. П. М. С. Грушевський у кінофотодокументах 76

С а р б е й В. Г. Місце часопису “Кур’єр Кривбасу” у сучасному всеукраїнському краєзнавчому русі	84
■ ■ ■	
А п а н о в и ч О. М. Урядові службовці Гетьманщини — українська інтелігенція XVIII ст.	92
ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ	
Греко-католицька церква в 1944—1991 рр. (<i>Продовження</i>)	98
ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ	
М и х а л ь ч у к В а с и л ь (<i>Франція, Париж</i>). Вбивство С. Петлюри	111
КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ	
П і н ч у к Ю. А., Я с ь О. В. Томас Приймак. Микола Костомаров: Біографія	126
Б е р е з о в ч у к М. Д. Б. Андрусишин. У пошуках соціальної рівноваги: Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917—1920 рр.	128
Ш е в ч е н к о В. Ф. В. І. Пристайко, Ю. І. Шаповал. Справа “Спілки визволення України”: невідомі документи і факти	130
К у л ь ч и ц ь к и й С. В. Марта Богачевська-Хомяк. Білим по білому. Жінки в громадському житті України. 1884—1939	132
П а в л е н к о Г. В. (<i>Ужгород</i>), С а р б е й В. Г. Л. В. Таран. Историческая мысль Франции и России. 70-е годы XIX — 40-е годы XX вв.	137
ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ	
В и н а р Л ю б о м и р (<i>США, Кетт</i>). Міжнародна конференція у Нью-Йорку “Михайло Грушевський — історик, суспільно-громадський діяч, державотворець”	143
М е л ь н и ч е н к о В. М. (<i>Черкаси</i>). Шості Всеукраїнські історичні читання “Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку”	146
Б а ж е н о в Л. В. (<i>Кам’янець-Подільський</i>). Створення Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАНУ у Кам’янці-Подільському	147
К о р о л ь І. Ф. (<i>Ужгород</i>), Г а н у с С. В. (<i>Ужгород</i>). Міжнародна наукова конференція “Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної та Південно-Східної Європи (друга половина 80-х — перша половина 90-х років XX ст.)”	148
С и м о н е н к о Р. Г. Міжнародна наукова конференція “Причини світових воєн XX століття. Порівняльний аналіз”	151
Р и ч к а В. М. Міжнародний науковий Конгрес “Єрусалим у слов’янських культурах та релігійних традиціях”	153
Кондуфор Юрій Юрійович	154

Проблеми давньої та середньовічної історії України

Т. А. БОБК (Київ), В. В. ОТРОЩЕНКО (Київ)

Підґрунтя історії України

Для розуміння історико-культурних процесів, які мали місце на теренах України протягом останнього мільйона років, необхідно чітко усвідомити особливості геополітичного розташування країни. Незаперечна теза: "Україна — земля, що лежить скраю" ¹ — потребує розгорнутого пояснення. Побутове уявлення про Україну як окраїну Росії склалося відносно пізно і не відповідає істині. Адже поняття "Україна" було сформульоване ще в XII ст., коли Росія ні як держава, ні як етнонім не існувала. Україна — спочатку переяславська, а згодом подільська — утворилася на краю Великого Степу, і саме він відігравав в українській історії велику і не завжди конструктивну роль. На тлі Великого Степу, євразійського за своєю сутністю, Україна виглядає як край Європи взагалі.

Такому сприйняттю відповідає й позиція античних географів, які кордон між Європою та Азією проводили по р. Танаїс (Дон) та Боспору Кімерійському (Керченській протоці) ². Саме через наш край проходить згусток суходольних шляхів, які географічно й історично пов'язують Європу з Азією. Інша лінія сполучки між Європою та Азією, що функціонувала протягом тисячоліть, пролягала крізь Балкани та Малу Азію.

Таким чином, геополітичне розташування України та Греції має певну схожість у тому плані, що обидва народи волею історичної долі опинилися на краю Європи. За цією, здавалося б, формальною схожістю стоїть суто конкретна функція захисту континенту від загрози зі сходу — з Азії. З іншого боку, Греція та Україна за певних умов були найзручнішими плацдармами для здійснення глобальних замірів європейських завойовників, починаючи з Олександра Великого. У такій геополітичній ситуації завжди важко втримати політичну незалежність, але ніщо не завадило сприймати найпрогресивніші традиції культури, віри, демократії.

Важливим геополітичним фактором для України є Чорне море. Воно також є природним кордоном між Європою та Азією, і докола нього, у так званій циркумпонтійській зоні, протягом тисячоліть відбувалися події надзвичайної історичної ваги. Саме з цією зоною пов'язане, зокрема, походження індоєвропейських народів, до яких належить і український. Усі гіпотези походження індоєвропейців прив'язані до Чорного моря, а отже, до теренів України ³.

І нарешті, слід чітко усвідомлювати, що край України проходить через її серце, розтинаючи сучасну територію ніби по діагоналі з південного заходу на північний схід. На північний захід від Орелі та Тясмина, де й зародилася власне Україна ⁴, процеси державотворення проходять інтенсивно, а на південному сході, з боку Великого Степу, вони активно гальмуються, відцентрові тенденції набувають загрозливого характеру. Така ситуація склалася не за один день чи рік, а формувалася протягом

тисячоліть. Різномісний регіональний ритм української історії завжди породжував фактор нестабільності, стримував чи руйнував державотворчі потуги. Тому ґрунтовне вивчення історії Великого Степу загалом і українського його клину зокрема стає першочерговим завданням науковців. Такий підхід матиме велике значення не лише для історичної науки, а й сприятиме виробленню конкретних мотивованих порад, політикам сучасності.

Важливою проблемою є момент відліку української історії. Чи починати її від появи етноніму "Україна", чи від Кия, чи від поселення людини на Кирилівських висотах понад Дніпром? Історія починається з тієї днини, коли перші люди ступили на землю України. Її населення ніколи не було сталим, і тому племена та народи, які у той чи інший час перетинали її межі, ставали чинниками і дійовими особами її історії. Суккупним результатом їх багатотисячолітніх зусиль є сучасна Українська держава.

Найдавніші ланки процесу походження людини — антропогенезу — простежені далеко за межами України — у Південно-Східній Африці. Отже, перші люди прийшли на терени України іззовні. Відбулася ця історична подія близько 1 млн років тому. Їх шлях пролягав крізь західні регіони Передньої Азії та Балканський півострів. Відповідно, первісне заселення проходило з південного заходу та заходу, від Західної України на схід.

Стоянки найдавніших в Україні людей відомі у Закарпатті, на Дністрі, Житомирщині, у Донбасі, Гірському Криму. Найдавнішою з них є стоянка Королеве у Закарпатті, де у відповідних геологічних шарах виявлені кам'яні знаряддя праці — чоппери. Людські істоти цієї ашельської епохи раннього кам'яного віку називаються архантропами. Тривав процес формування людини як біологічного типу. Стверджувати щось конкретне щодо соціальної організації найперших осередків життя архантропів в Україні неможливо внаслідок браку необхідної інформації.

Значно більший обсяг даних маємо про наступну, муст'єрську, епоху, яка розпочалася близько 150 тис. років тому і тривала понад 100 тис. років. Її репрезентує новий фізичний тип людей — палеоантропи, або неандертальці. Якщо пам'яток попередньої, ашельської, епохи виявлено лише кілька розрізнених по Україні, то муст'єрські (а їх відкрито вже близько двохсот) утворюють вісім локальних груп (кримську, закарпатську, передкарпатську, житомирську, дніпровську, деснянську, причорноморську та донецько-надазівську)⁵.

Отже, неандертальці освоюють практично всі терени України. Процес розселення, як і в попередню епоху, йшов із заходу на схід. До колективів людей, що мешкали в межах України, додавалися нові. Привласнюючий, мисливський характер господарства вимагав рухомого способу життя, будучи зв'язаний з пересуванням об'єктів полювання — тварин. Великим фактором нестабільності був суворий клімат з періодичними зледеніннями. Протягом останнього мільйона років відбулося чотири великих зледеніння. Найпотужнішим з них виявилось рісське (дніпровське), коли крига вкрила значну частину Північної України. З відступом дніпровського льодовика на північ розпочалася муст'єрська доба в Україні, що нагадувала тоді тундру.

Таким чином, ритми найдавнішої історії України були зумовлені могутніми природними факторами — рушійними силами прогресу. Показово, що кожне нове зледеніння не відкидало людство назад, а ставало ніби підмогою для епохальних зрушень. Неандерталець знайшов вагомі аргументи протистояння холоду, побудувавши першу домівку і розпаливши в ній вогнище. Залишки штучного житла, за фундамент якого правили кістки забитих мамонтів, досліджені на стоянці Молодова I Чернівецької області на р. Дністер. У помешканні виявлені рештки 15 вогнищ.

Іншим вагомим свідченням людяності неандертальців правлять рештки свідомо здійснених поховань. У печері Кіік-Коба у Криму в спеціально видовбаних у скелі ямках виявлені поховання жінки та немовляти. З становленням поховального ритуалу нерозривно пов'язане формування певних релігійних уявлень. Збільшується та збагачується номенклатура кременевих знарядь праці, вдосконалюється техніка обробки кременю. Ведення сталого мисливського промислу потребувало певної соціальної організації суспільства.

Для характеристики суспільного устрою ранніх людських колективів застосовується термін "первісне людське стадо". Уведений до наукового обігу радянськими вченими 30-х років, він не був сприйнятий світовою наукою і залишився виключно доробком марксизму. Реальні надбання культури архантропів та палеоантропів ніяк не узгоджуються з терміном "стадо", доладним при описі світу тварин, і вимагають іншого — "громада". Громади неандертальців репрезентують ранні форми суспільного устрою, але досить ефективні, щоб опікуватися за людину-родича як за життя її, так і по смерті.

Нове, вюрмське (ваддайське) зледеніння (останнє в історії) розпочалося приблизно 80 тис. років тому. На тлі цього найсильнішого похолодання, що тривало майже 70 тис. років, відбувся історичний процес формування людини сучасного біологічного типу — людини розумної. Саме з її діяльністю пов'язаний пізній палеоліт в Україні, що датується за радіовуглецевими пробами від 35 тис. до 10 тис. років до н. е. Це була доба розквіту мисливського господарства, представлена в Україні понад 800 пам'ятками.

Більшість виявлених пам'яток зосереджена у західній, центральній та північній Україні, тобто ближче до льодовика, південний край якого перетинав Білорусь. Найменше ж їх на півдні України, де мали б бути більш сприятливі кліматичні умови. Дослідниками пізнього палеоліту виділені п'ять груп пам'яток: закарпатська, дністровська, волинська, середньодніпровська та степова. Перші чотири відносяться до європейської прильодовикової культурної зони пізнього Палеоліту, а степові пам'ятки є північною периферією середземноморської культурної зони.

Етапи розвитку пізнього палеоліту в Україні відповідають загальноєвропейським: ранній (оріньяко-солотрейський) позначений розквітом мисливського господарства з мамонтом як головним об'єктом полювання, досконалою технікою обробки кременю, появою найдавніших кістяних знарядь праці — вістрів до списів, формуванням мистецтва; пізній (мадленський) позначений зміною основної промислової тварини — нею стає північний олень, розвитком рибальства, серед крем'яних знарядь праці з'являються мікролітичні, розвивається косторізна справа, сягає своїх вершин палеолітичне мистецтво (живопис, графіка, скульптура, музика). Саме в мадленський час (XII—X тис. років до н. е.) з'являється найдавніша стоянка людей на пагорбах Києва — Кирилівська, відкрита корифеєм української археології В. В. Хвойкою.

Суворі умови життя у прильодовиковій смузі спонукали людей до розвитку будівництва. Залишки жител виявлені на багатьох стоянках України. Вони стали об'єктом монографічних досліджень⁶. Більшість жител мали округлу форму з основою, викладеною з кісток тварин, головним чином мамонтів. Сферична чи конічна стеля конструювалася з жердин, накритих шкурами тварин. Вогнище знаходилося у центрі житла.

Складнішу архітектуру мали трисекційні видовжені житла з трьома вогнищами. Така споруда відкрита на стоянці Пушкарі на Десні. На одній стоянці вдалося виявити 6 жител. Отже, на пересічній стоянці було 4—6 жител, у яких могли мешкати 5—7 сімей із загальною кількістю жителів до 50 осіб. Житла розташовувалися у ряд чи по колу. Заслу-

гою українських археологів є виділення "святкового" дому на стоянці Мізин на Десні.

Досліджені стоянки дають можливість зробити реконструкції соціального устрою пізньопалеолітичної доби на теренах України. Базовою суспільною одиницею виступає сім'я. Сукупність сімей, що проживали на одній стоянці, утворювала кровноспоріднену громаду, очолювану старійшиною⁷. Громада контролювала закріплені за нею мисливські угіддя, проводила загінне полювання, розподіляла продукти харчування, здобуті спільними зусиллями. Шлюбні стосунки, за законами екзогамії, могли відбуватися лише між представниками різних громад. Отже, громада існувала не сама по собі, а разом з кількома сусідніми колективами.

Сукупність громад утворювала соціально-історичний організм, який з часом мав оформитися в плем'я.

Важливим елементом соціального устрою є інститут влади. Оскільки влада потребує певного зовнішнього оформлення, атрибутики, то серед виробів пізньопалеолітичних майстрів найімпозантніший вигляд мають "жезли начальників". Найліпший зразок жезлу, прикрашений рельєфним зображенням людини, знайдено на стоянці Молодова V. Його вирізьбили 24 тис. років тому⁸.

Отже, уявлення про загальну рівність представників первісних громад, яке склалося у кабінетних дослідників, не зовсім відповідає реальності. Фактичної рівності не було ніколи, і розподіл здобичі відбувався з урахуванням реального внеску в справу кожного з організаторів та виконавців. Тому не може бути й мови про якийсь "розклад" первісного суспільства у зв'язку з рухом до державності. Реально ми спостерігаємо неухильний розвиток суспільно-економічних відносин, який увінчується утворенням держави. До такого концептуального підходу приводять нас факти української історії.

На окрему увагу заслуговують культурні здобутки пізньопалеолітичної епохи. Мистецтво не просто виникає, а органічно входить у побут первісної людини (декоративне оздоблення жител, аксесуари культових церемоній, вбрання людини, художнє оформлення святилищ). Вироби з кісток тварин оздоблювалися ритмічним орнаментом і складнішими абстрактними композиціями.

Образотворче мистецтво також позначене рисами умовності та абстракції. Крізь складну символіку проглядає образ жінки-матері на кістяних статуетках з Мізинської стоянки на Чернігівщині. Серед чоловічих образів чільне місце займає "Чаклун" з гроту Чаклуна Кам'яної Могили біля Мелітополя. Кам'яна Могила — природний останець серед рівного степу — донесла до наших днів зразки монументального мистецтва верхньопалеолітичної людини⁹.

Найдавніші свідчення музичної культури людства вивчені саме на верхньопалеолітичних пам'ятках України. Це і залишки чотирьох кістяних флейт, знайдених на стоянках Подністров'я, і унікальний комплекс ударних та шумових музичних інструментів з кісток мамонта та північного оленя, виявлений серед матеріалів стоянки Мізин, і профіль людини, що співає, на лопатці мамонта з стоянки Городок II на Волині¹⁰. Загалом же культура населення України доби верхнього палеоліту виглядає досить оригінальною на європейському культурному тлі.

Залежність історичних епох від геологічних на ранніх стадіях розвитку людства підтверджується співпадінням часу зміни льодовикової епохи — плейстоцену — голоценом, тобто сучасною геологічною епохою, з початком мезолітичної доби в історії людства. Хронологічно епоха мезоліту датується IX—VI тис. до н. е. і поділяється на два періоди — ранній та пізній. Загальне потепління клімату і поліпшення умов існування істотно позначилися на зростанні кількості населення. На теренах України виявлено понад 300 мезолітичних місцезнаходжень. Виді-

ляються дві культурно-територіальні зони — південна степова мікролітична та полісько-лісостепова мікро-макролітична. Своєрідний регіон утворюють пам'ятки Середнього Подністрів'я та Прикарпаття.

Основним заняттям населення залишається мисливство, але відбувається поступова зміна об'єктів полювання: на зміну мамонту, шерстистому носорогу, північному оленю, бізону приходять дикі бики, коні, благородні олені, кабани, тобто більш рухливі мобільні тварини. Відповідно підвищується темп життя, рухливість населення. Головним знаряддям полювання стає лук із стрілами. Загінне полювання змінюється облавним. Із застосуванням кістяного гачка важливим джерелом поповнення харчового раціону стає рибальство. Розвивалося також річкове збиральництво молосків, раків тощо. Серед знарядь праці переважають складені з дрібних крем'яних платівок-мікролітів на кістяній чи дерев'яній основі. З кременю виготовлялися вістря до стріл, а з кістки — вістря гарпунів.

Оскільки населення зростало швидше, ніж відновлювалося поголів'я вбитих на полюванні диких тварин, це призвело, зрештою, до кризи мисливського господарства. Розвиток рибальства та річкового збиральництва лише частково компенсував брак необхідних продуктів харчування. Криза охопила привласнюючу систему господарства як таку, що гальмувала подальший розвиток суспільства. Середній вік мезолітичного населення України лише 23 роки.

Вихід з кризи був можливим лише на шляхах переходу до відтворюючих форм господарства — скотарства та землеробства. Вже в мезоліті зафіксовані перші спроби приручення диких тварин: спочатку — собаки, а згодом — свині. Але розвиток відтворюючих форм господарства вимагав осілого способу життя. Таким осередком осілості стає у мезоліті Дніпровське Надпоріжжя, де виявлені довготривалі поселення (Огринь, Осокорівка) та найдавніші в Європі ґрунтові могильники (Василівський перший та третій, Волоський). У тілах багатьох небіжчиків чоловічої статі виявлені вістря стріл, що свідчить про загальну нестабільність ситуації.

Суспільний устрій мезолітичної доби вивчений у загальних рисах за браком необхідної кількості гарно досліджених інформативних пам'яток. Існує гіпотеза про консолідацію рухомих мисливських родових громад у племена. За умов кризи мисливсько-рибальського господарства, боротьби за кращі мисливські та риболовецькі угіддя роль громадської організації зростала.

Доба неоліту (кінець VI—IV тис. до н. е.) була поворотною в історії людства. Видатний англійський археолог, знайомий з марксизмом, В. Г. Чайлд ввів таке поняття, як "неолітична революція", щоб підкреслити історичне значення саме цієї епохи. Її сутність полягає у переході від привласнюючих до відтворюючих форм господарства. Цей процес не був одномоментним, а розтягнувся на кілька тисячоліть. Отже, поняття "революція" щодо цих епохальних економічних зрушень досить умовне. Воно має на меті лише підкреслити значимість подій, які мали місце у неоліті.

За теплого атлантичного природно-кліматичного періоду формується сучасний ландшафтний поділ України на Поліську, Лісостепову та Степову зони. Від середини VI тис. до н. е. починає утворюватися гумусний покрив землі, тобто сучасні українські чорноземи. Формальною ознакою утвердження неолітичної доби є поява кераміки. Останній винахід не лише докорінно змінив побут людини, а й надав незамінний матеріал для вивчення культури, ідеології і навіть етнічної належності первісних громад.

Саме від неолітичної доби є підстави говорити про етнічну специфіку населення України, що було неможливим у попередні епохи. Згадаємо, що для характеристики пам'яток палеолітичної та мезолітичної діб археологи використовують еталонні пам'ятки Франції

(Ашель, Мустьє, Оріньяк, Солютре, Азіль, Тарденуаз). З неоліту є можливість виділення конкретних археологічних культур, за якими стояли певні етнічні угруповання. Недарма ж кераміку називають "хлібом археології".

Неоліт України склався під впливом розвинутіших осередків неолітичної революції на Передньому Сході та в Східному Середземномор'ї. Неолітизація Європи відбувалася через Балканський півострів та Подунав'я. Відповідно носії культур Крилі та лінійно-стрічкової кераміки¹¹ просуваються на терени України із заходу. Перші заселяють Закарпаття, другі — Західну Україну. Під впливом культури Криш у середніх течіях Південного Бугу та Дністра формується буго-дністровська культура. Протягом V—IV тис. до н. е. процес неолітизації охоплює всю територію України. У Надпоріжжі на мезолітичній основі утворюється сурсько-дніпровська культура, північніше — дніпро-донецька, а на півдні — гірськокримська. Найпізніше неоліт утверджується на північному сході України, де мешкали носії культури ямково-гребінцевої кераміки.

Якщо кераміка поширюється серед усього населення України, то відтворюючі форми господарства — лише серед прийшлих племен Західної та Південно-Західної України. Вони належали до середземноморського антропологічного типу. Корінне населення — пізні кроманьйонці — продовжувало займатися мисливством та рибальством, поступово переймаючи більш прогресивні форми господарства. З свійських тварин розводили велику та дрібну рогату худобу, свиней. Примітивне мотичне землеробство базувалося на вирощуванні кількох сортів пшениці та ячменю. Значним досягненням на теренах обробного виробництва слід вважати опанування технології шліфування кам'яних знарядь праці. Завдяки цьому стали виготовляти різноманітні кам'яні сокири — могутній, як на той час, засіб наступу на природу.

У поховальному ритуалі неолітичної доби переважають поховання у випростаному стані з досить виразним супроводжуючим інвентарем, серед якого з'являються, зокрема, найдавніші булавки у Маріупольському та Микільському могильниках дніпро-донецької культури. Похованих засипали тоді червоною фарбою — вохрою. У цей період відомі також окремі випадки принципово нового для теренів України поховального обряду — кремації.

Підбиваючи підсумок історичного процесу, що проходив на теренах України протягом кам'яного віку, слід виділити такі найголовніші його досягнення: завершився тривалий процес формування людини як біологічної істоти; заселення цієї території людиною відбувалося із заходу на схід, завершившись у пізньому палеоліті; утверджується суспільна організація у вигляді ранньородової громади, яка складалася з окремих парних сімей; спостерігається злет духовної культури — ранні форми релігії, музики, образотворче та декоративне мистецтво, позначені рисами своєрідності; неухильно удосконалювалася техніка обробки каменю та кістки, освоєне керамічне виробництво; епохальне значення мав перехід від привласнюючих до відтворюючих форм господарства — неолітична революція.

Протягом кам'яного віку населення України розвивалося у руслі палеоевропейських культурних процесів, поширюючи культурні традиції та здобутки на схід. Важко стверджувати щось певне про етнічний склад населення України у кам'яному віці. Наявність двох антропологічних типів, пов'язана з різними формами господарської діяльності, вказує на етнічну неоднорідність людських колективів. Загалом же переважає думка, що терени України заселяло у кам'яному віці доіндоєвропейське населення Європи.

Доба енеоліту стала поворотним моментом в історії України у тому плані, що її територія розділилася на два супротивні, аж до антагонізму,

світи — світ землеробів та світ скотарів¹². Більш-менш активне протистояння згаданих світів тривало понад 5000 років — від XXXVI ст. до н. е. до XVIII ст. н. е., істотно впливаючи на плин державотворчих процесів в Україні. За межами цього протистояння на півночі та північному сході населення продовжувало жити в епосі неоліту, займаючись мисливством та рибальством. Нерівномірність розвитку окремих регіонів України за доби енеоліту стає особливо відчутною.

Енеоліт (4000—2700/2500 рр. до н. е.) збігається з пізньоатлантичною фазою голоцену, коли створилися оптимальні умови для життя людей на теренах України. У цю епоху відтворюючі форми господарства остаточно беруть гору: Землеробські племена освоюють лісостеп, а скотарські упевнено оволодівають степовою смугою. 6 історії України доба енеоліту позначена перш за все феноменом трипільської культури. З появою трипільських племен на теренах України енеоліт розпочинається, а з їх загадковим зникненням — закінчується.

Виділена сто років тому видатним українським археологом В. В. Хвойкою після розкопок поблизу с. Трипілля Київської області трипільська культура успішно вивчається вітчизняними та іноземними спеціалістами. Сформувалася вона на теренах Румунської Молдови ще у V тис. до н. е., де має назву Кукутень. Трипільське населення послідовно заселяє басейни річок Пруту, Дністра, Південного Бугу на ранньому етапі свого розвитку (перша половина IV тис. до н. е.)¹³. Відкрито 150 пам'яток ранньотрипільської культури. На середньому етапі (друга половина IV тис. до н. е.), просуваючись далі на північний схід, трипільські племена досягають Дніпра і заселяють південь Київщини. Тоді й виникає поселення біля с. Трипілля, яке й дало назву культурі. На пізньому етапі (перша половина III тис. до н. е.) трипільські племена займають степову смугу Північно-Західного Причорномор'я і піднімаються на півночі аж до кордонів лісу. В районі Києва вони перетинають Дніпро, вступаючи у безпосередній контакт з неолітичними племенами культури ямково-гребінцевої кераміки. Вся Правобережна Україна аж до Карпат та Волині контролювалася тоді носіями трипільської культури¹⁴.

Високий рівень розвитку трипільської культури, що знайшов відображення в архітектурі, керамічному виробництві, ідеології, породив уявлення мало не про "цивілізацію". Такі уявлення посилились у зв'язку з відкриттям у семидесятих роках поселень-гігантів трипільської культури на Черкащині¹⁵. Їх площа становила 200—450 га, на якій розміщувалося майже 3000 жител, де проживало приблизно 15000 чол. Поява таких поселень пояснюється загостренням зовнішньополітичної ситуації та потребами оборони, але остаточно це питання не з'ясоване. Проте за рівнем соціально-економічного розвитку трипільське суспільство лишилося первісним. Продукції землеробства та скотарства не вистачало для одержання стабільного надлишку продовольства, щоб утримувати панівний прошарок суспільства.

Великі поселення, проіснувавши близько ста років, так само раптово, як і з'являлися, зникали, не встигши трансформуватися у міста. Знаряддя праці, як і раніше, виготовлялися з кременю, кістки та дерева, а металеві вироби були рідкісними. У розвитку засобів пересувань мав місце помітний прогрес — використовувалися запряжені волами сани, але ще не було колісного транспорту. Екстенсивний характер землеробства змушував населення періодично переселятися з виснажених земель на нові угіддя. Давалася взнаки й віддаленість від осередків найдавніших цивілізацій Близького Сходу. Тому соціально-економічні процеси енеолітичної доби продовжували розвиватися у рамках первісного суспільства.

І все ж загальний рівень розвитку племен трипільської культури на тлі синхронного населення України був досить високим. Поселення розміщувалися на високих горбах, мали кругову забудову. Зафіксовані

рештки дво- і навіть триповерхових житлових споруд, глинобитних, на плетеному з дерева та хмизу каркасі, з круглими вікнами. Підлога жител фарбувалася червоною вохрою, стіни вкривалися орнаментом. У кожному приміщенні будинку влаштовувалася піч з квадратною основою, без димаря. В одній з кімнат був жертovníк округлої чи хрестовидної форми, викладений, як і піч, з глиняних вальків, обмазаних глиною, і пофарбований. Отже, порівняно з кам'яним віком досягнуто нового рівня комфортності в оселях. Велика увага приділялася зовнішньому та внутрішньому оформленню жител, естетиці побуту.

Основа господарства становило примітивне мотичне землеробство, хоч припускається і можливість впровадження орного. Провідними зерновими культурами були півчаста пшениця та голозерний ячмінь. Висівалися також бобові — горох та віка. Тваринництво було придомним. Розводили головним чином велику рогату худобу, а також овець, кіз, свиней. Серед домашніх виробництв переважало керамічне, що досягло досить високого рівня спеціалізації. Посуд ліпився руками, але обпалювався у керамічних горнах, оздоблювався різноманітним орнаментом — заглибленим, рельєфним або ж мальованим, поліхромним. Розвинутою була кременедобувна та обробна індустрія. Шахти виявлені у Середньому Подністров'ї та на Волині. Первинна обробка сировини здійснювалася на місцях її видобутку, а знаряддя праці виготовлялися в поселеннях.

Надзвичайно яскраво постає духовна культура трипільських племен з їх особливою шаную до жінки-матері, яку ототожнювали з плодючими силами землі. Десятки жіночих статуєток знайдено у житлах, біля вівтарів. Зображення чоловіків — поодинокі. Супутником жінки у міфологічних уявленнях трипільців виступає частіше змії, що обвиває жіночі тіла та керамічні посудини. Останні також уособлювали жінку. З глини ж ліпилися дрібні фігурки тварин (бик, свиня, ведмідь). З кераміки виготовляли моделі жител з елементами інтер'єру, санчат з голівками биків спереду й ряд інших речей побутового та культового призначення. Культові церемонії відбувалися в приміщеннях, біля вівтаря. Мистецтво носіїв трипільської культури було схематичним, умовним, орнаменталізованим. Проте існував й інший, реалістичний напрямок у розвитку дрібної пластики. Його зразки дають нам можливість уявити зовнішність трипільців — лисі круглоголові люди з великими горбатими носами¹⁶.

На середину IV тис. до н. е. набувають сили скотарські племена, репрезентовані культурами степового енеоліту. Вони освоюють степову смугу України, підтримуючи жваві контакти з трипільськими племенами на середньому та пізньому етапах їх розвитку. Степовиками був приручений кінь — тварина вельми важлива як з огляду харчування, так і як засобу пересування. Середньостогівська культура у Подніпров'ї та на Лівобережній Україні була найдавнішою культурою конярів¹⁷. Кінь стає твариною, незамінною у пастушому господарстві. Не дивно, що символом влади вождів скотарських племен були у середині IV тис. до н. е. скіпетри з кам'яним кінноголовим навершям.

Загалом для скотарських племен характерна культурна орієнтація на схід та південний схід, тоді як трипільські племена були однозначно пов'язані з південним заходом — племенами Балкано-Карпатського регіону. Така полярна різносторонність культурних та політичних інтересів ставала причиною постійної конфронтації. Кордони протистояння, відповідно до ситуації, зміщувалися на південний схід або ж північний захід від "демаркаційної лінії" поділу степової та лісостепової зон України.

Перше велике протистояння землеробів та скотарів України тривало протягом тисяч років (XXXVI—XXVI ст. до н. е.). Воно призвело до

етнокультурних змін геополітичного масштабу. Був зупинений однобічний рух груп населення з Центральної та Південної Європи на схід. Натомість скотарські племена опановують не лише Північне Причорномор'я, а й просочуються на Балканський півострів, Угорську рівнину, що привело не лише до активного речового обміну та взаємозбагачення різних господарчих систем, а й до зміни етнічної карти великих регіонів.

З середини IV тис. н. е. починає функціонувати північна (українська) лінія зв'язків між населенням Кавказького та Балкано-Карпатського регіонів. Система культурних зв'язків охоплює все чорноморське довкілля, тобто утворюється циркумпонгійська культурна провінція. З цим строкатим ланцюгом народів довкола Чорного моря усі дослідники так чи інакше пов'язують походження індоевропейців. Звідси розпочалася індоевропеїзація величезних просторів Європи та Азії, стимульована мобільністю саме скотарських племен.

Світ скотарів протягом згаданого вище тисячоліття не виглядає монолітним. Племена північної степової смуги розводили коней (середньостогівська та репінська культури). На півдні степової смуги та в Криму переважали вівчарі (нижньомихайлівська, кемі-обінська та пов'язана походженням з Трипіллям усатівська культури). І нарешті, племена ямної культури спеціалізувалися на відгодівлі переважно великої рогатої худоби. Якщо трипільцям Україна завдячує глибинними землеробськими традиціями, саннями та глиняною пластикою малих форм, то від скотарів йдуть такі вагомні елементи культури, як курган, кам'яна монументальна скульптура, поетизація вже не жіночої плідності, а чоловічої всемогутності та сили, клейноди, колесо та віз, шнур.

У середині III тис. до н. е. відбулася важлива історична подія: строкаті угруповання скотарів консолідувались у грандіозну ямну культурно-історичну спільність. Степовики встановили контроль не лише над неосяжними пасовиськами від Південного Зауралля до Нижнього Подунав'я, а й почали потужний тиск на лісостеп. Приблизно у цей же час, вичерпавши резерв родючості земель Правобережної України, зникає трипільська культура. Перейняті недоступними нам ідеями, трипільці спалювали свої великі та малі села, переселяючись на нове місце. Останній їх маршрут лишається невідомим. Якщо шлях трипільців в Україні позначений згарищами селищ, то віхами на шляхах розселення ямних племен є найдавніші у лісостепу кургани. Десятки їх споруджені, зокрема, на згарищах трипільських осель, що дає можливість простежити послідовність епохальних подій. Рух ямних племен на північ знаходить логічне завершення після оволодіння Київськими висотами.

Тут слід акцентувати увагу на особливому місці та ролі Київщини у стародавній історії України. З доби енеоліту наймогутніша в Україні етнокультурна сила веде боротьбу саме за цей ключовий регіон. Спочатку трипільці виборюють його у племен неолітичної дніпро-донецької культури. Потім ямники захоплюють Київщину, зупиняючи на цій межі рух на схід носіїв культури кулястих амфор. Далі племена катакомбної культури отримують на рубежах Києва носіїв середньодніпровської культури шнурової кераміки, передаючи Київщину у спадок носіям культури багатовапикової кераміки. Останні протистоять племенам постшнурових культур Правобережної України. Цю естафету боротьби за Київщину можна простежувати й далі, за доби писемної історії. Відлунням цієї багатотисячолітньої боротьби стали назви річок Київщини: слов'янські, іранські, ілірійські, балтські, германські. Жоден інший регіон держави не може похвалитися такою етнічною строкатою гідронімією.

Київські висоти дуже вдало географічно розташовані. Саме тут могутній стовбур Дніпрової річкової системи рішуче розгалужується на три гілки: східну, що Десною та Сеймом веде у басейн Дону; північну, що

головним руслом веде до верхів'їв Волги, а притоками — до Даугави; західну, що найкоротшим шляхом дає змогу дістатися Західного Бугу, Вісли, Німану. Повз Київські висоти проходив, до того ж, трансєвропейський суходольний шлях, який з'єднував світ угро-фінських племен з теренами сучасної Угорщини. Зг Київськими висотами починалися важкопрохідні ліси, а південніше, під сучасним Борисполем, закінчувався лівобережний степовий коридор, мандрувати яким було небезпечно в усі часи. Тож "Київське вікно" між лісом та степом було оптимальною і практично безальтернативною ланкою сполучення між Заходом та Сходом.

Отже, той, хто володів Київськими висотами, опановував водночас важливий вузол європейської торгівлі. У добу енеоліту — бронзи тут торгували металом, бурштином, сіллю, зерном, худобою, прикрасами. Не дивно, що саме Київщина, як жоден інший регіон України, крім Закарпаття, багата на знахідки скарбів металевих речей, ливарних форм, окремих бронзових виробів. Їх привозили сюди зусібіч.

Таким чином, у другій половині III тис. до н. е. в Україні відбувся перехід від енеоліту до бронзового віку. В ужитку ямних племен вже використовувалися бронзові речі, вироблені з металу кавказького походження. Племена ямної культури, займаючи всю степову смугу та центральні області лісостепу, фактично панували в Україні. На захід від сучасного Києва, у правобережних областях та Західній Україні, мешкали носії культури кулястих амфор, які вели комплексне землеробсько-скотарське господарство. На північному сході України продовжували жити неолітичні племена мисливців та рибалок ямково-гребінцевої кераміки.

Відбуваються значні зрушення у соціальній організації суспільства. Вдосконалюється племінна структура. Якщо у трипільському суспільстві основою громади була велика сім'я, об'єднана з сусідами власністю на землю, то у скотарських племен первинною клітиною суспільства стає моногамна сім'я з відособленою формою власності на худобу, а згодом — і на випаси. Споріднені малі сім'ї були об'єднані у патронімії, які контролювали певну місцевість. Сукупність патронімії становить плем'я. Племена об'єднувалися у союзи. Серед спеціалістів існують великі розходження щодо можливості зіставлення племені та союзу племен з археологічною культурою. Більшість дослідників схиляється до думки, що археологічна культура відповідає племені чи навіть союзові племен. Останній варіант можливий тоді, коли культура займає велику територію і поділяється на локальні (місцеві) варіанти, які у такому разі відповідають окремим племенам.

Розвиток форм власності т- від колективної, через відособлену, до приватної — об'єктивно вів до майнового розшарування, яке відповідно закріплюється у соціальній сфері. У скотарських племен українського Півдня процеси майново-соціального розшарування проходили інтенсивніше, ніж у землеробів Лісостепу, що й зумовило культурно-економічну перевагу степових племен протягом бронзової доби. Адже худоба потребує індивідуального догляду, легше приватизується та відчувається, ніж земля. У скотарських племен раніше оформився прошарок родо-племінної аристократії, яка поступово зосереджувала у своїх руках функції управління. Паралельно відбувалося ідеологічне обґрунтування соціальних зрушень, засвідчене пам'ятками культової архітектури (курганами) та скульптури (стелами).

Бронзовий вік (2500—900 рр. до н. е.) за формальну ознаку має наявність штучних металевих сплавів на мідній основі та виготовлення з них знарядь праці, зброї, побутових речей та прикрас. Кременеобробна індустрія, що домінувала в енеолітичну добу, зазнає кризи, неухильно згортаючи обсяги виробництва. Натомість зростає вага та розширюється номенклатура металевих виробів, здійснюються перші досліди обробки заліза та створення біметалевих (залізнобронзових) речей.

Доба бронзи відповідає новому кліматичному періоду — суббореальному. Кліматичні умови стають менш сприятливими порівняно з атлантичним періодом, подібними до сучасних. Усталюється фізико-географічне районування України на Полісся, Лісостеп та Степ. Ці природні внутрішні кордони стають, принаймні від III тис до н. е., вагомими факторами української історії. Об'єктивно таке природне районування є приводом для економічного, а згодом й політичного розмежування племен. Але ж був і елемент об'єднуючий — згаданий вище фактор Київських висот. До них стягуються силові лінії української історії, матеріалізовані за бронзової доби ареалами поширення археологічних культур. До київського вузла тяглися і поліщуки, і степовики, і населення Лісостепу. Хто володів Київськими висотами, той великою мірою визначав напрям розвитку історичного процесу.

Землероби-трипільці, нарощуючи концентрацію населення у поселеннях-гігантах, зробили першу спробу спрямувати історію України урбаністичним шляхом розвитку. Це був прямий шлях до цивілізації, державності. Але він вимагав інтенсифікації економіки, іригаційного землеробства, скупчення людей у долинах великих річок, на перехресті торгових шляхів. Населення у долинах Ніла, Тигра та Євфрата оточувала пустеля, позбавляючи іншої альтернативи, крім урбаністичної. Трипільців же в Україні оточувала не піднята ще землеробами родюча цілина. І вони зробили вибір, який можна назвати "соціалістичним", — невтомно піднімали цілину. Виснаживши природні ресурси довкілля протягом не більше як ста років, трипільці залишали одне поселення-гігант і рушали будувати інше. Ця тактика виснаженої землі призводить до роздутих зовнішніх кордонів Трипілья (Київ, Волинь, Буджацький степ) при виснаженому запустілому тилу. Зрештою, трипільці перестають будувати поселення-гіганти і зводять невеликі населені пункти, усе більше проймаючись рисами культури корінного населення неолітичного Полісся, з одного боку, та скотарського півдня — з іншого.

Носії ямної культури, оволодівши Київським Подніпров'ям у другій половині III тис. до н. е., спрямували ходу української історії на інший, неурбаністичний шлях. Перспектива побудови державності віддалилася на невизначений час, але й виснажені ґрунти Правобережжя дістали тривалий відпочинок. Племена ямної спільності, контролюючи близько двох третин теренів України, встановили тут побут рухомих скотарів, які спеціалізувалися на розведенні великої та дрібної рогатої худоби. Населені пункти ямників відомі погано, окрім знаменитого Михайлівського селища на Херсонщині¹⁸. Здебільшого це тимчасові стоянки. Зате в ареалі поширення ямних культур споруджено тисячі курганів.

Таким чином, культура поселень (трипільська) змінилася культурою курганів (ямною). Розвиток скотарських суспільств завжди позначений рисами консерватизму. Динамізму їм додає лише нескінченна боротьба між окремими кланами за перерозподіл гуртів худоби, себто обособленої вже власності. Схильність до силових методів розв'язання будь-яких проблем, відповідна ментальність робили скотарів фактором нестабільності в Україні. Скотарі постійно здійснюють тиск на оселі землеробів, але й самі відчувають ще більший гніт зі сходу, з-за Дону, від скотарських племен євразійської смуги степів. Логіка руху євразійських скотарів полягає у тому, що, досягши теренів України, вони ніколи вже не повернуться за Дон. Коли ж чергова хвиля скотарів виявиться сильніша за попередню, слабші рушають далі на захід — до Румунської Добруджі за Дунай або ж до Угорської пушти крізь карпатські перевали. Звичайно, на них там не чекали, але й вони зрідка питали дозволу, розв'язуючи проблему на полі бою.

Тяжіння скотарів на захід пояснюється вражаючими відмінностями кліматичних умов. В степах України глибина снігового покриву менша

10 см, а тривалість його залягання — 40—60 днів на рік, а у Центральному Казахстані, відповідно, — 30 см та 140—160 днів. Безморозний період на Придунайській низовині на 202 дні довший, ніж у Хакасії та Туві¹⁹. Ясно, що відгодівля худоби на півдні України була забезпечена підніжним кормом мало не цілорічно. Адже тварини здатні видобувати траву з-під тонкого шару снігу. Кращі умови для проживання людей та випасу тварин робили Україну бажаною метою десятків степових народів, які марили нашими степами і не шкодували заради оволодіння ними ні власної, ні тим більше чужої крові.

Але роль скотарських племен в історії України не можна вважати винятково деструктивною. Мобільні скотарі сприяли поширенню в нашій країні кращих технічних, військових, мистецьких досягнень Старого Світу. Епохальним не лише для України, а й для Європи загалом стало впровадження колісного транспорту носіями ямної культури. Ямний віз виявився ефективнішим від трипільських саней. Останні стали в нових умовах зимовим засобом пересування. Колеса вимагали колії, і країна вкривається дедалі ряснішою павутиною ґрунтових шляхів, якими рухалися вози з кременем, сіллю, рудою та іншими об'єктами обміну. Обабіч шляхів споруджувалися кургани, вносячи в одноманітний степовий ландшафт виразний елемент культури. Верхівки курганів увінчувалися кам'яними бовванами — скульптурами обоженних прашурів. Поняття "бовван" та дієслово "бовваніти" похідні від іранського "палван", "пехлеван" — себто богатир. Воно найліпше репрезентує сутність кам'яної монументальної скульптури, її індоіранські корені в українській культурі. Інший термін "кам'яна баба" — неточний, бо об'єктом зображення був чоловік-патріарх, і лише половецькі різьбярі вже за часів України-Русі звернулися до образу жінки ("баби") поряд з чоловічою скульптурою.

Наприкінці III тис. до н. е. культурну ситуацію в Україні визначали племена ямної культури на півдні та у Середньому Подніпров'ї та культури кулястих амфор у Західній Україні. В Криму побутувала своєрідна кемі-обінська культура, а на північному сході проживали неолітичні племена ямково-гребінцевої кераміки. Приблизно у цей же час відбуваються великі культурні зрушення, природа яких залишається незрозумілою дослідникам. Уже на початку II тис. до н. е. перед нами постає зовсім інша культурна карта України. У ямному ареалі поширюється від Азовського моря катакомбна культура. Західну та Північну Україну займають культури шнурової кераміки, а в Північно-Західному Причорномор'ї розвивається буджацька культура — дериват ямної. У бронзовий вік вступають племена північного сходу, де формується на неолітичній основі мар'янівська культура.

Елементом, об'єднуючим названі групи населення, є використання шнура у декоративному оздобленні глиняного посуду. Шнур тут виступає не лише яскравим елементом часу Чи моди, а й, на думку ряду дослідників, важливим показником поширення в Європі індоєвропейських племен. Слово "шнур" похідне від іранського "снава", звідси походить й українське дієслово "снувати", пов'язане з ткацтвом. Традицію прикрашати посуд відбитками вовняного шнура започаткували носії середньостогівської неолітичної культури, а продовжили ямники. Вони ж сприяли поширенню курганного обряду поховання та шнурового декору в Європі.

Отже, на початку II тис. до н. е. ми наближаємося до можливості відтворити не лише культурну, а й етнічну карту України. Так, скотарські племена катакомбної культури репрезентують індоіранський етнос, а носії культур шнурової кераміки, поширені у лісовій смузі Центральної та Східної Європи, небезпідставно вважаються предками германських, слов'янських та балтійських племен. Зоною активних контак-

тів, а можливо, й протистояння вказаних етнічних масивів було Київське Подніпров'я. Спеціалісти сперечаються: кому належали поселення вздовж правого берега Дніпра від Канева до Києва, зокрема селище на Кирилівських висотах. Одні вважають їх належними носіям середньодніпровської культури шнурової кераміки, інші — відносять до кола пам'яток катакомбної культури. Ця дискусія відображає складність процесів, які мали місце у Київському регіоні на початку II тис. до н. е.

Середнє Подністров'я та Закарпаття займали у II тис. до н. е. прафракійські та прайлірійські племена — провідники балкано-дунайських впливів в Україні. Це були землеробські осілі племена з розвиненим бронзоліварним виробництвом на базі трансільванських родовищ кольорових металів. У їх поховальних ритуалах переважали плоскі могильники та обряд тілоспалення, як і у предків балтів, германців, слов'ян. У діаметрально протилежному, північно-східному, регіоні України проживали протягом II тис. до н. е. фінно-угорські племена, які поступово перейшли від мисливства та рибальства до землеробства та скотарства, зокрема свинарства.

Таким чином, на II тис. до н. е. етнічна карта України набуває досить чітких обрисів. Її реальність у дописемний період підтверджується картографуванням найдавніших гідронімів, відповідна концентрація яких збігається з ареалами названих вище етнічних спільностей²⁰. Співіснування балто-слов'янської, фрако-іллрійської, індоіранської та фінно-угорської спільностей на теренах України було багатоплановим, але мало здебільшого мирний характер. На це вказують відкритий характер майже всіх поселень, відсутність оборонних споруд. Населення проживало невеликими родовими громадами. Кількість мешканців поселення становила у середньому 40—50 чол.²¹, і лише у найбільших з них налічувалося 150—200 жителів²². Звичайно, крихітні села бронзової доби ні в яке порівняння не можуть іти з поселеннями-гігантами трипільської культури, на яких проживало до 10—15 тис. осіб.

Економіка племен бронзової доби в Україні була комплексною, землеробсько-скотарською, з акцентом на землеробство у Лісостепу та Поліссі і на скотарство у степовій смузі. З інших виробництв найбільшого розвитку досягло металообробне, яке розвивалося здебільшого на привізній сировині. Лише з середини II тис. до н. е. почали розроблятися міднорудні родовища Донбасу іраномовними племенами зрубної культури²³. Жвавий обмін між різними регіонами України посилюється з другої чверті II тис. до н. е., коли поряд з волами як тяглову силу починають використовувати коня, а замість суцільних дискових коліс з'являються конструктивно більш досконалі колеса на шпичках. Обмін поступово переростає у торгівлю з вартісним еквівалентом у вигляді злитків металу чи металевих (переважно бронзових) речей певної ваги. Загальноукраїнським торжищем стає Київська округа, де зафіксована найбільша кількість металевих речей бронзової доби²⁴ на схрещенні водних та суходольних шляхів.

Політична історія II тис. до н. е. бідна на відомі нам події. Пояснюється це відсутністю писемних джерел. Археологічні ж дають багато інформації про розвиток виробництва, матеріальної культури, але важко піддаються інтерпретації у плані політичної історії. Досить упевнено можна говорити про вагомі політичні події, що відбувалися у XVII та XII ст. до н. е. У першому випадку відбувся розпад культур шнурової кераміки та катакомбної спільності. Причиною цих подій стало формування серед населення Урало-Казахстанських степів активного прошарку військової аристократії²⁵. Маючи на озброєнні легкі бойові колісниці на кінній тязі, військові загони індоаріїв перетнули південь Східної Європи, включаючи терени України, і дісталися території сучасної Греції²⁶.

Прорив степових племен на Балкани сприяв поширенню на півдні Східної Європи окремих культурних досягнень Середземномор'я: певних типів зброї, коштовного посуду, клепаних бронзових казанів, карпато-мікенського орнаментального стилю. Представникові індоарійської аристократії, який повертався у степи з балканського походу, належали, зокрема, речі Бородинського скарбу, знайденого в Одеській області²⁷.

Близько 1200 р. до н. е. період відносно стабільного розвитку всіх регіонів України, який тривав близько чотирьохсот років після згаданих вище походів індоарійських племен, закінчується. Відбувається чергова зміна археологічних культур. Має місце нова хвиля міграцій європейського населення на південь Балканського півострова та в Малу Азію, відома вже у письмовій історії як рух "народів моря". Висловлена думка, що у походах "народів моря" брало участь і населення України²⁸. У цей час спостерігаються певне спустошення степових районів, тиск фрако-ілірійських племен із Закарпаття на Правобережну Україну, розселення фінно-угорських племен у басейні середнього Сіверського Дінця та Дону.

Погіршення кліматичних умов наприкінці II тис. до н. е. призвело до того, що степові іраномовні племена переходять від осілого до кочового скотарства. Лісостепові племена, серед них і праслов'яни, реагують на цю, здавалося б, суто господарську перебудову способом існування спорудженням низки укріплених городищ вздовж кордонів степу та лісостепу. Починається приблизно з IX ст. до н. е. майже тритисячолітній період активного військового протистояння землеробських племен Півночі з кочовим Півднем. Історія України переходить у цей час із дописемного, доісторичного періоду в історичний, позначений процесами державотворення.

Отже, простеживши у найзагальніших рисах майже мільйонорічний доісторичний відтинок історії України, доходимо висновку, що доісторія (prehistory) є загально визнаним у світовій історичній науці стартовим періодом історії людства. Тому видається цілком можливим саме так іменувати перший період української історії, коли головним джерелом інформації правлять "німі" археологічні джерела. За цей період відбулися такі важливі процеси на теренах України, як останні фази антропогенезу і формування людини сучасного антропологічного типу (*Homo Sapiens*), утворення таких соціальних інститутів, як сім'я, громада, плем'я, перехід від привласнюючих форм господарства (збиральництво, мисливство, рибальство) до відтворюючих (скотарство та землеробство) з наступним поділом теренів нашої держави на землеробський північний захід та скотарський південний схід, становлення найважливіших виробництв — гірничовидобувного, керамічного, кременеобробного, ливарного тощо.

На теренах України проходили процеси індоєвропеїзації Європи, особливо інтенсивні у III—II тис. до н. е. До II тис. до н. е. сягає зародження процесу праслов'янського етногенезу, який має безпосереднє відношення до генези українського народу. Часом реального відліку етногенетичних процесів слід вважати XVIII—XVII ст. до н. е., коли перші індоєвропейські народи (хети, індоарії) виходять на арену світової історії, засвідчуючи існування індоєвропейської мовної спільності. Важливим досягненням стало формування на заключних фазах доісторичного періоду суспільної еліти (вожді-воїни, жерці-шамани) — рушійної сили на шляху подальшої інтенсифікації суспільного прогресу.

Окремо слід відзначити внесок первісного населення України у світову історію та культуру. Ним можна вважати культуру пізньопалеолічного населення України — мисливців на мамонтів та бізонів з їх найдавнішою архітектурою жител, образотворчим мистецтвом та музикою; північно-східну, українську, галузку культури Кукутені-Трипілля з її феноменом поселень-гігантів, глинобитною архітектурою,

високим професійним рівнем керамічного виробництва та шедеврами глиняної пластики; культури так званого північнопричорноморського (Pontic Bronze Age) бронзового віку, пов'язані з індоєвропейською проблемою, з їх курганною архітектурою, кам'яною монументальною скульптурою та професійним бронзоліварним виробництвом. Завдяки цим досягненням терени України потрапляють до мап "Атласу всесвітньої історії" задовго до формування українців як окремого народу і державного утворення на теренах України-Руси. відомого у світовій історії як Київська імперія (The Kievan Empire)²⁹.

На завершення доісторичного періоду були створені передумови для виходу населення України на арену світової історії, що й здійснили кіммерійці та скіфи у VIII—VII ст. до н. е., та розвою державотворчих процесів, втілених у побудові Скіфського та Боспорського царств.

¹ Субтельний О. Р. Україна: Історія. — К., 1991. — С. 17.

² Геродот. Історія. — Кн. IV, 45 (переклад А. О. Білецького) // Археологія. — 1991. — № 3. — С. 133.

³ Гамкрелідзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. — Тбилиси, 1984; Сафронов В. А. Индоевропейские прародины. — Горький, 1989.

⁴ Чоринный Н. Н. Переяславская земля. X — первая половина XIII века. — К., 1992. — С. 56.

⁵ Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 29.

⁶ Подопличко И. Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. — К., 1976.

⁷ Генінг В. Ф. Соціальні формації первісності // Археологія. — 1989. — № 4, — С. 4—6.

⁸ Археология Украинской ССР. — Т. 1. — С. 59, рис. 17,4.

⁹ Рудинський М. Я. Кам'яна Могила. — К., 1961; Даниленко В. М. Кам'яна Могила. — К., 1986.

¹⁰ Бибииков С. Н. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта. — К., 1981.

¹¹ Археологічна культура — об'єднання типів виробів з металу, кістки, каменю та кераміки, які постійно знаходять у могилах та на поселеннях на певній території, разом з особливостями конструкцій жител та поховальних споруд, у яких згадані вироби зустрічаються, та відмінні від знахідок, виявлених у могилах та поселеннях іншого типу (Класифікація в археології. Термінологічний словарь-справочник. — М., 1990. — С. 53—61).

¹² Даниленко В. М., Шмаглій М. М. Про один поворотний момент в історії неолітичного населення Південної Європи // Археологія. — 1972. — № 6. — С. 3—20.

¹³ Збенович В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. — К., 1989.

¹⁴ Збенович В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. — К., 1974; Круц В. А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. — К., 1977.

¹⁵ Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тезисы докладов. — Таллянки, 1990.

¹⁶ Мовша Т. Г. Нові дані про антропоморфну реалістичну пластику Трипілля // Археологія. — 1973. — № 11. — С. 3—21.

¹⁷ Телегін Д. Я. Середньостопівська культура. — К., 1973.

¹⁸ Лагодівська О. Ф., Шапошнікова О. Г., Макаревич М. Л. Михайлівське поселення. — К., 1962.

¹⁹ Чибилев Д. Я. Лик степи. — Л., 1990. — С. 50—54, рис. 2.

²⁰ Телегін Д. Я. Основні етапи історичного розвитку неолітичного та етнолітичного населення території України в V—III тис. до н. е. // Археологія. — 1992. — № 4. — С. 3 і наст.

²¹ Березанская С. С. Усово Озеро — поселение срубной культуры на Северном Донце. — К., 1990; Ванчугон В. П., Загинайло А. Г., Кушнір В. Г., Петренко В. Г., Вороновка П. Поселение бронзового века в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1991.

²² Березанская С. С. Пустинка. Поселение эпохи бронзы на Днепре. — К., 1974.

²³ Татаринцов С. И. Древний металл Восточной Украины. — Аргемовск, 1993. — С. 154.

²⁴ Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. — К., 1961. — С. 106—156; Черныш Е. Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. — М., 1976.

²⁵ Бочкарев В. С. Волго-Уральский очаг культурогенеза эпохи поздней бронзы // Саногенез и культурогенез в историческом аспекте. — СПб. 1991. — С. 24—27.

Генинг В. Ф., Зданович Г. Б., Генинг В. В. Синташта. Археологические памятники арийских племен Урало-Казахстанских степей. — Челябинск, 1992.

²⁶ Смирнов К. Ф., Кульмина Е. Е. Происхождение индоиранцев в свете новейших археологических открытий. — М., 1977.

²⁷ Кривцова - Тракова О. А Бессаребскийклад. — М., 1949; Попова Т. Б. Бородинский клад. — Без року видання.

^a Клочко В. І. "Народи моря" та Північне Причорномор'я // Археологія. — 1990. — № 1. — С. 39—51.

²⁹ The Penguin Atlas of World History. — Vol. 1: From the Begean to the Eve of the French Revolution; — London, 1978. — P. 12—13, 14—15, 18—19, 32—33, 132—133.

М. Ф. КОТЛЯР (Київ)

Давньоруська держава кінця XI — початку XII ст. (Від усобиць до стабілізації)

Вже побіжне читання "Повісті временних літ" та інших літописів кінця 70-х — початку 90-х років XI ст. залишає враження, що реставрація одноосібної монархії на Русі, завдяки вокняжінню в Києві Всеволода Ярославича в жовтні 1078 р., була багато в чому зовнішньою і поверховою. Тимчасом в історіографії поширена думка, ніби в часи Всеволода Русь являла собою єдиновладну монархію¹. Щоправда, частина істориків зауважувала, що єдиновладдя Всеволода Мало обмежений характер. "Час тривалого князювання Всеволода (1078—1093) був критичним в історії міжкнязівських відносин Давньої Русі. При ньому виявились основні суперечності в звичайному розумінні засад князівського володіння", що порушило тенденцію збереження єдності Руської землі й концентрації її в руках київських князів². Скептично дивився на одноосібність влади Всеволода Ярославича в Києві М. С. Грушевський³.

Неузгодженість в оцінках істориками характеру влади Всеволода й самої Давньоруської держави його часів впливають із специфіки свідчень "Повісті временних літ": лаконічних, уривчастих, неповних і часом суперечливих, що надає можливості для різних інтерпретацій. Однак лише це джерело при всіх його недоліках може скласти фундамент побудови концепції, безумовно, при користуванні безсумнівними історичними фактами і коректному їх тлумаченні.

Головними проблемами даної статті є визначення характеру центральної влади й структури Київської держави Часів від Всеволода до Володимира Мономаха включно. В цьому аспекті виглядає важливим і красномовним вже той перший запис "Повісті", яким відкривається розповідь про сходження Всеволода на головний руський стіл: "Всеволод же седе в Києве на столе отца своего и брата своего (тут і далі підкреслення мос. — М К), приим власть Русьскую всю"⁴. У цьому тексті привертають увагу слова "на столе... брата своего". їх немає в повідомленнях про вокняжіння Всеволодових діда Володимира й батька Ярослава, — хоча ті стали княжити в Києві теж по своїх братах.

Певно, в правосвідомості і в очах панівної верхівки давньоруського суспільства, — а літописець висловлював її погляди, — принцип родового старійшинства (коли влада передається старшому в роді, від старшого брата до наступного за часом народження), що був започаткований Ярославом *, зберігав ще повну силу.

На те, що Всеволод все життя дотримувався порядку родового старійшинства, — а, головне, таким його вважали сучасники! — вказує й розповідь Нестора про останні дні князя: "Сему (Всеволоду. — М. К.) приимшо послеже вся братья стол отца своего, по смерти брата своего"⁵.

Генинг В. Ф., Зданович Г. Б., Генинг В. В. Синташта. Археологические памятники арийских племен Урало-Казахстанских степей. — Челябинск, 1992.

²⁶ Смирнов К. Ф., Кульмина Е. Е. Происхождение индоиранцев в свете новейших археологических открытий. — М., 1977.

²⁷ Кривцова - Тракова О. А Бессаребскийклад. — М., 1949; Попова Т. Б. Бородинский клад. — Без року видання.

^a Клочко В. І. "Народи моря" та Північне Причорномор'я // Археологія. — 1990. — № 1. — С. 39—51.

²⁹ The Penguin Atlas of World History. — Vol. 1: From the Begean to the Eve of the French Revolution; — London, 1978. — P. 12—13, 14—15, 18—19, 32—33, 132—133.

М. Ф. КОТЛЯР (Київ)

Давньоруська держава кінця XI — початку XII ст. (Від усьобиць до стабілізації)

Вже побіжне читання "Повісті временних літ" та інших літописів кінця 70-х — початку 90-х років XI ст. залишає враження, що реставрація одноосібної монархії на Русі, завдяки вокняжінню в Києві Всеволода Ярославича в жовтні 1078 р., була багато в чому зовнішньою і поверховою. Тимчасом в історіографії поширена думка, ніби в часи Всеволода Русь являла собою єдиновладну монархію¹. Щоправда, частина істориків зауважувала, що єдиновладдя Всеволода Мало обмежений характер. "Час тривалого князювання Всеволода (1078—1093) був критичним в історії міжкнязівських відносин Давньої Русі. При ньому виявились основні суперечності в звичайному розумінні засад князівського володіння", що порушило тенденцію збереження єдності Руської землі й концентрації її в руках київських князів². Скептично дивився на одноосібність влади Всеволода Ярославича в Києві М. С. Грушевський³.

Неузгодженість в оцінках істориками характеру влади Всеволода й самої Давньоруської держави його часів впливають із специфіки свідчень "Повісті временних літ": лаконічних, уривчастих, неповних і часом суперечливих, що надає можливості для різних інтерпретацій. Однак лише це джерело при всіх його недоліках може скласти фундамент побудови концепції, безумовно, при користуванні безсумнівними історичними фактами і коректному їх тлумаченні.

Головними проблемами даної статті є визначення характеру центральної влади й структури Київської держави Часів від Всеволода до Володимира Мономаха включно. В цьому аспекті виглядає важливим і красномовним вже той перший запис "Повісті", яким відкривається розповідь про сходження Всеволода на головний руський стіл: "Всеволод же седе в Києве на столе отца своего и брата своего (тут і далі підкреслення мос. — М К), приим власть Русьскую всю"⁴. У цьому тексті привертають увагу слова "на столе... брата своего". їх немає в повідомленнях про вокняжіння Всеволодових діда Володимира й батька Ярослава, — хоча ті стали княжити в Києві теж по своїх братах.

Певно, в правосвідомості і в очах панівної верхівки давньоруського суспільства, — а літописець висловлював її погляди, — принцип родового старійшинства (коли влада передається старшому в роді, від старшого брата до наступного за часом народження), що був започаткований Ярославом *, зберігав ще повну силу.

На те, що Всеволод все життя дотримувався порядку родового старійшинства, — а, головне, таким його вважали сучасники! — вказує й розповідь Нестора про останні дні князя: "Сему (Всеволоду. — М. К.) приимшо послеже вся братья стол отца своего, по смерти брата своего"⁵.

Це наполегливе, подвійне підкреслення літописцем того факту, що Всеволод одержав владу по своїх братах і по смерті брата (старшого!), як заповідав йому батько, ніяк не може бути випадковим.

Перші заходи Всеволода як київського князя були начебто традиційно рішучими для єдиновладного правителя. Він одразу "посади сина свого Володимира Чернигове, а Ярополка (Ізяславича. — *М. К.*) Володимери (Волинському. — *М. К.*), придав ему Туров". Наступного року Всеволод зупинив біля м. Воїнь Романа Святославича, невдоволеного, певно, тим, що Чернігів дістався не йому, а Мономаху, й "створи мир с половци", яких той привів з собою. Смерть Романа на шляху до Тмуторокані від рук тих же половців навряд чи була випадковою так само, як і звістка "Повісті временних літ" того ж 1079 р.: "Олга (Святославича. — *М. К.*) емша козарє, поточиша и за море — Цесарюграду. Всеволод же посади посадника Ратибора Тмуторокани"⁶.

Загибель Романа й заслання бунтівного Олега до Візантії, найімовірніше, можна пов'язати з державотворчими заходами Всеволода, як і взяття Ним Тмутороканського князівства під владу Києва. Здавалось би, він не лише зосередив у своїх руках більшу частину земель держави, а й проводив єдиновладну політику в ній. Однак літописне повідомлення 1081 р. викликає сумніви щодо цього й певною мірою підтверджує до тепе зауважений М. С. Грушевського, за яким Всеволод усе своє князювання тільки те й робив, що відбивався від ізгоїв⁷: "Бежа Игоревич Давнд с Володаремь Ростиславичемь месяца мая 18 день. И придоста Тмутроканю, и яста Ратибора, и седоста Тмутрокани"⁸.

Самочинне загарбання Давидом і Володарем належної Всеволоду волості ще й скінення й ув'язнення його посадника Ратибора було прямим викликом київському князю й центральній владі. Однак Всеволод Ярославич ніяк не відреагував на свавільні дії двох ізгоїв, а тимчасом він міг би послати Володимира Мономаха й легко вибити з Тмуторокані слабосилих тоді Давида з Володарем так, як вчинив 1065 р. Святослав Ярославич чернігівський, коли Ростислав Володимирович вигнав з Тмуторокані його сина Гліба. Тмуторокань повернув собі сам Олег Святославич, який 1083 р. втік з візантійського заслання. Він схопив Давида й Володаря, а сам знову сів на стіл. І цього разу київський князь не вжив каральних заходів проти Олега.

Та зовсім інакше реагував Всеволод на непослух князів ца реально підвладній йому землі Русі. Під 1084 р. у "Повісті" вміщено повідомлення: "В се же время выбегоста Ростиславича два (не названі на ім'я. — *М. К.*) от Ярополка (отже, пересиджували у нього якийсь час у м. Володимирі після вигнання з Тмуторокані. — *М. К.*) и пришедша прогнаста Ярополка. И послаша Всеволод Володимера, сына своего, и выгнаста Ростиславича, и посади Ярополка Володимери"¹⁰. Київський князь вчинив, мов справжній феодальний сюзерен: відновив порядок у державі, поставивши на місце одних васалів і повернувши права іншим.

Однак Всеволоду не вдалося продовжити таку послідовну лінію дотримання системи сюзеренітету — васалітету й приборкання непокірних князів. Того самого 1084 р. "Давнд (Ігоревич. — *М. К.*) зая грекы в Олешы" — швидше за все, то були "гречники", купці, які ходили до Візантії Грецьким шляхом. Дії київського князя в цій справі були компромісними й політично нечіткими: "Всеволод же, послава, приведе и (Давида. — *М. К.*) и вда ему Дорогобуж"¹¹. Отже, у взаєминах з князями-ізгоями Всеволод застосовував політику медівника й батога: когось придушував силою, а комусь кидав шматок. Це приносило тимчасову стабілізацію, але в кінцевому підсумку вело до послаблення центральної влади і єдності держави.

Відданий Давидові Дорогобуж був маленьким містом. До того ж, він стояв у порубіжжі між Київською та Волинською землями, у так званій

Погорині. І "Повість...", і інші джерела не містять відомості, кому належала тоді Погорина: самому Всеволоду чи Ярополкові волинському. З Київського літопису XII ст. знаємо, що тоді за неї змагалися київські та волинські князі. Поява на волинському порубіжжі напористого й нерозбірливого в засобах Давида (що він продемонструє 1097 р.) не могла не занепокоїти Ярополка. Волинський князь, певно, побачив у наданні Дорогобужа своєму братові в перших (і побачив, мабуть, слушно) намагання позбавити його Волині — тому й зважився на відчайдушний крок.

Під 1085 р. (насправді те сталося 1086-го) в "Повісті...", що явно симпатизувала старшому Ізяславичу, відзначається: "Ярополк же хотіше йти на Всеволода, послуша злих советник". Довідавшись про це, київський князь послав на нього сина Володимира. Ярополк чомусь (адже він зібрався було воювати з самим київським князем!) не став чинити опору. Натомість, залишивши в Луцьку родину й військову дружину, втік до Польщі. Певно, рейд Мономаха, уславленого полководця Русі, був блискавичним і несподіваним для волинського князя. А "Володимер же посади Давыда Володимери, в Ярополка место"¹².

Справдилися найгірші побоювання Ярополка Ізяславича. Його найнебезпечніший суперник у справі Волині захопив м. Володимир. Мабуть, тому наступного року "приде Ярополк из Ляхов, и створи мир с Володимером... Ярополк же седе Володимери". Здається, *status quo* було відновлено. Однак того ж (1087) року Ярополк пішов у похід на належний Ростиславичам Звенигород галицький і загинув від руки якогось Нерядця, підсланого, очевидно, іншим ізгоєм — Рюриком Ростиславичем. Не випадково після скоєного злочину той Нерядець утік до Рюрика в Перемишль¹³.

З подальших розповідей "Повісті временних літ", зокрема з постанови Любецького з'їзду князів 1097 р., видно, що Всеволод розділив Волинь на кілька волостей. Львову частку з м. Володимиром дістав Давид Ігоревич; Берестейську землю київський князь віддав старшому Ізяславичу Святополку, а собі взяв Погорину, приєднавши її до великокнязівського домену¹⁴. В темі даного дослідження важливим є той факт, що Давид дістав виділений його батькові 1054 р. Ярославом Мудрим м. Володимир-Волинський.

Про те, що надання м. Володимира Давидові Ігоревичу не було випадковим, певною мірою свідчить доля Ростиславичів: Рюрика, Володаря й Василька. Можна прийняти можливе припущення М. С. Грушевського, що Ярослав Мудрий в кінці життя віддав своєму старшому онукові Ростиславу Володимировичу західні волості Південної Русі — пізнішу Галицьку землю. Адже за постановою Любецького з'їзду, на якому був проголошений отчинний принцип "держання" волостей, Перемишль дістався старшому синові Ростислава Рюрику, а Терембів — молодшому, Василькові¹⁵.

Історики здавна сходяться на думці, що коли 1084 р. Володимир Мономах за дорученням Всеволода вигнав Ростиславичів із самочинно захопленого ними м. Володимира, відновивши на престолі Ярополка, київський князь, аби втихомирити небожів, надав трьом братам землі на терені майбутньої Галичини¹⁶. Несторів літопис знає, що 1087 року старший Ростиславич Рюрик княжив уже в Перемишлі, а його брат (його ім'я не названо, але це був Володар) — у Звенигороді¹¹. Таким чином, є підстави вважати, що приблизно одночасно з Давидом Ігоревичем і, може, дещо раніше троє Ростиславичів дістали від київського князя ті самі землі, якими, можливо, володів їх батько. Так набував поширення на практиці й, очевидно, у правосвідомості якоїсь частини верхівки суспільства отчинний порядок володіння князівськими столами та їх заміщення. Такий порядок підривав саму ідею одноосібної монар-

хії, вів до ослаблення її централізації й тісно пов'язаних з цим перших кроків до автономізації окремих волостей.

Важко відповісти на питання: чим була викликана непослідовність Всеволода у головному: справі об'єднання держави й, відповідно, тримання в послуху підлеглих князів. Певною мірою вона пояснюється його м'яким, поступливим характером, небажанням застосовувати силу якраз тоді, коли без неї не можна було обійтися. Та його сину Володимирі не треба було позичати ні державного розуму, ні рішучості, ні військової могутності. І князювання Всеволода на Русі не було ні **Єдиновладним**, ні одноосібним — він правив разом із сином Володимиром. Таким чином, на Русі в 1078—1093 рр. порядкував своєрідний дуумвірат — батька й сина. Напевне, щось не підвладне ні Всеволоду, ні Володимирові Мономаху заважало міцною рукою тримати ізгоїв у покорі, консолідуючи тим самим державу.

Це "щось", на мою думку, лежало в правовій площині. Адже правове поле ряду Ярослава 1054 р. у сфері престолонаслідування й земельних володінь обмежувалося лише єдиним, наступним по ньому поколінням Рюриковичів, тобто п'ятьма синами князя. Навіть старший і дорослий онук Ростислав до ряду вже не внесений. Хоча немає впевненості в тому, що заповіт Ярослава дійшов до нас у повному вигляді, доводиться виходити з тексту, **який** потрапив до літописів.

13 квітня 1093 р. в Києві помер великий князь Всеволод. Перед його сином Володимиром, котрий княжив у Чернігові, простягся прямий шлях до київського престолу — шлях, побудований на отчинному порядку, за який так наполегливо й відчайдушно змагались ізгої й, певно, утвердили його в умах частини феодалів. Однак Володимир не скористався з можливості, що відкривалася перед ним.

За свідченням Нестора, "Володимер нача розмишляти, река: "Аще сяду на столе отца своего, то имам рать со Святополком взяти, яко есть стол преже отца его был" " ¹⁸. Звичайно цей текст розглядався як свідоме визнання Мономахом отчинного порядку заміщення столів¹⁹. Якщо це так, то чому ж він сам не скористався з цього порядку й не сів у Києві, тим більше, що останні роки був фактичним правителем Русі? В. Й. Ключевський так тлумачив наведену цитату: "Мономах почав роздумувати, ймовірно, з приводу поради зайняти київський стіл в обхід старшого брата в перших Святополка Ізяславича: "Сяду я на цей стіл — буде в мене рать із Святополком, тому що його батько сидів на тому столі раніше мого батька"²⁰. Останніх слів в літописі немає, однак сенс роздумів Мономаха, на мій погляд, передано вірно.

М. С. Грушевський зауважував, що Володимир Всеволодом тверезо зважив шанси: Святополк, мовляв, був сильніший, бо за ним стояли Ольговичі з їхніми претензіями на Чернігів²¹. Важко з цим погодитись. Адже за Святополком, котрий сидів тоді в захолусному Турові і мав відповідно малу дружину, стояли Святославичі, жодний з яких у той час не володів скільки-небудь помітним військовим потенціалом. А за Мономахом була майже вся Руська земля. В руках Володимира Всеволодича були й великокнязівська дружина Всеволода, й власна чернігівська, й київське ополчення, й контингенти Переяславщини, Смоленщини, Волині, північноруських земель... Ні, Володимир Мономах був рішуче сильнішим від Святополка!

Дехто з істориків останнього тридцятиріччя пропонує іншу причину відмови Володимира Всеволодича від київського стола. Невдоволені соціальною політикою Всеволода, за яку ніс відповідальність і Мономах, бояри віддали перевагу людині, не обтяженій помилками останніх років, — його братові в перших Святополку²². "Навряд чи це рішення (передати престол Святополку. — М. К.) було добровільним, — пише

П. П. Толочко. — На його прийняття, без сумніву, справили вплив бояри, невдоволені політикою Святополка²³.

У наведених висловлюваннях істориків багато слушного. Та мені здається, що головна причина вчинку Мономаха була іншою. Розповідаючи про початок і кінець князювання Всеволода Ярославича, літописець, я переконаний у цьому, зовсім недаремно підкреслював відданість свого князя порядкуві родового старійшинства у справі заміщення київського та інших князівських столів. У цьому Мономах виявився солідарним з батьком. Він добровільно поступився Києвом на користь забутого киянами й слабосилого Святополка ще й тому, що не хотів давати поштовх новим усобицям на Русі. На користь цього свідчать наведені Нестором слова Мономаха: "Аще **сяду** на столе отца своего, то имам рать со Святополком". Володимир пам'ятав про отчинний, сприятливий для нього порядок, але розумів, що спертися на нього в ту мить — значить пролити багато крові. Головне ж — він поважав принципи родового старійшинства, про що свідчать його власні слова в "Повчанні": "И на весну посади мя отецъ в Переяслави перед братьєю"²⁴. В них відчувається ніяковість Мономаха перед старшими від нього в роді Ярославичів братами в перших: Ізяславичами й Святославичами.

Саме вокняжіння Святополка в Києві, попри всю лаконічність літописної статті, описане Нестором у дусі дотримання Ізяславичем порядку родового старійшинства: "И седе на столе отца своего и стрия (дядька. — М. К.) своего"²⁵. Книжник підкреслив, що Святополк вокняжився на престолі, звільненому його дядьком Всеволодом — старшим на той час у родині Ярославичів. Значить, у суспільній правосвідомості цей порядок продовжував жити.

Князювання Святополка Ізяславича (1093—1113) почалося в часи, коли посилювся натиск половецьких ханів на півдennі окраїни Русі. Почувши про кончину Всеволода й зміни на київському столі, вони прислали послів до Святополка з пропозиціями миру. Святополк не повірив цьому й кинув послів у "истобку" (хату, в даному контексті — ув'язнив), що стало приводом до великої війни. Навряд чи хани щиро хотіли миру з Святополком. Вірогідніше, послі мали прошупати фунт, головне — з'ясувати статус Мономаха та його ставлення до нового київського князя.

"Повість временних літ" докладно розповіла про ту нещасливу для Русі війну з кочовиками в травні 1093 р. Важливим для визначення характеру й структури державної влади на Русі є таке місце в цій оповіді: "Смысленнии (мужі. — М. К.) же глаголаху (Святополку. — М. К.): "...Послиа к брату своєму Володимеру, да бы помогл ему. Володимер же собра вои, и посла по Ростислава, брата своего, Переяславию, веля ему помагати Святополку"²⁶.

Дехто з істориків бачив у діях Святополка, починаючи з весни 1093 р., лише намагання створити дуумвірат з Володимиром²⁷. І він дійсно був створений, але пізніше й за інших обставин. Наведена цитата з "Повісті" дозволяє припустити: якщо Святополк і думав тоді про дуумвірат, то Мономах ішов далі й прагнув до відновлення тріумвірату, в якому він з братом мав би перевагу над Святополком. Ростислав був тоді переяславським князем. Як і в тріумвіраті 1054 р., мали об'єднатися головні князі південної Руської землі: київський, чернігівський і переяславський. Отже, задуманий Мономахом тріумвірат спирався на традицію сорокарічної давнини. А традиції багато важили в політичному житті середньовічного суспільства, давньоруського зокрема. Три тріумвірат мав сприяти консолідації країни.

Святополк і Володимир з Ростиславом зібрались у Києві в Михайлівському монастирі "и, уладившася, целоваста крест межи собою", що

свідчило про укладення союзу між трьома князями. На з'їзді в Києві не було досягнуто згоди в стратегічній лінії відносин з Половецьким степом: "Володимир хотяше мира, Святополк же хотяше рати. И поиде Святополк, и Володимеръ, и Ростислав к Треполю", де "созваша дружину свою на совет... и начаша думати"²⁸. Отже, тріумвірат почав діяти.

Однак йому судилося недовге життя. Після з'їзду Святополка й синів Всеволода біля Треполя відбулася невдала для Русі битва з половцями. Під час переправи через р. Стугну Ростислав потонув, і Мономах не зміг врятувати брата²⁹.

Верхівці суспільства, насамперед Святополку й Мономаху, було ясно, що без зміцнення влади, стабілізації міжкнязівських відносин і втихомирення усобиць Русь не зможе захиститися від кочовиків, котрі в той час загрожували вже самому існуванню Давньоруської держави. Напад Олега Святославича з половецькою ордою на Чернігів 1094 р., воєнний його в тому місті й розграбування кочовиками з його дозволу Чернігівської землі погіршили позиції Київської Русі в боротьбі з Половецьким степом. Відтоді Святополку з Мономахом стає зрозумілим, що об'єднуватися слід не лише проти половців, а й проти їхнього спільника Олега "Гориславича", як влучно назвав його автор "Слова о полку Ігоревім". Так виник дуумвірат Святополк — Мономах, що майже двадцять років правив на Русі.

Початок активної діяльності дуумвірату припадає на кінець лютого 1096 р. Тоді Святополк і Мономах зібралися в похід до степу і "посласта к Ольгови, веляща ему пойти на половци с собою. Олег же обещався с ними"³⁰, однак лише зробив вигляд, що прямує в похід. Після повернення з переможного походу дуумвіри стали закидати Олегові: "Се ты не шел еси с нами на поганя, иже погубили суть землю Русьскую... Ты еси враг нама и Русьстей земли". Вони намагалися примусити чернігівського князя приєднатися до їхньої боротьби з кочовиками, але "Олег же сего не послуша, и бысть межи ими ненависть"³¹. Свою жорстку позицію стосовно "Гориславича" Володимир Мономах пояснив більше ніж через двадцять років по тому, в своєму "Повчанні": "Зане ся бяше (Олег. — М. К.) приложил к половцем"³².

Варто звернути увагу на форму заклику йти в похід, з яким звернулися до Олега Святополк з Володимиром: "веляща ему пойти". Дуумвіри брали на себе відповідальність за долю Руської землі і насамперед очолили боротьбу проти наступу Половецького степу. Певно, тоді вони вже мали можливість віддавати накази іншим князям, навіть найсильнішому серед них у той час Олегові.

Дуумвірат Святополк — Володимир, спрямований насамперед проти половецьких ханів, іншим вістрям дивився в бік чернігівських Святославичів, утримання яких у покорі об'єктивно сприяло централізації й консолідації держави. Тому є підстави вважати Київську Русь 1096—1113 рр. відносно об'єднаною монархією, але не з одним, а двома князями на чолі.

Того самого 1096 р. "Святополк и Володимир посласта к Ольгови, глаголюща сице: "Поиди Киеву, да порад положим о Русьстей земли пред епископн, и пред игуменъх, и пред мужи отець наших (боярами. — М. К.), и пред людьми градскими, да быхом оборонили Русьскую землю от поганых"³³. Закликаючи Олега до Києва й прилюдного укладення договору про об'єднання сил проти кочовиків, дуумвіри бачили в князівських з'їздах засіб зміцнення державної єдності та військової могутності Русі. Такі з'їзди (а після Любецького 1097 р. їх відбулося ще кілька) неначе випередили час і якоюсь мірою підготували систему сукупного управління Руссю (колективного сюзеренітету), що встановилась у Давньоруській державі в другій половині XII ст.

Під 1097 р. "Повість временних літ" сповіщає: "Придоша Святополк и Володимир, и Давид Игоревич, и Василко Ростиславичъ, и Давидъ Святославичъ, и брат его Олег и снѣшася Любячи на устроенье мира" ^м. Учасники з'їзду в Любечі бідкалися з приводу того, що половці завдяки міжкнязівським чварам безкарно грабують Руську землю, й постановили: "Ноне отселе ѿмемся в єдино сердце". Далі була прийнята ще одна постанова: "Кождо да держить отчину свою: Святополк Кнев Изяславлю, Володимир Всеволожу, Давыщ и Олег, и Ярослав Святославлю; а им же (далі поіменованим. — М. К.) раздаял Всеволод города: Давыщу (Ігоревичу. — М. К.) Володимир (Волинський. — М. К.), Ростиславичема — Перемишль Володареві, Теревовлію Василкові" ³⁵.

Історики не раз звертали увагу на те, що в рішеннях Любецького з'їзду отчини чітко відділені від Всеволодович надань ізгоям. "Літописний переказ постанови Любецького з'їзду... знає лише три отчини: Изяславлю, Святославлю і Всеволожу, а волості, що дістались молодшим князям, вважає даними за волею Всеволода"

Та чи існувала в реальності якась різниця між отчинами й Всеволодовими наданнями? Думаю, що ні. По-перше, вчорашні ізгої почувались в одержаних від київського князя володіннях повними господарями, що виявилось одразу після Любеча. По-друге, на що вказувалось вище, за ізгоями закріпили, по суті їхні отчини.

По-різному оцінювались у науковій літературі наслідки з'їзду в Любечі. Наведу лише дві протилежні за змістом думки знавців проблеми. М. С. Грушевський, відзначивши велике й принципове значення запровадження засад отчинності, скептично заявив: "Це був фінал концентраційної політики в її теорії, удар тенденціям збирання земель, виявленим по смерті Ярослава" ³⁷. Б. Д. Греков, навпроти, позитивно оцінив наслідки Любецького з'їзду: "На цьому з'їзді вже абсолютно чітко була констатована наявність нового політичного ладу (отчинність у заміщенні столів. — М. К.)... З'їзд визнав цей факт основою подальших міжкнязівських відносин" ³⁸.

Як не дивно, ніхто з тих істориків, хто наголошував на новаторстві рішень Любецького зібрання князів, а то й визначенні ними дальшої політичної долі Руської землі, наче не помітив (а не помітити це справді важко), що вони так і не були проведені в життя. Серед визначних сучасних вчених, здається, лише Б. О. Рибаків заявив, що "благородні принципи, проголошені в мальовничому дніпровському містечку, не мали гарантій і виявилися порушеними через кілька днів після урочистого цілування хреста в дерев'яній церкві Любецького замку" ³⁹.

Найкраще спростовує думку щодо важливої ролі Любецького з'їзду в зміні принципів престолонаслідування, князівського володіння й самої системи політичних відносин на Русі перебіг подій, що розгорнулися негайно по його завершенні. Давид Ігоревич не задовольнився Волинським князівством і почав підмовляти Святополка проти Мономаха й Василька Теревовльського, бажаючи привласнити собі землі останнього. При цьому Давид ігнорував обидва головних рішення Любецького "снєма": зобов'язання князів "иматися в єдино сердце" і непопушність володінь кожного Рюриковича.

Святополк дозволив Давидові втягнути себе в криваву історію з Васильком — він теж мав намір пожитися землями Ростиславичів. Але під тиском суспільної думки й з огляду на обурення вчинком волинського князя всіх південноруських князів київський володар змушений був відмежуватися від Давида й навіть разом з Мономахом 1097 р. вчинив демонстративний похід проти злочинця: "Идетъ Володимир и Святополк на Давыда" ⁴⁰.

Поміж дуумвірами пробіг холодок, а наступного року ледве не дійшло до збройного конфлікту між ними: "Приде Володимерь и Давыщ

(Святославич. — *М. К.*), и Олег на Святополка, и стаха у Городца, и сівориша мир"⁴¹. І все ж дуумвірат не був розірваний — цьому перешкоджала насамперед половецька небезпека, а тут ще й Русь могла знову перетворитися на поле великої міжусобної війни.

1100 і 1101 рр. були поведені князівські з'їзди у Витичеві й на Золотчі, що мали на меті припинення усобиць і згуртування сил проти половецьких ханів. У коротких літописних розповідях про них не відчувається узгодженості дій дуумвірів⁴² — принаймні, джерело на цьому не наголошує. На тих з'їздах поряд із Святополком і Володимиром на перші ролі висуваються троє Святославичів: Давид, Олег і Ярослав.

Однак уже 1102 р. дуумвірат дав себе знати на повну силу: "Святополк с Володимиром ряд имел, яко Новугороду (Великому. — *М. К.*) быть Святополчю и посадити сын свой в немь, а Володимеру посадити сын свой в Володимери"⁴³ (Волинському. — *М. К.*). Інші князі в тому ряду, що розділив сфери впливу й влади дуумвірів, участі не брали. Відтоді й до кінця свого правління в Києві Святополк діяв злагоджено з Мономахом. Знову й знову доводиться наголошувати на стабілізуючому впливі зовнішнього фактора (половецької небезпеки) у справі існування дуумвірату й зміцнення ним держави.

Характерною й пізнавальною з погляду розуміння структури управління Руссю є розповідь "Повісті временних літ" під 1103 р.: "Бог вложи в сердце князем рускым Святополку и Володимеру и снястася думати на Долобьске". Отже, спочатку дуумвіри думають удвох про долі Руської землі, а вже потім "послаша {Огятополк з Мономахом. — *М. К.*) ко Олгови и Давндови, глаголюща: "Повдите на половци" "⁴⁴, за ними дуумвіри підняли проти кочовиків й інших князів Південної Русі.

Видаляючи чернігівських Святославичів серед інших південно-руських князів, дуумвіри, можливо, якийсь час схилялися до думки залучити одного з них (Давида) до справ управління Руссю. Під 1100 р. "Повість..." повідомляє: "Идоша весне на половец Святополк и Володимер, и Давнд"⁴⁵. Однак навряд чи вони збиралися перетворювати свій дуумвірат на тріумвірат — Давидові все ж таки відводилася другорядна, підвладна їм позиція. У розповіді про знаменитий переможний похід до Половецького степу 1111 р. спершу Святополк домовляється з Володимиром, а вже по тому "посласта (дуумвіри. — *А. К.*) ко Давыдови Святославичю, веляча ему (йти. — *М.К.*) с собою"⁴⁶. З рівним собі так не розмовляють. Швидше за все, йшлося про нейтралізацію та залучення до спільної антиполовецької справи неспокійних у недалекому минулому Святославичів. Вибір міг пасти на найбільш лояльного й врівноваженого Давида.

Коли 16 квітня 1113 р. десь "за Вышгородом" помер Святополк Ізяславич, в Києві зчинилося повстання проти його прислужників і лихварів, яким протегував князь. Тоді "свег (раду. — *М. К.*) створиша кмяне, послаша к Володимеру, глаголюще: "Поиди, княже, на стол отен и деден" . Се слышав Володимер, плакася велми, и не поиде, жаля си по брате"⁴⁷. Підкреслені слова буквально перекладаються: "...не пішов, горюючи по братові". Та вбачаю в них сумніви Мономаха у праві зайняти київський стіл, будучи навіть закликаним міським вічем. Адже за порядком родового старійшинства в Києві мав сісти Давид Святославич: і він, і його брат Олег були старшими від Володимира Всеволодича в роду Ярославичів. Лише після того, коли до Мономаха у Переяслав прийшло ще одне посольство від киян і вблагало його погодитися стати князем під загрозою повстання в стольному граді, "Володимер поиде в Киев"⁴⁸.

Сівши більше ніж у 60-літньому віці на великокнязівський стіл, Володимир Всеволодич перестає дбати про дотримання порядку родового старійшинства. Він не думає про об'єднання з Давидом Святославичем у дуумвірат або з ним і його братом Олегом — у тріумвірат.

Поступово в літопису стає помітним наростання волі Мономаха до проведення в життя засад отчинності — звичайно, у власних інтересах й інтересах своєї родини.

Найбільш переконливим свідченням на користь такої думки є переведення 1117 р. Володимиром свого старшого сина Мстислава з Новгороду Великого ближче до Києва — у Білгород. Його намір передати стіл як "отчину" Мстиславу В обхід порядку родового старійшинства добре зрозумів Ярослав Святополчич і, певно, висловив незадоволення. Цього вистачило, щоб Володимир на чолі коаліції покірних йому Святославичів і Ростиславичів пішов на Ярослава, котрий правив тоді у Володимирі-Волинському, втихомирив його і вказав йому його справжнє місце — місце свого васала: "И наказав его Володимер о всем, веля ему к себе приходитьи: "Когда ты позову!"⁴⁹. Ця формула означала беззастережний вассалітет Ярослава щодо Мономаха.

Вже перші кроки Володимира як великого князя київського демонструють його прагнення до необмеженої влади, до відновлення централізованої монархії його діда Ярослава: "Того же лета посади (Мономах. — М. К.) сина своего Святослава в Переяславле, а Вячеслава (іншого сина. — М К.) у Смоленське". Далі він перевів до Переяслава ще одного сина — Ярополка, залишивши до часу старшого, Мстислава, в Новгороді⁵⁰ — другій, північній, столиці Русі.

Проте час від часу Володимир демонстрував свою прихильність до давнього союзу з Давидом і Олегом Святославичами, що виявилось у розповіді Нестора про перенесення мощів Бориса й Гліба 1115 р.⁵¹ Та немає підстав вважати їх скільки-небудь рівноправними партнерами Мономаха в державних справах.

Подібно до свого прадіда Володимира й діда Ярослава Володимир Всеволодич на власний розсуд переміщував князів з однієї волості до іншої, а то й відбирав їх, не дуже-то рахуючись із засадами отчинності. 1117 р. він відняв у Гліба Всесявича Мінськ, а наступного року послав княжити до Володимира-Волинського свого сина Романа⁵², наче забувши, що там уже сидів Ярослав Святополчич, тим самим позбавивши останнього волості, а Ізяславичі здавна вважали Волинь своєю отчиною. Під 1119 р. Мономах знову — й на цей раз остаточно — відібрав Мінськ у Гліба, "самого приведе Києву", де той скоро помер⁵³ (напевне, у в'язниці).

Отже, Володимир Всеволодич зумів великою мірою відновити одноосібну й централізовану монархію на Русі. Цьому особливо сприяла його багатолітня успішна боротьба проти половецьких ханів, яких він розбив і відігнав далеко за Дон.

Серед численних висловлювань істориків минулого про правління Мономаха на Русі ціквими й перспективними уявляються міркування О. Є. Преснякова. Він відзначив, що доба, за якої Мономах прийшов до влади, характеризувалась боротьбою двох засад: отчини й старійшинства, причому отчинний порядок престолонаслідування, на думку вченого, брав гору над родовим. "Перед Мономахом, — пише О. Є. Пресняков, — стояло два завдання: закріпити за собою Київ і відродити старійшинство, надавши йому значення династичного привілею свого потомства". Об'єднавши під своєю владою західні волості й володіння, що охоплювали з півночі й півдня чернігівські землі Святославичів, рід Мономаха зберіг роль панівної сили в політичній системі Русі. "Так відновив Мономах — точніше, вперше здійснив на ділі — ідею старійшинства в землі Руській. Мстиславу лише залишалось добудувати розпочатий батьком дім"⁵⁴. Перед нами тонке спостереження над політичною лінією Володимира Всеволодича, котрий прагнув узгодити й якимось чином об'єднати два різних, багато в чому протилежних порядки престолонаслідування й заміщення столів: родовий і отчинний.

О. Є. Пресняков полемічно зауважив також, що "Мономах відновлює централізуючий вплив Києва на храмину Давньої Русі, яка розсипалася".⁵⁵

О. Є. Толочко заперечує думку О. Є. Преснякова, що зміна династії означала повернення до старійшинства (щоправда, вже дещо іншого, ніж традиційне, родове). Він вважає, що правління Мономаха та його синів було дотриманням "отчинних" рішень Любецького з'їзду; що Володимир Всеволодич лише "продовжив традиції князювання Святополка"⁵⁶. Все вищенаписане мною про характер князювання Мономаха й відновлення ним відносно централізованої монархії не дозволяє погодитися з такими твердженнями.

Протягом більшої частини своєї тривалої політичної кар'єри Володимир Всеволодич активно дотримувався принципів родового старійшинства, що відіграло роль і в добровільному відданні Києва Святополку, а Чернігова — Олегові, і в самому характері його воєначальництва в Києві. Але в інтересах централізації держави й запобігання новим усобицям він, зробившись великим князем київським, починає віддавати перевагу отчинності — принаймні, у справі заміщення київського стола, розуміючи тепер родове старійшинство, мабуть, як старшинство власної родини.

Джерела дають підстави вважати, що перед смертю Мономах склав заповіт ("ряд"), в якому розділив землі поміж синами: "И снове его розидошася каждо в свою волость, с плачем великом, идеже бяше комуждо их раздал волость... Мстислав, старейший сын его, седе на столе в Кмеве, отца место рвоего, мая в 20"⁵⁷ (1125 р. — М. К').

Зважаючи на характеристику, яку дано в Суздальському літописі князюванню Мстислава в Києві (1125—1132) і з якої ясно, що на час його кончини Мономашичі володіли Києвом, Переяславом і Новгородом Великим⁵⁸, О. Є. Пресняков зауважив, що "справа йшла до утвердження за однією з ліній Мономахового потомства виключних прав на володіння Києвом, Переяславом і Новгородом"⁵⁹.

Додам до цього, що всередині клану Мономашичів до 40-х років XII ст. при розподілі князівських столів все ж таки дотримувалися порядку родового старійшинства. Та як тільки він 1146 р. був порушений Ізяславом Мстиславичем, котрий сів на київський престол в обхід старших у роді — своїх дядьків Вячеслава та Юрія, це завдало непоправної шкоди пануванню нащадків Мономаха на Русі, централізації держави й знаменувало початок феодалної роздробленості на Русі.

¹ Див., напр.: Черепний Л. В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства X — начала XIII вв. // Исторические записки. — Т. 89. — М., 1972. — С. 361-Толочко. Ц. П. Древняя Русь. — К., 1987. — С. 92.

² Пресняков А. Е. Княжое право в Древней Руси // Лекции по русской истории. — М., 1993. — С. 44.

³ Грушевський М. Історія України-Руси. — Львів, 1905. — Т. 2. — С. 71.

⁴ Повесть временных лет. — 4. 1. Текст и перевод. — М.; Л., 1950. — С. 135.

* Літописець розповідає, як перед смертю Ярослав сказав улюбленому синові Всеволоду: "Сыну мой!.. Аже ты, подасть Бог, приять власть стола моего по братьи своей, с правдою, а не с насильем..." (Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 142). Ще В. Й. Ключевський слушно побачив у цих словах свідство того, що Ярослав ряд 1054 р. передбачав передавання Києва за принципом від старшого брата до наступного за віком, тобто за порядком родового старійшинства (В. О. Ключевський. Сочинения в девяти томах. — Т. 1. — М., 1987. — С. 183).

⁵ Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 142.

⁶ Там же. — С. 135.

⁷ Грушевський М. Назв. праця. — С. 71.

⁸⁻⁹ Повесть временных лет; — Ч. 1. — С. 135.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же.

¹² Там же. — С. 136.

¹³ Там же.

- ¹⁴ Розгляд літописних текстів з цієї теми див.: Грушевський М. Назв, праця. — С. 77; Пресняков А. Е. Указ. соч. — С. 49.
- ¹⁵ Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 171; Див.: Грушевський М. Назв, праця. — С. 75.
- ¹⁶ Див., напр.: Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. — К., 1984. — С. 68.
- ¹⁷ Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 136.
- ¹⁸ Там же. — С. 143.
- ¹⁹ Див., напр.: Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — К., 1992. — С. 34.
- ²⁰ Ключевский В. О. Указ. соч. — С. 184.
- ²¹ Грушевський М. Назв, праця. — С. 81.
- ²² Рибakov Б. А. Первые века русской истории. — М., 1964. — С. 129—130.
- ²³ Толочко П. П. Указ. соч. — С. 94.
- ²⁴ Повесть временных лет. — 4. 1. — С. 160 (те сталося 1084 р.)
- ²⁵ Там же. — С. 143.
- ²⁶ Там же.
- ²⁷ Див., напр.: Пресняков А. Е. Указ. соч. — С. 391.
- ²⁸ Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 143—144.
- ²⁹ Там же. — С. 144.
- ³⁰ Там же. — С. 148.
- ³¹ Там же. — С. 149.
- ³² Там же. — С. 161.
- ³³ Там же. — С. 150.
- ³⁴ Там же. — С. 170.
- ³⁵ Там же. — С. 170—171.
- ³⁶ Пресняков А. Е. Указ. соч. — С. 50.
- ³⁷ Грушевський М. Назв, праця. — С. 90.
- ³⁸ Греков Б. Д. Киевская Русь. — М., 1953. — С. 500.
- ³⁹ Рибakov Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982. — С. 449.
- ⁴⁰ Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 175.
- ⁴¹ Там же. — С. 180.
- ⁴² Там же. — С. 181, 182.
- ⁴³ Там же. — С. 182.
- ⁴⁴ Там же. — С. 183.
- ⁴⁵ Там же. — С. 187.
- ⁴⁶ Там же. — С. 190.
- ⁴⁷ Там же. — С. 196.
- ⁴⁸ Там же.
- ⁴⁹ Там же. — С. 202.
- ⁵⁰ Там же. — С. 197.
- ⁵¹ Там же. — С. 193.
- ⁵² Там же. — С. 202.
- ⁵³ Летопись до Ипатьскому списку. — Спб., 1871. — С. 205.
- ⁵⁴ Пресняков А. Е. Указ. соч. — С. 63, 69.
- ⁵⁵ Там же. — С. 393.
- ⁵⁶ Толочко П. П. Указ. соч. — С. 41.
- ⁵⁷ Летопись по Ипатьскому списку. — С. 208.
- ⁵⁸ ПСРЛ. — Т. 1. Лаврентьевская летопись. — Вып. 2. Суздальская летопись по Лав-

С. Д. СВОРАК (Івано-Франківськ)

Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період

Природний процес національного самоусвідомлення українського народу обтяжений як внутрішніми, історико-географічного характеру чинниками, головним з яких була його тривала бездержавність, так і зовнішніми, зокрема експансіоністською політикою сусідніх держав, які, захопивши на якийсь період українські землі, позбавляли українців права на свою національну культуру та мовну ідентичність.

- ¹⁴ Розгляд літописних текстів з цієї теми див.: Грушевський М. Назв, праця. — С. 77; Пресняков А. Е. Указ. соч. — С. 49.
- ¹⁵ Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 171; Див.: Грушевський М. Назв, праця. — С. 75.
- ¹⁶ Див., напр.: Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. — К., 1984. — С. 68.
- ¹⁷ Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 136.
- ¹⁸ Там же. — С. 143.
- ¹⁹ Див., напр.: Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — К., 1992. — С. 34.
- ²⁰ Ключевский В. О. Указ. соч. — С. 184.
- ²¹ Грушевський М. Назв, праця. — С. 81.
- ²² Рибakov Б. А. Первые века русской истории. — М., 1964. — С. 129—130.
- ²³ Толочко П. П. Указ. соч. — С. 94.
- ²⁴ Повесть временных лет. — 4. 1. — С. 160 (те сталося 1084 р.)
- ²⁵ Там же. — С. 143.
- ²⁶ Там же.
- ²⁷ Див., напр.: Пресняков А. Е. Указ. соч. — С. 391.
- ²⁸ Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 143—144.
- ²⁹ Там же. — С. 144.
- ³⁰ Там же. — С. 148.
- ³¹ Там же. — С. 149.
- ³² Там же. — С. 161.
- ³³ Там же. — С. 150.
- ³⁴ Там же. — С. 170.
- ³⁵ Там же. — С. 170—171.
- ³⁶ Пресняков А. Е. Указ. соч. — С. 50.
- ³⁷ Грушевський М. Назв, праця. — С. 90.
- ³⁸ Греков Б. Д. Киевская Русь. — М., 1953. — С. 500.
- ³⁹ Рибakov Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982. — С. 449.
- ⁴⁰ Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 175.
- ⁴¹ Там же. — С. 180.
- ⁴² Там же. — С. 181, 182.
- ⁴³ Там же. — С. 182.
- ⁴⁴ Там же. — С. 183.
- ⁴⁵ Там же. — С. 187.
- ⁴⁶ Там же. — С. 190.
- ⁴⁷ Там же. — С. 196.
- ⁴⁸ Там же.
- ⁴⁹ Там же. — С. 202.
- ⁵⁰ Там же. — С. 197.
- ⁵¹ Там же. — С. 193.
- ⁵² Там же. — С. 202.
- ⁵³ Летопись до Ипатьскому списку. — Спб., 1871. — С. 205.
- ⁵⁴ Пресняков А. Е. Указ. соч. — С. 63, 69.
- ⁵⁵ Там же. — С. 393.
- ⁵⁶ Толочко П. П. Указ. соч. — С. 41.
- ⁵⁷ Летопись по Ипатьскому списку. — С. 208.
- ⁵⁸ ПСРЛ. — Т. 1. Лаврентьевская летопись. — Вып. 2. Суздальская летопись по Лав-

С. Д. СВОРАК (Івано-Франківськ)

Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період

Природний процес національного самоусвідомлення українського народу обтяжений як внутрішніми, історико-географічного характеру чинниками, головним з яких була його тривала бездержавність, так і зовнішніми, зокрема експансіоністською політикою сусідніх держав, які, захопивши на якийсь період українські землі, позбавляли українців права на свою національну культуру та мовну ідентичність.

Діапазон шовіністичної, асиміляторської політики держав-окупантів був надзвичайно широкий. Українці як етнокультурна спільнота позбавлялися власної самоназви. їм "дозволялося" бути "малоросами", "рутенами", "русинами", але не українцями. Політичне безправ'я, хижацьке використання матеріальних ресурсів народу супроводжувалися духовними утисками. Під особливим контролем" чужинецької влади перебувала освіта українського населення, зокрема школа.

З огляду на місце і роль освіти, шкільної справи в збереженні мовної ідентичності, самоутвердженні українців — одного з найчисленніших слов'янських народів — зупинимось на проблемах українського шкільництва на західноукраїнських землях у ХХ ст. Наше зацікавлення цією темою обумовлене не тільки потребою уточнити (з урахуванням відкритого доступу до нових архівних джерел, що став можливим останнім часом) оцінки і висновки наявної, особливо радянської історіографії, а й актуальністю проблем мови, освіти, школи як у суспільно-політичному житті незалежної України, так і в контексті її стосунків із сусідніми країнами. Крім того, звернення до історичного досвіду, багатого прикладами впливу (стихійного, мирного або ж інспірованого політично, агресивного) етнічного прикордоння на український етнос як цілісність, сприятиме усвідомленню своєрідності, культурно-побутової відмінності локальних етнічних груп українців та подальшій консолідації нації.

ХХ сторіччя виявилось особливо динамічним і драматичним у житті українського народу, у тому числі й на західноукраїнських землях. Розпад Австро-Угорської імперії та поразка національно-демократичної революції і падіння Західноукраїнської народної республіки, як її дітища, призвели до окупації Східної Галичини, а згодом і Західної Волині Польщею, Північної Буковини і частини Бессарабії — Румунією й Закарпаття — Чехословаччиною. У загальному (економічному та політичному) наступі на українство нові політичні режими особливо послідовно й жорстко переслідували українську школу. Якщо у 1911/12 навчальному році у Східній Галичині налічувалося 2612 початкових шкіл з українською мовою викладання, то у 1920/21 навчальному році їх стало 1930. Кількість же польських початкових шкіл за ці роки зросла тут з 537 до 1872. На Буковині уже в 1921 р. на румунську мову викладання було переведено 90 шкіл, у яких навчалися 16 тис дітей, а протягом наступних двох років — всі 214 народних і 6 середніх шкіл. Здійснювалася чехізація Закарпаття. Якщо у 1920 р. в Ужгороді була одна чеська школа, то у 1920 р. — 4, в 1922 р. — 6, в 1923 р. — 8. У той же час не було відкрито жодної української школи. У Західній Україні державною була оголошена польська мова, на Буковині — румунська, в Закарпатті — чеська.

Наслідком колонізаторської політики держав-окупантів величезною була неписьменність серед українців. На кінець 20-х років у Львівському воєводстві вона становила 29,2 відсотка, у Тернопільському — 39,3, у Станіславському — 46, у Волинському — 68,8, у Поліському — 71, на Буковині — 60, на Закарпатті — 70 відсотків¹.

Українські політичні партії й об'єднання західноукраїнських земель безпосередньо та через профспілки, економічні і культурно-освітні організації згуртовували й піднімали українське населення краю на боротьбу проти національного гніту. Протягом усього періоду окупації тут не припинялися виступи проти шовіністичної денационалізаторської політики держав-окупантів, за розвиток української школи і рівноправність мов. Тільки в Західній Україні, наприклад, у 1932 р., за далеко неповними даними, відбулося понад 40 шкільних страйків. Ця боротьба сприяла зростанню національної самосвідомості українців, але бажаних результатів за тих умов і в силу ряду факторів, у тому числі й через брак єдності дій національних політичних партій, не принесла. На час

приєднання до Української РСР Західної України (1939 р.), Північної Буковини і частини Бессарабії (1940 р.) та Закарпаття (1945 р.) українська школа в західноукраїнському регіоні була майже повністю знищена.

Соціально-економічне, політичне, культурне й духовне життя українців на їхніх споконвічних землях підтримувалося героїчними зусиллями національно-свідомої еліти, яка в щоденній боротьбі за збереження етнічної ідентичності зуміла зорганізувати у політичних, економічних, культурних, релігійних та інших об'єднаннях значні верстви народу. У цій боротьбі велику роль відіграли українська інтелігенція та приватне шкільництво. Вони покликані були замінити зліквідовані держанні школи як осередки збереження історичної пам'яті й виховання національної свідомості українців.

Значні зрушення в системі шкільної освіти в західноукраїнських землях сталися з початком другої світової війни. Станом на 1 вересня 1939 р. у Західній Україні працювало 5166 шкіл, з яких українськими були 135, польськими — 2731, 2205 — утравістськими (змішаними). Встановлення радянської влади в Західній Україні і Північній Буковині супроводжувалося реорганізацією всієї системи освіти. У 1940/41 навчальному році в західних областях УРСР кількість загальноосвітніх шкіл досягла 6739, безплатним навчанням було охоплено 1 189 100 дітей. Було ліквідоване панування польської системи освіти. Того року в регіоні діяло 5798 шкіл з українською мовою викладання, 941 — польською, російською та іншими мовами. До початку навчального року тільки у Львівській області кількість українських шкіл зросла з 91 до 1002, у Рівненській — з 3 до 686².

У радянській історіографії усталеною була однозначно позитивна оцінка реорганізації шкільництва, як і всієї "соціалістичної перебудови" краю. І дійсно, зважаючи на стрімке зростання кількості шкіл з українською мовою виховання, що дало можливість охопити навчанням усіх дітей шкільного віку, на безкоштовність освіти, позитивна оцінка реорганізації школи цілком правомірна. Однак без врахування сутнісних змін, насамперед "соціалістичного" змісту нової системи освіти, така оцінка неповна. Домінантними при її запровадженні були не національні, а геополітичні чинники, покликані забезпечити не корінні інтереси місцевого, переважно українського населення, а далекосязні плани радянського політичного режиму, що замінив на цих землях польський.

Отже, як і в попередні десятиліття, більшість корінного населення західноукраїнських земель була позбавлена можливості розвивати свою національну мову, освіту, культуру в інтересах національного самовизначення й самоутвердження. Кожен політичний режим, встановлений у краї, маніпулював системою освіти на свій розсуд. Так сталося і в 1941 р., коли західноукраїнські землі окупували німецько-фашистські війська. Зважаючи на недостатнє висвітлення ідеї сторінки в історії школи на західноукраїнських землях у зазначений період, зупинимося на цьому питанні детальніше.

З приходом на західноукраїнські терени німецької військової й політичної машини знову розпочалося будівництво "нової", на цей раз пронімецької школи як для українців, так і для поляків. І хоча Львівська, Дрогобицька, Станіславська і Тернопільська області були включені окупантами до "дистрикту Галичина", а Рівненська і Волинська області — до так званого рейхскомісаріату "Україна", засади їхньої "освітньої політики" були однакові. Всі середні, неповні середні та початкові школи були перетворені у так звані "народні". Зокрема, в Станіславській окрузі в період німецької окупації діяло 379 таких шкіл, в яких працювали 970 учителів і навчалися 50 тис. учнів³. Навчання в цих школах розпочиналося пізно восени, а з початком сільськогосподарських робіт

навесні закінчувалося. З навчальних планів і програм усіх шкіл були виключені такі предмети, як історія, географія, конституція, російська мова, а з інших предметів давалися тільки елементарні уявлення. Цього, на думку нових реформаторів освіти, було цілком досить, адже головним завданням цих шкіл була підготовка робочої сили для німецьких підприємств і фермерів з місцевого населення. Такі школи діяли у відриві від вікових культурних традицій народу. Відповідним було і ставлення до особи вчителя. Працю та підтримку мали лише лояльні до окупаційної влади провідники "освітньої" політики рейху. Будь-які прояви творчої педагогічної діяльності вчителя, особливо ж оперті на засади національної освіти, жорстоко присікалися. Політичне фільтрування вчительських кадрів стало буденним явищем. Це призвело до того, що лише у Львівській області окупанти знищили і вивезли до Німеччини понад 5,6 тис. учителів⁴.

Восени 1941 р. в усіх містах Галичини були відкриті професійні школи, котрі ділилися на 4 групи: ремісничі, промислові, торговельні і сільськогосподарські. Протягом жовтня — листопада того року преса Львова та Кракова була заповнена оголошеннями про відкриття цих шкіл.

Вже у грудні 1941 р. виявилося, що в українських торгових школах контингент учнів достатній, але в ремісничих та промислових, на відміну від польських, був значний недобір. "Український Львів виявляє замало розуміння для професійних шкіл, і в тому напрямі треба ще акції", — скаржилися 14 грудня 1941 р. "Краківські вісті". Готуючи молодь до роботи в Німеччині, окупаційна влада через середні та професійні школи поповнювала молодією робочою силою підприємства і фермерські господарства рейху. Причому терміни навчання в школах не витримувалися. У будь-який час за вказівкою дистриктового відділу праці без попередження відділу навчання спеціальні загони окупантів здійснювали наскоки на школи і забирали учнів для відправки на роботу в Німеччину.

Таким чином, і німецький окупаційний режим формував та впроваджував на західноукраїнських землях таку систему освіти, яка б забезпечувала далекосяжні геополітичні намагання фашистської Німеччини. Корінні інтереси місцевого, насамперед українського і польського населення, при цьому до уваги не бралися.

З відновленням радянської влади на західноукраїнських землях тут знову утверджується радянська система освіти, що збереглася тут аж до проголошення незалежності України і спадщина якої повністю не подолана й сьогодні. Тоді ж, на жовтень 1944 р., у західних областях України відновили роботу більшість шкіл, утворених тут ще в 1939/41 роках. Основна частина дітей шкільного віку української, польської та інших національностей одержали можливість відвідувати школу. Однак становлення освітньої системи в краї детермінувалося широкою гамою факторів. По-перше, нестійкі традиції радянської школи, привнесені в край у 1939—1941 рр., хоча і порушили політичні засади колонізації школи, за період німецької окупації втратили будь-яке значення. По-друге, становлення освітньої системи проходило в умовах заподіяних війною руйнувань та значної нестачі вчительських кадрів. По-третє, воно розпочалося до закінчення другої світової війни і продовжувалося в умовах братовбивчої війни, кінець якій настав аж на початку 50-х років. По-четверте, у збройному протистоянні саме на вчительство, з огляду на його роль і функції в суспільно-політичному житті, особливу ставку робили як органи радянської влади, так і сили опору, які представляли Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія.

Прояви цих факторів, як і причини, що їх обумовлювали, були різними. Великих матеріальних затрат вимагали відбудова та ремонт

шкільних приміщень. У вирішенні цього питання суспільство та органи влади виступали разом. Відразу ж після відновлення органів радянської влади розпочиналась, набираючи темпів, відбудова мережі культурно-освітніх закладів. 1946 р., приміром, у Львівській області було відбудовано 683 школи, в Івано-Франківській — 778⁵. У наступні роки відбудова шкіл була завершена і розгорнулося широке будівництво нових шкільних приміщень. Лише за 1946—1965 роки в західних областях України було споруджено 2767 нових шкіл. Не становило якихось проблем і запровадження нової методики навчання та виховання. Школи краю, як і всієї України, розгортали свою роботу на засадах радянської концепції освіти. У 50-х роках було завершено перехід до загального семирічного навчання, всі діти шкільного віку отримали можливість відвідувати школи.

Значно складнішою, особливо в перші повоєнні роки, виявилася проблема вчителя. Гостра нестача учительських кадрів (у Львівській області, наприклад, у 1945/46 навчальному році не вистачало 1000 учителів)⁶ супроводжувалась їх вкрай низькою кваліфікацією. В Івано-Франківській області, зокрема, у 1945/46 навчальному році із загальної кількості 3767 учителів вищу і незакінчену вищу освіту мали лише 20,4 %, середню — 47,4, незакінчену середню — 32,2 %. Подібний стан з кадрами вчителів був і в інших областях. Вирішувалося це питання як шляхом перепідготовки вчителів на різнострокових курсах, у середніх та вищих педагогічних закладах, так і шляхом направлення в західні області вчителів з інших областей України. За перші двадцять повоєнних років кількість учителів у західних областях республіки зросла більш як у чотири рази — з 22,6 тис. до 94 тис. чоловік. На кінець 60-х років учителі з вищою освітою в кожній із західних областей України становили 60—64 % їх загальної кількості⁷.

Отже, кількісні показники організаційного, кадрового й матеріально-технічного характеру, що визначали стан шкільної справи в західних областях України, постійно поліпшувалися. Політичні ж аспекти становлення й розвитку освіти в краї відбивали всі складності суспільно-політичного життя. З одного боку, місцеві органи радянської влади з перших повоєнних років всіма засобами сприяли впровадженню в освітню систему російської мови. Всіляко заохочувалося відкриття російськомовних шкіл і наповнення їх учнями. Наприклад, якщо у Львівській області у 1945/46 навчальному році діяла 21 школа з російською мовою навчання, то вже наступного року їх стало 47⁸. 1958/59 навчального року лише 39,4 % учнів Івано-Франківська відвідували україномовні школи, а у Львові люте за один 1965 рік кількість російськомовних шкіл зросла з 24 до 29. Зростання кількості російськомовних шкіл та абсолютне збільшення відсотка учнів у них обумовлювалися новим законом про школу, ухваленим Верховною Радою СРСР у грудні 1958 р. За ним законом, батькам надавалося право вирішувати, в школу з якою мовою навчання віддавати своїх дітей. Цим ніби демократичним законом відкривалися необмежені можливості русифікації освіти. Російськомовні школи набули особливого статусу щодо матеріально-технічного й фінансового забезпечення спочатку в містах, а згодом і в містечках та районних центрах, а з огляду на панівне становище російської мови у вищих навчальних закладах такі школи стали і престижними, оскільки перед їх випускниками відкривався кращий доступ до вузів. З другого боку, впровадження російської мови в освітню систему зустріло активний опір значної частини населення краю, насамперед підпілля ОУН—УПА та їх прихильників. Тому-то так завзято боролися з ними за вчителя, особливо в перше повоєнне десятиліття, органи радянської влади. Жертвами цієї боротьби насамперед ставали учителі. Постійний тиск на них здійснювало націоналістичне підпілля. У перші післявоєнні

роки такі факт мали масовий характер, відбивали програмові засади ОУН і УПА. "Стоїмо за масове навчання молоді в школах, — наголошувалося в одному з документів ОУН. — Ми, українські повстанці, можемо вчителям в охопленні молоді шкільним навчанням, але рівночасно домагаємося, щоб у вихованні української молоді зникло вироблення радянського патріотизму та прищеплення любові до "найкращого друга — батька Сталіна". Не дозволимо українську молодь примушувати співати про радісне життя та славити оскаженілу большевицьку банду з лютим катом Сталіним на чолі в час, коли наші батьки і брати голови свої кладуть за знищення большевицького окупанта. Тому наказуємо: а) випустити в навчанні всі визначені в плані читанки та вірші, метою яких є вироблення радянського патріотизму; б) відкинути всякі пісні про "Сталіна рідного", про "Москву мою", про "Широку страну родную" та ін. Вивчати українські народні пісні; в) не змушувати дітей ходити в релігійні свята до школи і заборонити вести в школі антирелігійну пропаганду". В іншому наказі ОУН відзначалося, що багато батьків не посилають дітей вчитися тому, що в школі вчать у радянському дусі, а вчителі, виправдовуючись тим, що "бандерівці б'ють", не доходять до школи. Для розгортання роботи шкіл, говорилося в наказі ОУН, учителів "...треба заставити, щоб вони вчили дітей, але щоб в ході навчання не скривлювали молодь"⁹⁻¹⁰.

Члени ОУН намагалися контролювати роботу шкіл та окремих учителів, перевіряли плани роботи директорів, роздавали дітям підручники, а часто й самі розповідали їм про повстанців тощо. Вони вимагали від керівників шкіл і вчителів відмовитися від викладання російської мови та літератури, історію СРСР замінити історією України, запровадити нові програми освіти. Непокірних учителів попереджували, вимагали виїхати з краю, піддавали тортурам, а найбільш активних знищували. Внаслідок цього, наприклад, лише з Волинської області у вересні — жовтні 1946 р. вибуло 500 учителів. За виступ проти освітньої програми ОУН тоді ж була покарана шопполами вчителька Перемишлянської середньої школи Львівської області Г. Мартинюк, а вчителька Яблунівської семирічної Більшівцівського району і директори Добрівлянської середньої та Павелчанської семирічної шкіл А. Скрут і Г. Федченко — повішені¹¹. Розправі піддавалися здебільшого вчителі, які прибули зі східних областей.

Політичні мотиви були визначальними і в ставленні до вчителя органів радянської влади. Не дивно тому, що в 1944/45 навчальному році всі завідуючі обласними відділами народної освіти та їх заступники були членами ВКП(б) і виключно всі — із східних областей¹². Серед 79 інспекторів обласних відділів місцевими жителями були лише 31 (39,2 %), а серед 247 завідуючих міськими і районними відділами — лише 21 (8 %). Деяко ширшим був допуск місцевих працівників до керівництва школами. Вони, зокрема, очолювали 35 відсотків середніх, 42 — семирічних та 52 відсотки початкових шкіл¹³.

Такий стан справ з висуванням кадрів з місцевого населення обумовлювався несприйняттям значною частиною учительства західних областей України радянської системи освіти і політичної системи в цілому та адекватною реакцією на це партійно-радянського керівництва. Однак навіть тоді, коли ситуація в західноукраїнському регіоні змінювалася (ліквідовано збройний опір, поліпшилося матеріальне становище населення, зміцніла соціальна база марксистсько-ленінської ідеології) на користь комуністичного режиму, недовіра до місцевих кадрів залишалася його важливою складовою.

У цій публікації ми не ставимо за мету проаналізувати причини та наслідки цих змін. Відзначимо лише, що у перші повоєнні роки партійно-радянське керівництво України виявилось нездатним реально

оцінити ситуацію у західних областях, сподіваючись на швидке оволодіння нею, у тому числі й щодо проблем освіти. Ключем до опанування ситуацією в краї ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У вважали посилення агітаційно-пропагандистської роботи, роз'яснення переваг соціалістичного способу життя й боротьбу проти українського буржуазного націоналізму. На це й орієнтувала місцеві партійні та радянські органи постанова ЦК ВКП(б) "Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР", ухвалена 27 вересня 1944 р., тобто за місяць до звільнення західноукраїнського регіону від німецько-фашистських окупантів¹⁴. Згідно з цією постановою, ЦК КП(б)У проводить ряд акцій, які, на думку їх організаторів, мали докорінно змінити ситуацію. Зокрема, 5—9 січня 1945 р. у Львові зібралася міжобласна нарада активу вчителів західних областей УРСР. На нараду прибули близько тисячі вчителів. В її роботі взяли участь голова РНК УРСР М. Хрущов, працівники ЦК КП(б)У, вчені, письменники, вчителі із східних областей. Доповіді С. Чавдарова "Про народну освіту в Українській Радянській Соціалістичній Республіці" та Д. Мануїльського "Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистських загарбників" стали концентрованим виявом тих соціально-політичних проблем, які найбільше турбували партійно-радянське керівництво в його прагненні "втихомирити" розбурханий край. Учасники наради ухвалили підготовлене ще в Києві партійними ідеологами звернення до всіх учителів західних областей України, в якому закликали їх віддати всі сили для зміцнення могутності батьківщини, відбудови і розвитку освіти, нещадно викривати "запроданство українських буржуазних націоналістів", "виховувати з учнівської молоді гідну зміну будівників комунізму"¹⁵. Досягненню цієї мети була підпорядкована і міжобласна нарада завідуючих відділами освіти західних областей УРСР у Львові, постанову про скликання якої ухвалили РНК УРСР і ЦК КП(б)У 8 березня 1945 р.¹⁶, а також ініційована ЦК КП(б)У масована критика історичної концепції М. Грушевського, розпочата 15 лютого 1946 р. на спільному засіданні кафедр історичного факультету Львівського університету¹⁷.

Відзначені та цілий ряд інших політичних акцій, проведених у 1945 — на початку 1946 років, які супроводжувались активізацією масово-політичної роботи (лекції, бесіди, публікації в пресі, організація роботи різних гуртків тощо), створювали у місцевого партійно-радянського керівництва ілюзію органічного вrostання радянської системи освіти в західноукраїнську дійсність. Аналіз звітів обласних управлінь освіти за 1945 р. з переліком численних заходів організаційно-політичного характеру свідчить про те, що у цих звітах бажане переважно видавалося за дійсне. Загальний контекст звітів був оптимістичним, у них твердилося, що основна маса інтелігенції, зокрема вчителів, "включилися в радянське життя". Водночас уже тоді, як показує аналіз, інспектори Наркомату освіти В. Томашівський та Л. Ловіна, побувавши у м. Станіславі, оцінювали ситуацію дещо по-іншому. Вони поділили вчителів Станіславщини на чотири групи. Серед учительства виділялася своєю політичною активністю та частина, котра була надіслана зі східних регіонів України і з Росії (у перші п'ять повоєнних років таких учителів було майже 30 тис). Відзначалося також, що активно включилася у радянське життя невелика частина місцевої інтелігенції. Проте основна кількість місцевих учителів виділялася своїми аполітичними поглядами. Вони нібито займали лояльну позицію до політики нової влади, але в більшості своїй намагалися стояти осторонь політичних подій. До четвертої групи вчителів інспектори відносили тих, хто займав явно ворожу позицію щодо заходів радянської влади¹⁸.

Вибори до Верховної Ради УРСР, що відбулися в лютому 1946 р., виявили ілюзорність сподівань партійно-радянського керівництва на опанування ситуацією та підтвердили політичну неоднорідність учителів західноукраїнського регіону. Підготовка до виборів, особливо в сільській місцевості, була звалена в основному на плечі вчителів. Вони й виявилися в епіцентрі одночасно із збройним і політичним протистоянням органів радянської влади й ОУН—УПА. У намаганні зірвати вибори підпільники вдавалися не лише до агітаційної, протирадянської дії, а й до фізичного покарання організаторів та активістів виборчої кампанії. У період підготовки і проведення виборів загинуло 144 радянських активісти, серед яких значну частину становили директори шкіл і вчителі. Оунівці замінювали приміщення п'яти виборчих дільниць, обривали їх телефонний зв'язок, розповсюджували листівки, обстріляли 26 гарнізонів радянських військ. У свою чергу, з другої половини січня 1946 р. для забезпечення виборів та охорони виборчих дільниць по селах почали розквартируватися військові загони по 20—60, а нерідко і до 200 бійців. Вони також здійснювали тиск і на виборців, і на організаторів виборчої кампанії. Як свідчать архівні документи, у багатьох виборчих дільницях участь в голосуванні взяли менше половини виборців, а отже, офіційні дані про участь у виборах 98,8 % зареєстрованих виборців є неправдиві¹⁹.

Вибори до Верховної Ради УРСР стали для органів місцевої влади лакмусовим папірцем у їхній оцінці вчителів. Більшість місцевих учителів просили не призначати їх агітаторами, частина, включаючи і тих, хто прибув із східних областей, відмовлялася від цієї роботи, посилаючись на стан здоров'я, а ще частина сприяла саботуванню виборів, виступала проти насаджування в краї комуністичної ідеології та практики²⁰. ЦК КП(б)У зреагував досить швидко. Уже 8 березня 1946 р. РНК УРСР і ЦК КП(б)У ухвалили постанову "Про поліпшення справи підготовки вчителів". Щодо західноукраїнського регіону, то це поліпшення вбачалося в подоланні впливу на інтелігенцію ідеології українського буржуазного націоналізму та в марксистсько-ленінському загартуванні кадрів. Проте 20 квітня того ж року ЦК КП(б)У знову повертається до проблеми виховання вчителів, визнає ідеологічну роботу серед них незадовільною²¹. Зусиллями місцевих партійних організацій учителі залучаються до занять у системі марксистсько-ленінської освіти, з року в рік шириться мережа різних гуртків. У Волинській області, зокрема, у 1949/50 навчальному році було утворено 248 гуртків по вивченню короткого курсу історії ВКП(б), до яких було залучено 1670 учителів, 618 вчителів області навчалися в гуртках по вивченню біографії Сталіна, а 418 — вивчали теорію марксизму-ленінізму самостійно.

В Рівненській області різними формами марксистсько-ленінського навчання було охоплено 5213 учителів²². Та ідеологічне "загартування" останніх мало чим могло зарадити справі. В умовах політичного опору радянській владі значної частини населення краю надії на стабілізацію освітньої системи були марними. Тим більше, що поряд з проблемами вчителів українських шкіл немало клопотів органам місцевої влади створювали вчителі-поляки. Так, після вивчення стану ідейно-політичного рівня вчительства в листопаді 1944 р. комісія Наркомату освіти по Львівській області дійшла висновку, що серед польської інтелігенції виразна позиція "вичікування". Вона виявилася не в пасивному чеканні, а в формі активної консолідації всіх сил для організації протидії заходам радянської влади щодо прокомуністичного навчання та виховання в школах, репатріації вчительства й учнівської молоді. В цей період активізувала свою діяльність католицька церква, польські активісти здійснили ряд саботажницьких і терористичних актів.

Польська націоналістична інтелігенція прагнула всіма силами ізолювати себе і учнів польських шкіл від будь-якого радянського впливу. Вчителі, зокрема, твердили, що ні української, ні російської мови поляки не розуміють. Так, коли на методичному об'єднанні викладачів математики Львова доповідач почав говорити українською мовою, польські вчителі зажадали доповіді польською, оскільки української вони не розуміють. У польських школах учителі продовжували користуватися підручниками німецького і польського видання, історичними картами XVII ст., що пройшло під гаслами Польщі "від можа до можа", а намальований, на стіні школи № 19 красвид Львова прикрашав польський герб.

Католицькі священнослужителі продовжували викладати релігію в польських школах, а вчителі молодших класів разом з учнями організовано відвідували богослужіння в костьолох. Польські учні і вчителі протестували проти запровадження в їхніх школах українських стінгазет, викладання української або російської мови. Під тиском батьків учні у польських школах відмовлялися вступати до будь-яких дитячих організацій, включаючи Червоний Хрест, не кажучи вже про піонерську чи комсомольську організацію. Під час святкування 27-ї річниці Жовтневої революції учні СІП №№ 8, 10, 17 відмовилися нести портрети радянських вождів і червоні прапори, в чому їх підтримали й учні українських шкіл.

Дотримуючись традицій, учні 8—9 класів польської СІП № 16 у день поминання померлих (1 листопада 1944 р.) організовано відвідали братську могилу польських легіонерів, які захищали Львів у 1920 р., а на похорон митрополита А. Шептицького 5 листопада того ж року вийшли 70 % учнів усіх шкіл і практично вся інтелігенція Львова²³.

Органи народної освіти тримали польські, як і українські школи, під постійним контролем протягом усього 1944/45 навчального року, але найбільш "прояви ворожих дій з боку українсько-німецьких і польських націоналістів" були виявлені на екзаменах. Так, у білетах з польської мови і літератури в ряді шкіл Львова були занижені вимоги та спрощені запитання. В іспитових білетах випущено всі питання, що стосувалися історії й діяльності ВКП(б), КП(б)У, боротьби українського і російського народів з польською шляхтою, польсько-радянських взаємин, а білети з російської літератури не відповідали програмовим вимогам. Питання в них формулювалися на зразок: "Великий учений — Мечников", "Куйбишев — палкий патріот", "Звільнення Сталінграда".

Випускникам десятих класів з польської літератури було запропоновано три теми творів: 1) "Елементи романтизму в творчості А. Міцкевича"; 2) "Граф Генріх і Панкрацій з твору Красінського "Небоська комедія"; 3) "В боях проти гітлерівської Німеччини ґартувалася дружба народів". У середній школі № 10 м. Львова жоден з 60 учнів не написав твору на останню тему, а в СІП № 19 — лише три, але й вони у творах не відвели "належного" місця ролі СРСР і Червоної армії у війні та у відродженні Польщі. В іспитові білети з української літератури для учнів дев'ятого класу (викладач В. Замора) СІП № 3 м. Тернополя не були внесені біографії українських корифеїв — Т. Шевченка, І. Франка. Лише в одному з білетів вимагалася знання біографії П. Грабовського²⁴.

З початком 1945/46 навчального року, незважаючи на посилену агітацію серед поляків за переселення до Польщі, їм вдалося добитися відкриття лише на Львівщині 48 шкіл з польською мовою навчання, з яких 21 — початкова, 17 — семирічних і 10 — середніх²⁵. І все ж під адміністративним тиском з 1 січня 1945 р. розпочалося масове переселення жителів польської національності до Польщі й української — до України. За 6 місяців 1945 р. тільки з Дрогобицької області до Польщі виїхали понад 400 учителів, із шкіл Львівської області вибуло 7163 учні,

з Волині — 16 839 учнів, на місце яких прибуло за цей же період 18 295 школярів-українців²⁶.

Величезна міграція учнівської молоді та вчителів у Західній Україні протягом 1945/46 навчального року негативно позначилася на роботі як українських, так і польських шкіл, котрі тепер уже через нестачу вчителів та учнів доводилося закривати або перепрофілювати. Протягом 1945 р. тільки в Рівненській області були закриті 43 школи з польською мовою викладання, в тому числі у містах Рівне, Здолбунів, Дубно, Костопіль, Острог²⁷.

Насильне переселення українців і поляків у повоєнні роки, що здійснювалося під гаслами зміцнення дружби між українським і польським народами, стало однією з найдраматичніших сторінок взаємовідносин двох сусідніх народів. Інтереси значної частини громадян Польщі й України були знехтувані, а руйнацію українства в Польщі, кульмінацією якої стала сумнозвісна операція "Вісла", та подьськості в Україні можна сміливо розцінювати як етноцид, здійснений правлячими режимами обох країн. Із завершенням переселення поляків із західноукраїнських земель до Польщі було "вирішено" і проблему польського шкільництва. На 1950 р. в усіх західних областях практично не залишилося шкіл з польською мовою викладання²⁸. Цим самим органи радянської влади суттєво звузили на свою користь "фронт боротьби" за зміцнення нової системи освіти. Тепер вони отримали можливість зосередити свої зусилля на ідейно-політичній санації краю, включаючи й освіту. Характерним у цьому плані є проект постанови ЦК КП(б)У "Про стан ідейно-політичного виховання інтелігенції в м. Львові і Львівській області" (1948 р.). ЦК КП(б)У "рішуче засудив" викривлення національної політики партії в регіоні. Воно проявилось у витісненні в багатьох навчальних закладах і установах української мови російською, у зневажливому ставленні до місцевих кадрів, у протиставленні "східняків" і "західників". Однак не в цій констатації (подібні "визнання" мали місце і в минулому та стали обов'язковою складовою документів партійно-радянських органів у майбутньому) політичне навантаження згаданого документа. ЦК КП(б)У наголошував, що обкоми й райкоми партії в усній і друкованій пропаганді повинні постійно підкреслювати провідну роль російської культури в розвитку соціалістичної культури СРСР, що "російський народ є найбільш видатною нацією із всіх націй, котрі входять до складу Радянського Союзу", що він заслужив загальне визнання як керівна сила серед усіх народів країни, а ленінізм — найвище досягнення російської культури — складає основу культури радянської²⁹.

Добитися і в західноукраїнському регіоні визнання особливої ролі російського народу та його культури, а отже, змиритися з меншовартістю інших народів, включаючи й український, та їх культур зобов'язані були у тому числі й школи, вчителі. За перше повоєнне п'ятиріччя, особливо після подолання збройного опору радянській владі на західноукраїнських землях, була утверджена й радянська система шкільництва. В цілому ж по Україні на 1950 р. працювало 31 055 шкіл, у тому числі з українською мовою викладання — 27 901, російською — 2836, польською — 6, угорською — 101, румунською — 13, молдавською — 163, а 35 шкіл були дво- і тримовними. Поступово тут політично й методично домінуючою стає російськомовна школа. Ця поступовість мала свою логіку, адже йшлося не лише про освітню функцію мови. Мова — ненаписана історія народу, добровільне ж чи під тиском зречення мови — це зречення своєї історії, рідної культури. Мала рацію К. Шудря, яка, посилаючись на праці О. Потебні, К. Ушинського, В. Гумбольдта, М. Фуко, М. Гайдегера та інших учених, доводила, що "мова — органічний витвір народу, в ній закодована його пам'ять, уся історія духовного життя"³⁰.

Цим насамперед обумовлювалася поступовість, що бере свій початок з відомих заборон Петра І, зросійщення освіти в західноукраїнському регіоні. Окрім того, ця поступовість вимагала і "кадрового забезпечення". Тому-то, маючи "генеральну лінію", партійно-радянське керівництво свою головну увагу зосередило на вчительських кадрах. Незважаючи на втягування вчителів до системи марксистсько-ленінської освіти, до участі в різних нарадах і семінарах, бажані для партійно-радянського керівництва зрушення давалися дуже важко. "В школах навчально-виховна робота поставлена ще слабо, не зжитий формалізм, аполітичність, бездіяльність у викладанні історії, літератури, біології та інших предметів, — зазначається в одному з тогочасних партійних документів. — В окремих школах повторюються помилки буржуазно-націоналістичного характеру у висвітленні історії України й у викладанні української літератури"³¹. Величезна кількість прикладів таких "помилкок", яка пронизує звіти відділів народної освіти західних областей України за ті роки, переконує, що таке явище було характерним не "в окремих школах", а в школах усього регіону. Крім того, значна частина учителів, включаючи й тих, які прибули із східних областей України, все більше зживалися з місцевим населенням, виходили з-під партійного впливу, ставали провідниками державницької ідеології, а то й на шлях підривної антирадянської діяльності. У такій ситуації звернення до ЦК КЛ(б)У: "Дайте все-таки нам вчителів перевірених, досвідчених і відданих, тому що молодь треба завойовувати на свій бік"³², висловлене на нараді секретарів райкомів партії 8 червня 1950 р. у Києві, є всі підстави розглядати не як розпач конкретного автора, а як вимушене визнання марності намагань місцевих партійних керівників опертися на наявний контингент учительства у досягненні суспільно-політичних зрушень у житті регіону. Серед них на рубежі 40—50-х років як в плані соціально-політичних перетворень, так і в плані подолання організованого збройного опору режимові на перше місце виходять розгортання масового колгоспного будівництва, зростання мережі партійних, комсомольських та піонерських організацій. Без опори на вчителство, без його активної участі у вирішенні цих проблем годі було й думати про успіх.

Таку опору на вчителство, піднесення його активності можна було досягти лише шляхом "перетрущування" учительських кадрів. До нього і вдалося партійно-радянське керівництво. При цьому, якщо в перші повоєнні роки до політичного фільтрування вчительських кадрів вдавалися вибірково, в силу тих чи інших обставин, то на рубежі 40—50-х років воно набуло масового характеру. Якщо у 1944 р. у школи, наприклад, Львівщини прийшло понад 2 тис. місцевих учителів, то у 1950 р., незважаючи на випуски педучилищ, інститутів та університету, їх залишилося лише 852³³. Підстави такого значного скорочення були здебільшого політичні. Під кутом зору політичної надійності в усіх західноукраїнських областях у той час проводилася перевірка особового складу вчительських кадрів. З цією метою у квітні — травні 1950 р. у західних областях перебували спеціальні комісії, очолювані представниками ЦК КЛ(б)У, які контролювали цю роботу. До неї залучалися й спецоргани. Причому у рекомендаціях згаданих комісій пропонувалося активізувати роботу органів безпеки: "МДБ (Міністерство державної безпеки. — Авт.) потрібно перебудувати агентурну роботу. В школах треба мати хорошу агентуру, тому що вороги основний курс беруть на школу"³⁴. Крім того, протягом 1949/1950 навчального року бюро обкомів КП(б)У всіх західних областей УРСР обговорили питання розстановки і роботи з учительськими кадрами. Усе це обумовило всеохоплюючий характер акції з далекосяжними політичними наслідками.

Про масштабність цієї акції дає уявлення наступна таблиця³⁵.

Область	Всього вчителів	Підлягало заміні	У тому ЧИСЛ 3 мотивів				
			Зв'язок з ОУН	Скомпрометованих	Куркулів	Релігійність	Інша діяльність
Львівська	6817	130	73	20	3	8	26
Рівненська	5083	158	40	3	5	29	81
Волинська	5507	98	15	14	—	9	60
Тернопільська	7197	439	351	50	38		—
Дрогобицька	5877	77	4	—	2	20	51
Чернівецька	4102	48	2	20	5	6	15
Закарпатська	5492	58	3	30	4	4	17
Станіславська	6747	521	129	4	2	8	378
В с ь о г о	46822	1529	617	141	59	84	628

Серед представлених до звільнення були 1129 місцевих учителів, 400 — тих, які прибули із східних областей. 84 — були комсомольцями, 1137 учителів, що мали педагогічний стаж менше 5 років³⁶. Перевіркою ЦК КП(б)У, а вона охопила 735 "справ", було встановлено чимало фактів безпідставного звільнення вчителів. Однак місцеві керівники на такі "помилки" мало реагували. Навпаки, вони підбирали (здебільшого за допомогою службовців держбезпеки) все нових кандидатів на звільнення і звільняли їх. Так, перевіркою вчителів Лановецького району Тернопільської області, проведеною райкомом КП(б)У і районним відділом служби безпеки, до політично ненадійних було віднесено майже 40 відсотків учителів, причому всі вони прибули на роботу в район за направленням Міністерства освіти³⁷. "Перетрушували" вчительські кадри районні, міські, обласні відділи народної освіти, Міністерство освіти та їхній інспекторський корпус. Вказівки на звільнення і переміщення вчителів давали партійні, радянські та комсомольські органи різних рівнів, а заарештовували і піддавали репресіям політично неблагонадійних органи державної безпеки. Це був перший масовий удар режиму по вчителству західних областей України. Зі шкіл була "вилучена" і репресована велика кількість учителів, на місце яких ЦК КП(б)У вирішив того ж 1950 р. направити до початку 1951/52 навчального року 8345 випускників вузів і вчителів із східних областей³⁸, у тому числі 310 членів партії та 5560 комсомольців³⁹. Однак 976 випускників за призначенням не прибули. Серед них було 19 випускників Київського, 138 — Львівського, 31 — Чернівецького і 7 — Одеського університетів, а також 50 випускників Київського педагогічного інституту, 22 — Запорізького, 24 — Львівського та 11 випускників Житомирського педінституту⁴⁰. Однією з найважливіших причин неяви випускників за призначенням, як свідчать архівні документи, було суспільно-політичне протистояння в регіоні.

Величезною була плінність кадрів і в наступні роки. У Станіславській області, наприклад, протягом 1952/53 навчального року з 7656 учителів було замінено 2620. "Перетрушуванню" підлягали і керівники шкіл. Того ж року лише в 6 районах Станіславщини з 142 директорів і завідуючих школами було задіяно 80, тобто, понад 56 відсотків. У Тисменицькому районі тієї ж області в 1951 р. з 19 керівників шкіл було замінено 10, у 1952 р. — ще 10 і в 1953 р. — 7. Подібною була плінність керівників шкіл і в інших західних областях УРСР⁴¹. У переважній більшості шкіл регіону протягом 1950—1953 рр. педагогічні колективи були замінені на 50—100 %, значна частина вчителів була реп-

ресована, депортована в різні райони СРСР⁴². Репресивні акції проти непокірних учителів, їх кількаразова заміна більш лояльними до режиму, що збіглися в часі із завершенням суцільної колективізації та подоланням організованого опору ОУН — УПА, обумовили давно очікувані партійно-радянським керівництвом, суспільно-політичні зміни в краї. Значна частина вчителів почала переходити на шлях співробітництва з радянською владою, інша — відмовлялася від активних форм опору й намагалася уникати участі в суспільно-політичному житті.

Викриття культу особи Й. Сталіна та розрекламована його наступниками "десталінізація" режиму сприяли кількісному зростанню тих учителів, які стали на шлях співробітництва з владою. Цьому сприяла також постанова ЦК КПРС від 26 травня 1953 р. "Питання західних областей Української РСР", ухвалена на основі доповідної записки Л. Берія до Президії ЦК КПРС. Пленум ЦК КПУ 4 червня того ж року ухвалив розгорнуту постанову з цього питання⁴³. У ній вперше були викладені вражаючі факти "грубого викривлення ленінсько-сталінської національної політики", що створювало "ґрунт для підірвної роботи ворогів радянської влади, особливо буржуазно-націоналістичного підпілля", що "протягом 1944—1953 рр. у західних областях піддало різним репресіям дуже велику кількість людей"⁴⁴. Було визнано, що "майже всі керівні пости в партійних і радянських органах західних областей України зайняті працівниками, командированими із східних областей УРСР, а також з інших республік Радянського Союзу". Вказувалося на "нестерпне становище з висуванням місцевих кадрів на керівні пости і в наукових, культурно-освітніх, адміністративних, господарських та інших організаціях"⁴⁵. Досить своєрідно пленум ЦК КП(б)У трактував проблему мови. "Фактичне переведення викладання у вузах західних областей на російську мову, а також те, що читання лекцій і доповідей, агітаційна робота і діловодство в багатьох установах переважно ведеться російською мовою, — читаємо в постанові, — широко використовують ворожі елементи, називаючи це політикою русифікації"⁴⁶.

Постанова згаданого пленуму мала явно агітаційно-провокаційний характер. Нею переслідувалася мета, з одного боку, звалити всі "гріхи" на місцеве партійно-радянське керівництво, а отже, посягти надію жителів краю на поліпшення становища, а з другого боку, паралізувати зусилля національно свідомої значної частини населення в боротьбі проти радянської влади, привернути її на свій бік та ізолювати від ОУН — УПА. Так звана десталінізація не торкнулася сфери національних відносин. Ця ж постанова зобов'язувала "партійні організації західних областей посилити виховання трудящих у дусі ленінсько-сталінської дружби народів, насамперед дружби з великим російським народом, як джерела сили і могутності нашої держави, основи процвітання возз'єднаної Радянської України, в дусі ненависті до українських буржуазних націоналістів — найлютіших ворогів українського народу"⁴⁷.

Певна лібералізація радянського режиму, пов'язана зі смертю Й. Сталіна, хоча й не зачепила національної політики, проте внесла заспокоєння в суспільно-політичне життя краю. Тепер уже й тут, в західноукраїнському регіоні, поступовість у насаджуванні засад "інтернаціоналістського виховання" поєднувалася з витонченою й різнобічною послідовністю. Зросійщення слідом за виробничою сферою все більше охоплювало сферу духовного життя. На безпідставні кадрові переміщення до регіону здебільшого з числа росіян, економічно не аргументовані міграційні процеси та передислокації військових частин найбільш відчутно реагувала культурно-освітня сфера, особливо в містах. Зокрема, у Львові на початку 1956 р. діяло 67 шкіл, в яких навчалися 45 588 учнів. Три польські школи відвідували 1534 учні (понад 511 учнів на одну

школу), у 29 українських школах навчалися 16 896 учнів (580) і в 35 російськомовних школах навчалися 27 158 учнів (776)⁴⁸.

Витісненню української мови зі школи сприяла витончена політика щодо дошкільного виховання. На 1 серпня 1958 р. у краї діяло 4204 дитячих садки, з них 1 — з молдавською мовою виховання, 30 — угорською, 1764 — українською та 2409 — російською⁴⁹. Отже, база для російських шкіл поширювалася. Зростала і кількісно мережа цих шкіл. Якщо в 1950 р. їх було 2836, то в 1970 р. — 5505 і 403 школи — двомовні⁵⁰. "Національна" за формою, соціалістична за змістом школа в західному регіоні республіки, як і всієї України, за всі роки радянської влади ніколи не була українською. Навпаки, побудована на засадах марксизму-ленінізму з його класовим підходом до виховання і запереченням загальнонаціональних надбань духовного життя українського народу, школа в краї була дієвим важелем радянської політичної системи в справі так званого інтернаціонального виховання учнівської молоді, формування нової спільності людей — "єдиного радянського народу". Місцеві органи влади, здійснюючи політику комуністичної партії, політично, матеріально й морально підтримували саме таке спрямування освітньої системи. Учителюванню, як і суспільству в цілому, всіма засобами нав'язувався конформізм. Зокрема, російськомовні школи мали значно кращу матеріально-технічну базу, а отже, й умови праці, краще комплектувалися кадрами, учителям російської мови й літератури встановлювалася вища заробітна плата⁵¹. На піднесення активності вчителів, "заохочення" їх праці спрямовувалась і система відзнак: У Львівській області, наприклад, за сорок повоєнних років орденами і медалями СРСР було нагороджено 602 вчителі, у тому числі 10 — орденом Леніна. Звання "Заслужений вчитель УРСР" присвоєно 81 педагогу, медалью А. С. Макаренка нагороджено шістдесят, значками "Відмінник освіти УРСР" — понад чотири з половиною тисячі вчителів⁵². Все це спрямовувалося на зміцнення існуючої системи навчання і виховання. Водночас будь-які прояви відходу від марксистсько-ленінських засад навчання й виховання суворо каралися. Школа виступала дієвим інструментом русифікаторської політики комуністичної партії та радянської влади. Іншою вона бути не могла.

Таким чином, розглянута нами на історичному фоні ХХ ст. проблема шкільництва в західноукраїнських землях дає підстави для Висновку, що кожен політичний режим, запроваджений у краї, спрямовував систему освіти, центральною ланкою в якій завжди виступала школа, на досягнення своїх геополітичних цілей. Так було за часів панування тут як австро-угорського, польського, румунського, чеського, так і радянського режимів. Їх шовіністична, асиміляторська політика гальмувала природний процес національного самовизначення українського етносу, консолідації його етнографічних груп в єдину націю. Лише проголошення незалежності України, її зміцнення як самостійної, демократичної й правової держави забезпечують належні умови для вільного духовного розвитку українського народу — громадян України всіх національностей. Основний Закон України гарантує не тільки "всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України", а й "вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України"⁵³.

Таким чином, Українська держава бере під свій захист право громадян усіх національностей навчати й виховувати своїх дітей у школах з рідною мовою викладання. Зміни, що сталися в розвитку шкільництва за роки незалежності України, характеризує мережа освітніх закладів 1995/96 навчального року. В Україні сьогодні діють 21 443 загальноосвітніх школи, з них українською мовою викладання — 15 898, російсь-

кою — 3016, молдавською — 11, румунською — 98, угорською — 63, польською — 3, англійською — 1, іфимсько-татарською — 1, кількома мовами — 2352⁵⁴ Така мережа освітніх шкіл, удосконалення якої продовжується, покликана забезпечити інтереси громадян України всіх національностей в отриманні освіти, основою якої має стати їх національна самобутність.

¹ Курило В., Панчук М., Троян М. В авангарді боротьби за возз'єднання. — К., 1985. — С. 85, 113.

² Культурне життя в Україні. Західні землі: (Документи і матеріали). 1939—1953 рр. — К., 1995. — Т. 1. — С. 52, 107.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 73, спр. 209, арк. 17.

⁴ Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській радянській державі. — Львів, 1968. — С. 738.

⁵ Там же. — С. 734—735.

⁶ ЦДАГО України, ф. 1, бп. 73, спр. 450, арк. 1.

⁷ Торжество історичної справедливості. — С. 736—737.

⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 450, арк. 1.

⁹⁻¹⁰ Там же, спр. 1716, арк. 3, 13.

¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади й управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 166, оп. 15, спр. 194, арк. 10.

¹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 191, арк. 104.

¹³ Там же, спр. 136, арк. 22.

¹⁴ Там же, спр. 145, арк. 33.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 59, арк. 64.

¹⁶ Там же, арк. 65.

¹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 564, арк. 1.

¹⁸ Там же, оп. 73, спр. 75, арк. 22.

¹⁹ Там же, оп. 23, спр. 2552, арк. 28.

²⁰ Там же, оп. 73, спр. 186, арк. 3і, 28.

²¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 135, арк. 391.

²² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 2037, арк. 200.

²³ Там же, оп. 73, спр. 75, арк. 41.

²⁴ Там же, арк. 164.

²⁵ Там же, спр. 153, арк. 262.

²⁶ Там же, арк. 262.

²⁷ Там же, спр. 207, арк. 2.

²⁸ Ю р ч у к В. І. Культурне життя в Україні у повосенні роки: світло і тіні. — К., 1995. — С. 17.

²⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 824, арк. 11.

³⁰ Ш у д р я К. Мова в бутті українського народу // Розбудова держави. — К., 1995. — № 4. — С. 13.

³¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 247, арк. 61.

³² Там же, оп. 24, спр. 213, арк. 21.

³³ Там же, оп. 70, спр. 2035, арк. 252.

³⁴ Там же, оп. 24, спр. 213, арк. 112.

³⁵ Таблиця складена на основі: ЕЩАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 631, арк. 186—187.

³⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, естр. 631, арк. 186.

³⁷ Там же, оп. 24, спр. 213, арк. 73.

³⁸ Там же, спр. 213, арк. 112.

³⁹ Там же, оп. 73, спр. 631, арк. 203.

⁴⁰ Там же, спр. 636, арк. 54.

⁴¹ Там же, спр. 661, арк. 84.

⁴² Там же, арк. 86.

⁴³ Національні відносини в Україні у XX ст. Збірник документів і матеріалів. — К., 1994. — С. 318—324.

⁴⁴ Там же. — С. 321.

⁴⁵ Національні відносини в Україні у XX ст. — С. 319.

⁴⁶ Там же. — С. 320.

⁴⁷ Там же. — С. 323.

⁴⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 716, арк. 24.

⁴⁹ Там же, спр. 729, арк. 192.

⁵⁰ К о д я с к а І. В. Освіта в Радянській Україні. — Торонто, 1970. — С. 43—44.

⁵¹ Національні відносини в Україні у XX ст. — С. 441—442.

⁵² К у р и л о В., П а н ч у к М., Т р о я н М. В авангарді боротьби за возз'єднання. — К., 1985. — С. 268.

⁵³ Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. — К., 1996. — С. 7.

⁵⁴ Мережа та контингенти загальноосвітніх навчально-виховних закладів України на початок 1995/96 навчального року: Статистичний бюлетень. — К., 1996. — С. 27.

Україна і слов'янський світ

І. Т. ЛЮСЕВИЧ (Київ)

Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864—1917 рр.)*

Історія польської національної меншини в Україні, особливо в дореволюційний період, все ще залишається не дослідженою в українській історіографії, хоча за останній час і з'явилося кілька невеликих публікацій на цю тематику Ю. Войцеховського, А. Кондрацького, В. Палієнка¹ та відомого етнографа В. Наулка². Проте в усіх цих працях порушуються в основному лише етнографічні проблеми, за винятком хіба що статті А. Кондрацького, а також публікацій, присвячених становищу поляків в Україні в радянський період, Т. Єременко, В. Палієнка та Г. Стронського³.

Але в цілому українська історіографія поки що перебуває лише на підступах до цієї тематики, важливої в науковому й актуальній в політичному відношенні. Безсумнівно, майбутнє суверенної України великою мірою залежатиме від того, як у неї складуться відносини з усіма її сусідами — на заході й на сході, на півночі й на півдні. А це, в свою чергу, значною мірою залежатиме від того, як складуться стосунки і всередині держави між українським етносом та національними меншинами. Цьому, безперечно, сприятиме об'єктивне висвітлення історії їх взаємовідносин і в далекому, і недалекому минулому. І тут є над чим працювати історикам. Бо ж коли говорити конкретно про поляків, то відомо, що в цій справі протягом тривалого часу спочатку в російській, а потім радянській історіографії це подавалося так: усе, що виходило від Москви, йшло на благо України, а все, що від Варшави, — на шкоду їй. Хоча насправді все було і не завжди так, і не зовсім так.

Поляки з давніх давен мешкали в Україні, особливо на українсько-польському прикордонні. Відзначаючи цей історичний факт, І. Я. Франко у 1883 р. писав, що українці (русини) і поляки "живуть... собі не віднині де всуміш, де в близькій сусідстві, живуть сумирно та згідливо"⁴. З прикордоння й почалося пізніше проникнення поляків далі на схід. Перша їх поява на Придніпров'ї датується ще добою Київської Русі, і була вона пов'язана зовсім не з мирною міграцією. У 1031 р. київський князь Ярослав Мудрий разом з братом — чернігівським князем Мстиславом, втрутившись у міжусобиці серед поляків, пішов, як пише "Повість временних лет", у Лядську землю й, повоювавши її, привів звідти багато полонених і поселив їх по Росі. Й живуть вони там, відзначає літописець, і по сьогодні. А оскільки в наступному році, як фіксує далі літопис, Ярослав почав ставити міста по Росі⁵, то не виключено, що в цьому містобудівництві брали участь і поселені тут ляхи.

Добровільне проникнення на Наддніпрянську Україну поляків — купців, ремісників, збіглих селян-кріпаків, різних шукачів пригод — спостерігається в литовські часи. Проте масового характеру міграція з Польщі у Подніпров'я набула зразу ж після 1569 р., коли ці землі відійшли, внаслідок Люблінської унії, до Корони. "Саме тут, — як пише професор В. І. Наулко, — у межах українського етнічного масиву сформувалися найбільш численні польські етнорелігійні громади"⁶.

На Наддніпрятщину тоді хлинуло численне чиновництво королівської державної адміністрації, жовнірство, а також, що найбільше згубним було і для України, і, як пізніше виявилось, для самої Речі

Посполитої, — незліченна рать польської шляхти, якій королі щедро роздавали незаймані, а часто вже зайняті, обжиті корінним населенням землі, що стало однією з головних причин конфліктів і збройних повстань, які раз у раз вибухали на Україні. Саме на цих землях виросли могутні магнатські клани, які пізніше відіграли таку фатальну роль в історії польської державності. Разом зі шляхтою прибула в Україну й численна її челядь, прислуга, пахолки, якими часто ставали вихідці з дрібної шляхти. З часом почали прибувати й селяни — одні тікали сюди з Польщі на "свободи" від панщини, інших поміщики самі переселяли в свої новоотримані маєтки.

Коли ж Наддніпрянська Україна наприкінці XVIII ст. повністю перейшла під владу Росії, характер міграційного процесу з польських земель став кардинально змінюватися. Тоді розпочався, можна вважати, його другий етап. Тепер міграція в основному була спрямована в українське Причорномор'я. Росія в той час взялася до загосподарювання цієї території, для якої в Петербурзі придумали назву "Новоросія". Тут будувалися міста, заводи й фабрики, створювався флот і т. д. І сюди з Королівства Польського метнулися численні представники як аристократії, так і класу буржуазії, що народжувався. Зваблені реальною можливістю значних зисків, вони вкладали свій капітал у зведення будинків, відкриття підприємств, у внутрішній і зовнішній товарообмін, організацію морських перевезень тощо.

Період порто-франко, за яким ще й досі тужить дехто в Одесі, був "золотим віком" і для цих діловитих поляків. Забігаючи дещо вперед, додамо, що пізніше, після 1861 р., на півдні України осідало чимало польського робочого люду. Багато хто тут залишався, відслуживши свій дійсний строк у царському війську. Підприємства, що відкривалися в українському Причорномор'ї, давали можливість доброго заробітку. Так з'явилися численні польські колонії в Одесі, Миколаєві, Херсоні, в Криму.

В історичній літературі називаються різні цифри щодо кількості поляків в Україні у період 1864—1917 рр. Автор даної статті на основі співставлення різних опублікованих і архівних матеріалів доходить висновку, що на початку 60-х років XIX ст. польське населення в Україні складало близько 480—485 тис чоловік.

З 60-х років минулого століття спостерігається третій етап розселення поляків на Україні. Скасування кріпосного права і прискорений розвиток капіталізму в Російській імперії стимулювали приплив капіталу і робочої сили з Царства Польського в райони Середнього Придніпров'я й Донбасу, що відіграло значну роль в індустріалізації цього регіону України. Так, переведений у 80-х роках у Кам'янське (тепер — Дніпро-дзержинськ), на Катеринославщині, Варшавський металургійний завод послужив основою збудованого тут за допомогою бельгійського капіталу великого Дніпровського металургійного комбінату, який за своєю оснащенням передовою технологією, асортиментом і якістю продукції став флагманом металургійної промисловості Росії. На цьому заводі (як, до речі, і на багатьох інших на Півдні України) на керівних та інженерно-технічних посадах трудилося чимало поляків. Його директором довгі роки був талановитий інженер, організатор виробництва І. Ясюкович.

З участю польських капіталу і фахівців було також збудовано металургійний завод в Олександрівську (тепер — Запоріжжя), розширено такий же завод у Краматорську, збудовано три заводи (металургійного устаткування, металовиробів й арматури) у Катеринославі, завод устаткування для млинів — в Єлисаветграді, ряд шахт і рудників — у Донбасі, в районі Кривого Рогу і Нікополя.

Підприємницька діяльність ділових людей з середовища поляків поширювалась і на Правобережжя України. Так, на Поділлі група польських землевласників збудувала на базі місцевих покладів

фосфоритів великий, як на ті часи, завод по виробництву суперфосфату, сірчаной та азотної кислот, у Києві — машинобудівний завод устаткування для виробництва цукру. 36 цукрових заводів належало полякам у Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст.⁷ Польські поміщики свого часу були зачинателями цукрової промисловості в Україні, вони значною мірою й контролювали її аж до 1917 р.

Звичайно, всі ці факти можна трактувати по-різному: і як розкращення іноземним капіталом природних багатств української землі та визиск трудящих (що стверджувалося в радянській історіографії), і як сприяння розвитку продуктивних сил України й забезпечення куском хліба вчорашніх малоземельних і безземельних селян з навколишніх осель. Більш слушним, на наш погляд, є друге твердження. До того ж слід враховувати, що навкруги новозбудованих заводів, фабрик, рудників виникали і росли, наче гриби після дощу, міста з відповідною соціально-побутовою інфраструктурою. Прикладом цього може бути те ж Кам'янське, де за короткий час було тоді збудовано школу, клуб з бібліотекою, лікарню, церкву, костіол, кірху, чи не найраніше в імперії з'явилося електроосвітлення селища.

Не можна не погодитися з твердженням В. Палієнка, що "завдяки своїй досить високій освіті і професійній підготовці, малочисельне польське населення... виконувало досить суттєву роль у соціально-економічному житті краю"⁸.

В подальші десятиліття кількість поляків в Україні зростала. Щоправда, перший перепис населення Російської імперії, проведений у 1897 р., зафіксував на Україні 388,6 тис. поляків (1,7 % від загальної кількості населення)⁹, але ця цифра, як стверджують дослідники, явно занижена — тоді люди часто вважали за краще не признаватись, якого вони роду-племени. Перепис населення Правобережної України, проведений у 1909 р., тобто через 12 років, показав зростання тут польського населення більш як на 100 тис. Безперечно, що це зростання відбувалося як шляхом міграції, так і натурального приросту. Але ж за рахунок лише цих факторів і за такий короткий відрізок часу воно не могло стати таким значним. Очевидно, просто після революції 1905 р. люди вже менше боялися признаватись, що вони — поляки. Про заниженість даних перепису 1897 р. свідчить і той факт, що за переписом населення 1926 р., уже в радянській Україні поляків проживало 476,4 тис. чоловік¹⁰ — і це після всіх людських втрат у першій світовій і громадянській війнах та виїзду значної кількості поляків після 1917 р. до Польщі.

За нашими підрахунками на основі різних джерел, в Україні перед першою світовою війною польського населення налічувалось близько 600 тис. чоловік, що становило менше 2,5 % всіх її жителів. Але воно мало вагомий прошарок людей, які володіли значними майновими цінностями: землею, підприємствами і т. д., особливо на Правобережній Україні. В його середовищі були й киш фінансового та промислового світу, наприклад, Кароль Ярошинський, який мав численні маєтки на Київщині і Поділлі, володів або ж контролював через свої банки 53 цукрових заводів в Україні, був власником більшості акцій місцевих головних банків¹¹. Польський капітал в нерухомості і в готівці становив на Україні перед 1917 р. близько 2 млрд рублів¹². Як на ті часи — сума величезна!

Взагалі ж за родом занять і соціальним станом польське населення в Україні перед революцією 1917 р. розподілялося, за деякими польськими джерелами, приблизно так: рільництвом займалося 46,8 % його загальної кількості, в промисловості працювало 24,1 %, в торгівлі — 2,2 %. Особи так званих вільних професій (адвокати, лікарі і т. д.) складали 15,7 %, чиновництво, духовенство, домашня прислуга тощо — 11,2 %¹³.

Найбільша частина польського населення в Україні, як бачимо, була зайнята в сільському господарстві. На селі серед поляків мала місце со-

ціальна диференціація: поряд із безземельною і малоземельною біднотою були заможні селяни, дрібне, середнє і велике поміщицтво. На Правобережжі України переважало польське поміщицьке землеволодіння, в якому виділялися великі латифундії Потоцьких, Сангушків, Браницьких, Грохольських та інших магнатів із знатних польських родів. Загалом же поляки володіли тут перед революцією 2,3 мільйона десятин землі (1/5 всієї орної землі України)¹⁴.

Царський уряд після повстання 1863 р. намагався зламати економічну міць поляків на Правобережжі шляхом обмеження, а з часом і повної ліквідації польського поміщицького землеволодіння на Україні. Ним було прийнято ряд відповідних законів, якими заборонялося, зокрема полякам, купувати землю в Україні, і в той же час надавалися пільги для придбання землі росіянам і частково українцям — здебільшого з числа царського чиновництва. Після повстання 1863 р. власті секвестрували понад 140 маєтків польських поміщиків. Усього ж було конфісковано 132 тис десятин землі, що належала як поміщикам, так і селянам — учасникам повстання, а також костьолу¹⁵. Всі ці заходи дали певні наслідки. Якщо в 1861 р. польським поміщикам на Правобережжі належало 89 % усієї приватновласницької землі, то на початку 1901 р. — 47 %¹⁶. Але повністю зламати хребет польському землеволодінню царизму не вдалося. До 1917 р. в руках великих польських землевласників все ще залишалось 2,2 млн. десятин землі¹⁷.

Селяни-поляки були єдиною соціальною групою, яка щось виграла від подій 1863 р. Налякані повстанням царські власті намагалися привернути на свій бік селянство Правобережної України, в тому числі й польське, в чомусь обмеживши апетити поміщиків. Тому умови звільнення селян від кріпосної залежності тут були дещо легшими, ніж, скажімо, в російських губерніях чи навіть на Лівобережній Україні: було ліквідовано статус "тимчасовозобов'язаних" селян, запроваджено обов'язковий викуп ними землі, на 20 % (а в деяких випадках і на 35 %) знижено викупні платежі, а наділи землі трохи збільшено. За законом від 19 лютого 1864 р., селяни ставали повними власниками тієї землі, яка була в їхньому користуванні.

Але, крім польських селян, у Правобережній Україні був численний прошарок дрібної польської шляхти — за нашими підрахунками, близько 350 тис чоловік, — яка часто поза своїм шляхетським званням не мала, як кажуть, ні кола, ні двора. Царський уряд довго не знав, що з цими шляхтичами робити. Кінець кінцем, їх приписали (хоча з різних причин і не всіх) до стану так званих однодвірців. У 1866 р. цей стан було ліквідовано, а однодвірців, якщо вони мешкали на селі, а таких була більшість, приписали до розряду селян — вічних чиншовиків.

Коли ж, за законом від 9 червня 1886 р., було остаточно ліквідовано чиншові відносини, ці селяни дістали право викупу тих земель, за користування якими й платили раніше чинш. Тепер ці землі передавались їм за досить помірну плату (50 рублів за десятину) з викупом протягом 49 років та ще й при сприянні казни. Це означало, що цю колишню шляхту в Російській імперії остаточно прирівняли в правах до селян. І залишилась у неї лише пам'ять про своє шляхетське походження, хоча в матеріальному відношенні вона тепер виграла, бо отримала земельні наділи. А ті, кого свого часу не приписали до однодвірців, залишилися безземельними і змушені були батрачити у навколишніх поміщиків.

Що ж до духовної сфери життя польської національної меншини в Україні після 1863 р., то її стан можна охарактеризувати словами пушкінського Пророка: "духовной жаждою томим". Та й як могли поляки не відчувати цієї духовної спраги? Після придушення повстання 1863 р. царизм поставив перед собою завдання: русифікувати поляків в Україні

або витіснити їх звідси. Було прийнято цілий ряд драконівських законів, спрямованих на його здійснення. Все, що було польським, нещадно викорінювалося. Польські театри й книгарні закрили, дістати дозвіл на проведення концерту польської музики можна було лише зрідка і з великими труднощами, та й то якщо йшлося про концерт інструментальної музики. Було заборонено видання книжок польською мовою (хоча пізніше щодо цього мали місце певні пом'якшення), робити будь-які вивіски чи написи польською мовою, не дозволялося видавати польську пресу, відкривати польські школи. Існував довгий перелік посад у різних установах: у державному апараті, в освіті, на транспорті і т. д. (включаючи й нижчі посади, наприклад, писаря в суді), які заборонялося займати полякам чи навіть особам, котрі мали дружин-польок.

Царські власті чинили віруючим-полякам усілякі обмеження і в забезпеченні свободи совісті. Здавалось, Російська імперія, яка офіційно основними своїми законами була проголошена християнською православною державою і декларувала цими ж законами усім своїм підданам свободу богослужіння за обрядами їх віри¹⁸, не повинна була б перешкоджати послідовникам іншої християнської конфесії у задоволенні їх духовних потреб. На ділі ж усе було зовсім інакше. Після 1863 р. ряд римо-католицьких парафій, костьолів, монастирів в Україні було закрито, частину ксьондзів і єпископів репресовано (римо-католицький клер на Правобережжі становили, як правило, поляки). Дозвіл на будівництво нового костьолу чи навіть каплиці дістати було надзвичайно складно — його міг дати лише Петербург, а він з цим не поспішав. Ксьондз, який повністю залежав від місцевої поліції, навіть в особистих справах не мав права виїхати без спеціального дозволу губернатора за межі своєї парафії, а католицький єпископ — за межі своєї єпархії.

За будь-що ксьондза могли притягнути до адміністративної чи судової відповідальності, усунути від душпастирської діяльності, що часто й практикувалося. Шлюб з дівчиною православного віросповідання католику можна було взяти лише в церкві, після переходу в православ'я, так само, як і охрестити дітей при змішаних шлюбах. За недотримання цього закону ксьондзів і тих, хто вінчався чи хрестив дитину, суворо карали в судовому порядку.

Школа, в яку мусили ходити діти, служила (і це навіть царизм не приховував) знаряддям їх русифікації. Тому польська громадськість в Україні змушена була вдатися до створення численних таємних шкіл, за організацію яких царські власті суворо переслідували, але викорінити це "зло" їм виявилось не під силу. І це тривало аж до 1914 р., поки Державна Дума і Державна Рада після довголітньої боротьби за це депутатів — поляків, українців, представників інших національностей імперії — нарешті не прийняли закон, яким дозволялося відкривати приватні навчальні заклади з будь-якою мовою навчання.

Після 1863 р. було дуже утруднено доступ полякам у вищі навчальні заклади в Україні, довгий час існувала так звана 5-процентна норма прийому в них осіб польської національності. З вузів увільнили майже всіх викладачів-поляків. З часом царські власті в цьому питанні дещо пом'якшили свою позицію, і поступово кількість викладачів польської національності потроху збільшувалася, головним чином за рахунок найздібніших випускників цих вузів. Вони, як правило, зарекомендували себе талановитими викладачами, деякі стали улюбленими студентів, завоювавши свій високий авторитет як блискучою лекторською діяльністю, так і демократичністю, чуйністю у відносинах із студентами. Серед них біолог Л. Ценковський, який працював в Одеському, потім у Харківському університетах, фізіолог Б. Веріго, правознавець Є. Васковський, хімік А. Вергго (усі троє теж з Одеського університету) та інші. Поряд з викладацькою всі вони займалися плідною науковою роботою,

а ті, що були до того ж фахівцями в галузі медицини, — ще й організаторами медичної допомоги населенню. Так, видатний патолог В. Підвисоцький з Київського університету — автор підручника "Основи загальної патології", що витримав 20 видань в Росії і був перекладений 17 іноземними мовами, — у 1892 р. відзначився в боротьбі з епідемією холери в Києві і чуми в Одесі в 1910 р. Пізніше він став засновником медичного факультету в Одеському університеті. Л. Горещкий відомий як організатор і керівник клініки дерматології в Києві, а В. Високович створив у цьому ж місті наукову школу патофізіологів (його учнем був, зокрема, О. Богомолець), заснував тут бактеріологічний інститут, брав особисту участь у боротьбі з епідеміями холери і чуми в Києві та Одесі на початку ХХ ст.

Б. Шишковський разом з українським вченим І. Михайленком поклав початок широким дослідженням у галузі фізико-хімії в Київському університеті. Значний вклад у математичну науку внесли А. Пшеборський (Харківський університет) та Я. Слешинський (Одеський університет), які створили свої школи талановитих вчених-математиків. Польські геологи багато зробили для відкриття корисних копалин Донбасу і Придніпров'я, вивчення ерозійно-карстового характеру тектонічної тріщинуватості на Волині і Поділлі (В. Тессейр та інші). Близько 190 праць, присвячених флорі України, написав видатний натураліст Ю. Пачоський — один з організаторів і перших керівників заповідника Асканія-Нова, засновник Природничо-історичного музею в Херсоні.

А про значний вклад у вивчення історії України А. Яблоновського і Ю. Ролле й нагадувати, мабуть, немає потреби. І добре, що деякі твори останнього зараз перевидано. Напевне, вже прийшов час перевидати й краще з творчої спадщини А. Яблоновського не тільки з огляду на вміщений в його працях багатющий матеріал, який вчений зібрав у київських архівах і який значною мірою на сьогодні там уже втрачений, а й не забуваючи його шанобливе ставлення до пам'яті Т. Шевченка, що він у ті часи мав мужність демонструвати публічно не один раз.

Незважаючи на страшенні утиски царизму, культурне життя поляків все ж таки якимось вегетувало, вносячи певний вклад у загальні культурні процеси Наддніпрянщини. З Україною була зв'язана більша або менша частка життя й творчої діяльності класиків художньої літератури Ю. І. Крашевського, Т. Єжа, Г. Запольської, одного з перших перекладачів творів Т. Шевченка — Л. Совінського, відомого поета В. Висоцького та ряду інших польських письменників. У своїх творах вони віддавали належне тій землі, на якій народились і виросли, правдиво відображали кращі риси українського народу: Злагодество, моральну чистоту, чесність, щирість до людей, працьовитість, відчуття своєї людської гідності.

Як уже вище відзначалося, після 1863 р. і аж до революції 1905 р. польські театри в Україні були закриті. Але чимало поляків виступали в російськомовних театрах. Так, у київському театрі Соловцова довгі десятиліття тішив глядачів своєю блискучою грою драматичний актор Є. Недзельський (Неделін). Зі сцен музичних театрів Києва, Харкова, Одеси лунали чарівні голоси Я. Королевич-Вайдової, С. Скуп'євського, А. Поплавського та інших видатних польських співаків. У Київському оперному театрі від його заснування і до першої світової війни всі балетмейстери і провідні солісти балету були поляками — вихованцями Варшавської театральної школи. У 1914—1915 рр. балетну труп цього театру очолювала (разом з О. Кочетовським) видатна артистка, уродженка України Б. Ніжинська. Пізніше вона відкрила в Києві балетну школу, в якій навчався, зокрема, Сергій Лифар, котрий, як і її брат Вацлав, визнаний одним з найкращих танцюристів світу.

З Україною зв'язані життя й творча діяльність корифеїв світової музики І. Падеревського, К. Шимановського та Ю. Зарембського. Ставши

світовими знаменитостями, вони не забували Україну (де народилися й вирости, приїжджали з концертами, в програму яких входили і їх власні твори, в котрих, до речі, використовувалися й українські мотиви).

Великий вклад у поширення української народної пісенної творчості внесли польські композитори М. Завадський, В. Заремба, його син З. Заремба, В. Зентарський та інші, життя й творчість яких були зв'язані з Україною. В. Пухальський довгі роки був Директором Київського музичного училища, а потім першим ректором Київської консерваторії. Він перетворив ці навчальні заклади в одні з провідних центрів підготовки фахівців музичного мистецтва в Російській імперії.

В галузі образотворчого мистецтва плідно творили в ті роки уродженці України — відомі польські художники Я. Станіславський (його учнями були кілька видатних українських художників, котрим він нерідко під час їх навчання в Кракові допомагав не тільки фахово, а й матеріально), Ю. Коссак, В. Прушковський, Є. Вжещ, В. Галімський, В. Лось, К. Пшижиховський та інші. На своїх полотнах вони майстерно відобразили прекрасну природу України, її людей, чимало сторінок героїчної історії українського народу.

Револуція 1905 р. принесла деяке полегшення поневоленням народам Російської імперії, дещо послабивши, зокрема, духовний гніт царизму над ними. Цим негайно скористалась і польська національна меншина в Україні. Поступово відкривалися польські театри, засновувались громадські організації й об'єднання, ожило книгодрукування, виходила польська преса (як правого, так і лівого напрямку). Праві видання ("Дзєннік Кійовські", "Креси", "Наша Пшишлосьц" та деякі інші) якщо й писали про українські справи, то з тенденційних або ж навіть шовіністичних позицій, зате протилежну позицію в цьому питанні зайняла ліва, демократична частина преси — "Глос Кійовські", "Світ", "Гонец Кійовські", "Клоси Українське", а особливо журнал "Пшегльонд Крайови", який видавала група українців і поляків, котрі стояли на платформі українсько-польського порозуміння.

Провідну роль у редакції "Пшегльонду" відігравав В. Липинський. З номера в номер цей місячник інформував читачів про новини українського національного життя в галузі економіки, громадської й культурної діяльності, вміщував об'єктивні статті про минуле України, закликав до українсько-польського зближення, що поступово почало складатися з кінця XIX ст. й особливо проявлялося після революції 1905 р. Недаремно про цю останню тенденцію весь час інформувала царська охранка вищі державні інстанції імперії. Так, начальник Київського охрального відділення 19 лютого 1910 р. з тривогою сповіщав своє начальство, що "великороси, як панівне плем'я", втрачають свій вплив "у Київській губернії, котра споконвіку йому належить. Останнім часом головну роль відіграють тут українофіли (так він називає свідомих українців. — / . Л) й поляки". Після поразки повстання 1863 р. поляки розпочинають шукати собі союзників "і знаходять їх в особі українофілів, — пише далі начальник київської охранки. — ...Тертя між поляками й українофілами майже немає, вони однаково щиро ненавидять Росію..., прагнучи до відділення від неї... За весь час розвитку українофільського і польського руху... проглядалися їхні точки стикання..., чим далі, тим більше вони (рухи. — / . Л) об'єднувались"¹⁹.

Полохана ворона, як кажуть у народі, куша боїться. Високопоставлений жандарм дещо перебільшував стан справ у цьому відношенні. Але диму без вогню не буває — побоювання охранки не були безпідставними, і це показали події, що розгорнулися в Україні весною 1917 р. Оскільки позиція польської національної меншини в цих подіях маловідома широкому загалу, варто зупинитись на ній трохи детальніше.

Коли ранньою весною в Києві виникла Центральна Рада і розпочалось українське національне відродження, то цю подію тоді щиро вітали

і підтримали всі польські політичні сили на Наддніпрянській Україні. Слід сказати, що в політичному відношенні середовище місцевих поляків не було однорідним. В ньому протягом більш або менш тривалого часу діяли легально, напівлегально або нелегально осередки багатьох політичних партій чи організацій різного напрямку — від народових демократів (ендеків) до заснованої Ю. Пілсудським Польської Організації Військової (ПОВ), двох соціалістичних партій (обидві, суперничаючи між собою, носили одну й ту ж назву — ППС) та Соціал-Демократії Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ), яка стояла на самих крайніх лівих позиціях.

Іноді ці осередки в конспіративних цілях фігурували як місцеві, тобто утворені й діючі в Україні польські політичні партії чи об'єднання, хоч були серед них справді місцеві, які ставили собі за мету захищати інтереси польської національної меншини в Україні або тих чи інших її суспільних груп. Діяла також велика кількість польських громадських об'єднань, більшість з яких виникла тут у роки війни. В період Лютневої революції всі вони активно вийшли на політичну арену, розвинули бурхливу громадську діяльність, а для кращої її координації утворили 19 березня 1917 р. (всі дати дано за новим стилем) Польський виконавчий комітет (ПВК) Об'єднання польських організацій на Русі. ПВК відразу ж взяв на себе функцію виступати від імені всієї польської народності в Україні. Того ж дня на будинку міської Думи на Хрещатику поряд з українським національним жовто-блакитним прапором було піднято польське національне біло-червоне знамено²⁰.

Через два дні — 21 березня — на засіданні ПВК було ухвалено принципове рішення про те, що поляки стоять на ґрунті самовизначення всіх народів і будуть підтримувати їх прагнення до свого національного і політичного розвитку²¹.

Ще через кілька днів, 30 березня 1917 р., ПВК надіслав лист до Центральної Ради, написаний, до речі, українською мовою. В ньому, зокрема, говорилося: "...Простягаємо до вас руки, брати-українці, як до найближчих сусідів нашої рідної землі. Вперше можемо щиро порозумітися як два рівних народи, з яких кожен — дай, Боже, — буде у власному домі мати власну силу і власну волю... І як історія нас так тісно пов'язала, що на нашому прикордонні змішалися поляки з українцями, то ж розпочинаймо жити по-сусідськи, ... щоб наша спільна праця не йшла наперекір, а лише в злагоді і по-братерськи. Чим можемо, допоможемо Вам для Вашого національного розвитку, для добра України, яку ми хотіли б бачити освіченою і щасливою"²².

31 березня Центральна Рада надіслала відповідь на цей лист ПВК. Вона вітала бажання поляків, які мешкають в Україні, подати руку українцям у їх праці над відбудовою вільної України в складі (поки що, — додаємо від себе. — І. Л.) Федеративної Російської Республіки. Далі Центральна Рада заявляла, що вона визнає всі громадянські і політичні права національних меншин в Україні²³.

Ці добрі побажання обох сторін були ще раз публічно висловлені 1 квітня 1917 р., коли в Києві відбулася велика народна маніфестація на честь перемоги Лютневої революції і початку відродження української державності. Виступаючи цього дня біля пам'ятника Б. Хмельницькому на площі св. Софії, голова ПВК Йоакім Бартошевич закінчив промову здравицею вільній Україні. В свою чергу, виступаючи на Думській площі перед ратушею, Голова Центральної Ради М. С. Грушевський сказав, звертаючись до представників ПВК на маніфестації: "Поляків, які живуть на Україні і хочуть з нами вірно і щиро працювати для добра України, вітаємо по-братерськи"²⁴.

Ця маніфестація була надзвичайно важливою, можна сказати, історичного значення політичною подією. По суті, від неї й розпочався відлік української державності в XX ст., точніше, відлік визвольних зма-

гань за незалежність України. Її народ того дня вперше перед усім світом масово і публічно заявив про себе, задекларував свою рішучість добиватися волі Україні.

Польське населення в Києві на той час налічувало (разом з біженцями) близько 80 тис. чоловік. В його руках були чималі матеріальні цінності, воно мало в своєму середовищі значні інтелектуальні сили. Все це зумовлювало вагомий громадський вплив польської колонії у місті. І підтримка київськими поляками паростків молодого українського державності, ще слабкої на той час Центральної Ради стала непересічним політичним явищем.

Після березневої маніфестації влада Центральної Ради з кожним днем міцніла. Створювалися сприятливі умови і для вільного розвитку національних меншин, у тому числі й поляків. Зважаючи на це, всі польські політичні партії (за винятком СДКПіЛ) і громадські об'єднання заявили про своє співробітництво з Центральною Радою.

У квітні 1917 р. в Києві відкрився Всеукраїнський національний конгрес, який В. Винниченко пізніше охарактеризував як генеральний огляд революційно-демократичних сил України²⁵. На ньому власне й була конституційована, стала легітимною Центральна Рада. Від імені польської національної меншини на конгресі виступив з привітальною промовою секретар ПВК Станіслав Єзерський: Її не раз переривали оплески делегатів з'їзду. Він сказав: "Всеукраїнський національний конгрес зібрався в такий час, коли треба стояти міцно, коли найбільше слід боятися всього того, що роз'єднує, ослаблює сили... В єднанні вільних народів — майбутнє щастя світу. З такими помислами ми, поляки, вітаємо вас, брати-українці, на вашому першому конгресі свободи... Ви вже стали до праці, і щастя вам, Боже! Прийміть щирим серцем це наше братнє побажання. Хай живе вільна Україна!"²⁶.

Ще один характерний штрих тогочасної позиції польської національної меншини щодо українських справ. Коли до Києва прибув митрополит Андрей Шептицький, делегація ПВК привітала його від імені польської національної меншини в Україні²¹. А що така прихильна лінія ПВК щодо України тоді була позицією не якогось вузького кола людей, а загалу поляків на Україні, продемонстрував З'їзд польських організацій на Русі, який відбувся в Києві 18—24 червня 1917 р. Його делегати одногосло, стоячи і під довготривалі оплески прийняли наступну резолюцію: "З'їзд палко вітає прагнення українського народу до політичного визволення і засвідчує, що поляки почувають себе одвічними громадянами цього краю і готові співпрацювати у творенні основ самостійного життя українського народу, в забезпеченні прав польської національної меншини на Україні"²⁸.

Проте слід зауважити, що в українському питанні з'їзд не був послідовним до кінця. Він проявив певну обережність стосовно українських справ, назвавши, наприклад, себе "З'їздом польських організацій на Русі", а не "на Україні", як пропонував дехто з делегатів (до речі, і ПВК, як бачимо, теж у своїй назві дотримувався того самого терміну — "на Русі"). Виступаючи з цим питанням на з'їзді, С. Єзерський порадив не поспішати з вживанням слова "Україна", зачекати, як розгортатимуться далі політичні події в країні.²⁹

Треба відзначити, що таку обережність, а точніше сказати — перестраховку, польські представницькі політичні організації проявили щодо України і в наступні місяці, навіть у вирішальні, ключові для її незалежності моменти. Але справа була не тільки в тому, що обережні делегати воліли "українським питанням" не дратувати Тимчасовий уряд у Петрограді. Праві сили, які мали більшість на з'їзді, відстоювали курс на створення внутрішньої польської автономії в Україні, про що вже давненько (тобто від березня — квітня 1917 р.) то голосніше, то тихіше

було чуто голоси ряду місцевих польських політичних діячів. Проти цього курсу правих безкомпромісно виступили на з'їзді представники лівих сил. Виникла гостра дискусія.

Делегати лівих сил — так званого демократичного блоку (через кілька днів цей блок організаційно оформився у Польський Демократичний Централ) — і соціалісти висловили занепокоєння, аби ПВК, який вони не без підстав вважали захисником інтересів буржуазно-поміщицьких кіл, не став сурогатом якогось польського уряду в Україні. Вони заявили про свій намір рішуче протидіяти таким спробам. Поляки в Україні, підкреслювали ці делегати, повинні пам'ятати, що вони становлять тут все-таки меншість. Отже, єдине, чого вони можуть і повинні добиватися, і що є єдино реальним для них, — це національно-культурна автономія. Ні на що інше для поляків, наголошували ліві делегати, ніяка майбутня влада в Україні не погодиться³⁰.

Однак з'їзд до цих слів не прислухався і пішов за правими. Делегати-демократи і пепеєсівці в знак протесту проти дій правих у цьому та деяких інших питаннях покинули зал засідання. Більшістю голосів з'їзд прийняв закон (!), яким передбачалося створення чогось схожого на парламент — Польський зборів на Русі, послы (депутати) до яких обиралися б поляками по всій Україні — один депутат від 4 тис. чоловік. ПВК, до якого тепер були обрані представники лише правих, надавалися функції виконавчої влади. Передбачалося також створення місцевих польських органів влади³¹. Це й була спроба, не погодивши питання з Центральною Радою, запровадити самотужки польську національну автономію в Україні. Однак її здійснення унеможливили подальший перебіг подій в Україні, рішучий опір цьому польських лівих сил, на боці яких була близька їм за поглядами Центральна Рада. Що ж до ПВК, навколо якого дедалі виразніше групувалися праві сили польської національної меншини і де верховодили політики явно ендецьких поглядів, то його позиція, звичайно, не викликала симпатій у керівництва Центральної Ради.

Невдовзі після з'їзду шляхи ПВК і Центральної Ради почали стрімко розходитись, особливо після того, як остання заявила про свій намір ліквідувати поміщицьке землеволодіння, що безпосередньо загрожувало латифундіям польських магнатів на Україні, а це вже консервативним діячам Комітету було не до душі.

Центральна Рада воліла, отже, мати справу з ближчими їй по духу польськими лівими силами в Україні. Влітку 1917 р. нею було створено Генеральний секретаріат (тобто міністерство) у міжнародних справах (його очолив відомий український державний діяч і дипломат Олександр Шульгін). До його складу увійшов Віце-секретаріат у польських справах. Уряд УНР вирішив призначити на посаду віце-секретаря ту особу, котру визначать самі поляки, і звернувся з цим питанням до польських лівих партій. За їх рекомендацією віце-секретарем став один з керівників Демократичного Централу Мечислав Міцкевич.

ПВК протестував проти цього призначення, навіть телеграфував самому О. Корейському про те, що М. Міцкевич аж ніяк не представляє поляків. На той час останній, як член делегації Центральної Ради, перебував у Петрограді на переговорах з Тимчасовим урядом про надання Україні автономії. Він був включений до складу делегації саме на підтвердження того, що поляки підтримують українців у цьому питанні, а тут раптом така телеграма, яка, певна річ, дещо зашкодила українській дипломатії³².

Ображені керівники ПВК відхилили запрошення надіслати своїх представників до складу Центральної Ради, де полякам було надано 20 місць. До неї увійшли тільки представники ППС — Революційної Фракції — дітища Ю. Пілсудського, ППС — Лівиці і Демократичного Централу. Що ж до ПВК, то його відмова увійти до складу Центральної

Ради пояснюється не тільки образою, а й цілком меркантильними економічними причинами — незгодою Комітету з намірами українського уряду ліквідувати поміщицьке землеволодіння.

Треба сказати, що в цьому питанні всі польські політичні сили в Україні, за винятком крайніх лівих, були однакові. Це був поріг, об який щоразу спотикалися й представники Демократичного Централу, хоч вони увійшли до Центральної Ради. Керований центристом М. Міцкевичем Віце-секретаріат робив усе, що від нього залежало, для збереження на Україні маєтків польських землевласників. Наміри ж Центральної Ради в даному питанні були, як ми знаємо, цілком протилежними. Тому намагання Віце-секретаріату якось захистити ці маєтки шляхом, наприклад, відповідних звернень до українських властей у конкретній справі того чи іншого землевласника і т. п., по суті, нічого не давали.

Але слід мати на увазі, що й Центральна Рада, навіть якщо ці звернення були часом слушними, не завжди мала можливість щось зробити в цьому відношенні. Так, коли наприкінці 1917 р. під впливом більшовицької агітації занархізовані солдати, які поверталися з фронту, а часто й місцеві селяни розпочали хвилю погромів маєтків польських поміщиків на Правобережжі, Центральна Рада нічим не могла допомогти останнім. Крім проголошення закликів до припинення цього неподобства, вона була безсила протидіяти йому. А різні охоронні грамоти, що видавалися землевласникам Віце-секретаріатом у польських справах, скажімо, про те, що їх садиби, як нібито історико-архітектурні пам'ятки (хоч були й такі), перебувають під охороною держави, на погромників ніякого враження не робили. "Паперам, — як пише професор Г. Яблонський, — в час революції великого значення не надається"³³.

Однак поляки в Україні цими заходами не обмежувалися, а вдавалися часом і до більш рішучих демаршів. Так, при прийнятті Центральною Радою в листопаді 1917 р. III Універсалу, яким проголошувалась Українська Народна Республіка, представник від Демократичного Централу утримався при голосуванні (пепеєсівці голосували "за") і навіть відмовився від мандату члена Ради. Це було зроблено в знак протесту проти посягань на польські маєтки в Україні, оскільки Універсалом проголошувалась конфіскація поміщицького землеволодіння³⁴. (Центристи, до речі, вчинили так само і в січні 1918 р., коли приймався історичний IV Універсал про незалежність УНР, а соціалісти знову голосували "за".)

Така позиція Демократичного Централу була тим більше несправедливою, оскільки Центральна Рада робила все можливе, аби для польської національної меншини відкрилася нова, краща сторінка в її історії. В Україні в той час уже повним ходом йшов процес створення польської національно-культурної автономії (або персонально-національної, як її названо у відповідному законі Центральної Ради, прийнятому дещо пізніше). Український уряд всіляко підтримував цей процес (хоч майже не мав можливостей допомогти йому матеріально, адже гроші були в руках Тимчасового уряду), а його організаційною стороною займався вищезгаданий Віце-секретаріат у польських справах, апарат якого складався з 80 працівників — виключно з поляків, дібраних польськими політичними силами. За порівняно короткий час свого існування (до весни наступного року) Віце-секретаріат (з січня 1918 р. перетворений у Міністерство в польських справах) встиг при найактивнішій участі польських громадських організацій і римокатолицького костюлу чимало зробити в галузі забезпечення культурно-освітніх потреб польської національної меншини, зокрема в організації шкіл і налагодженні їх роботи, прискореній підготовці вчителів для них. Польські школи були відкриті як силами громадськості, так і на кошти місцевих магнатів у Вінниці, Проскуріві (тепер — Хмельницький),

Антонінах та в багатьох інших населених пунктах України³⁵, а восени 1917 р. у Києві почав діяти і польський університет.

Здавалося б, для польської національної меншини в Україні справді надходили нові, кращі часи. Але ніхто тоді ще не міг навіть уявити, що несе 1918-й і наступні роки та десятиліття, які нові важкі випробування чекають її, як і всю Україну, вже в недалекому майбутньому.

В основу статті І. Т. Лісвича покладено його наукову доповідь на засіданні Вченої ради Інституту історії України НАНУ 26 березня 1996 р.

¹ Войцехівський Ю. С. З родоводу української польщизни: особливості мови і культури // Відродження. — 1993. — № 9; Кондрацький А. А. Поляки на Україні в Х — ХЕХ ст. // Укр. іст. журн. — 1991. — № 12; Палієнко В. І. З історії розселення польської людності на Правобережній Україні (крізь призму статистики) // Відродження. — 1994. — № 12; Його ж. — Польська людність Лівобережної України (з точки зору статистики). // Там же. — 1995. — № 1.

² Наулко В. І. Хто і відколи живі в Україні // Відродження. — 1993. — № 9.

³ Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20—30-ті рр. ХХ ст. — К., 1994; Палієнко В. І. Історичний досвід залучення національної меншини до розбудови української державності // Державність. — 1994. — № 1—2; Стронський Г. Злет і падіння. Польський національний район на Україні в 20-ті — 30-ті роки. — Тернопіль, 1992, та інші його публікації.

⁴ Франко І. Я. "Хугорна поезія" П. А. Куліша // Літературно-критичні статті. — К., 1950. — С. 110.

⁵ Полное собрание русских летописей. — Т. 2. Ипатьевская летопись. — М., 1962. — С. 137.

⁶ Наулко В. І. Назв. праця. — С. 8.

⁷ Bartoszewicz J. Na Rusi polski stan posiadania. Kijow, 1912. — S. 30.

⁸ Палієнко В. І. З історії розселення... — С. 70.

⁹ Общій свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, приведенной 28 января 1897 года. — Спб., 1905. — Т. 2. — С. X. — Табл. XIIIa.

¹⁰ Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня року 1926: Національний і віковий склад; рідна мова та письменність населення. — Харків, 1928. — С. XVI—XVII, 42.

¹¹ Romer J. Pamiętniki. — Lwów, 1936. — S. 237—238.

¹² Nasza Przyszłość. — 1908. — Moj — S. 21.

¹³ Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917—1918 // Pisma wybrane. Z rozważań o U Rzeczypospolitej. — Wrocław e. a., 1987. — S. 255.

¹⁴ Правобережець В. Політика польських керівних сфер по отношению к Украине. — Б. г. —* С. 21.

¹⁵ Марахов Г. И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. — К., 1967. — С. 239—240.

¹⁶ Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60—90-і роки XIX ст.). — К., 1959. — С. 161.

¹⁷ Bartoszewicz J. Op. cit. — S. 41.

¹⁸ Свод Основных Государственных законов // Полни свод законов Российской империи. — Спб., 1903. — Т. I. — 4. 1. — С. 7.

¹⁹ Центральний державний історичний архів України, ф. 275, оп. 1, спр. 2198, арк. 16 зв.

²⁰ Решодько Л. Джерела нашого відродження // Голос України. — 1992. — 21 березня.

²¹ Archiwum Akt Nowych (далі — AAN). — Warszawa. — Zespół "Organizacje Polskie w Rosji". — Sygn. 37. — L. 37.

²² Ibid.

²³ Ibid.

²⁴ Jabłoński H. Op. cit. — S. 266.

²⁵ Винниченко В. Відродження нації. — 4. 1. — Київ; Відень, 1920. — С. 93.

²⁶ AAN. Zespół "Organizacje Polskie w Rosji". — Sygn. 37. — L. 37.

²⁷ Ibid. 1

²⁸ Zjazd Polski na Rusi w Kijowie w dniach 18—24 czerwca 1917 roku. — Winnica, 1917. — S. 76—77.

²⁹ Ibid. — S. 21.

³⁰ Ibid. — S. 43.

³¹ Ustawa ludności polskiej na Rusi, zatwierdzona przez III Zgromadzenie Przedstawicieli Polskich Stowarzyszeń na kusi dnia 18—24 czerwca 1917 roku // Zjazd Polski... — S. 97—101.

³² Jabłoński H. Op. cit. — S. 290.

³³ Ibid. — S. 290.

³⁴ Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923. — Т. 1. — Нью-Йорк, 1954. — С. 268, 283.

³⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України ф. 2225

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Н. В. ШЕВЧЕНКО (Миколаїв)

Білорусько-Литовська держава: нові концептуальні засади сучасної білоруської історіографії

Одна з найголовніших причин відставання історичної науки в колишньому СРСР від світового рівня бачиться сучасним дослідникам в штучній залежності історії неросійських народів від історії Росії, яка й зумовила провінційність їх наукових концепцій. Останнє пов'язується з довгим пануванням офіційної доктрини, за якою історія новоприєднаних до Росії земель викривлялася в угоду великодержавному шовінізму. У XIX ст. ця русифікація окраїн імперії стала важливим політичним спрямуванням, що передбачало систему заходів по знищенню історичної пам'яті, своєрідності їх національно-державного розвитку. Доктрина про нездатність неросійських народів до самостійного розвитку переносилася і в їх минуле. З власної історії, зазначає білоруський історик, залишили лише "байку про одвічне прагнення до возз'єднання з Росією", що й звало, на його думку, Білорусь до рівня пересічної губернії Великоросії¹. В результаті в суспільній свідомості вкорінилася думка про одвічну бездержавність білорусів, що тільки за допомогою "старшого брата" спромоглися у 1918 р. побудувати власну державу.

Розпад СРСР та утвердження на його терені незалежних держав, в тому числі і Білорусі, викликали в останній активізацію досліджень проблем етногенезу, культурно-національної самобутності білоруського народу. Красномовним свідченням цього стали традиційні міжнародні наукові конференції у Гродно, присвячені історії культури і церкви, ментальності народів Великого князівства Литовського, матеріали яких публікуються в альманасі "Наш Радавод"². В оглядовій etapі "У пошуках витоків: проблеми білоруської історіографії Великого князівства Литовського з перспективи 1991—1992 рр." Н. М. Яковенко розглянула як основний напрямок пошуків білоруських колег і зміст дискусій навколо культурно-національної самобутності і менталітету власного народу, зокрема стану церкви і конфесійної політики у Великому князівстві Литовському, так і досить кваліфіковано з'ясувала причини відзначеного нею "культурницького ухилу" сучасної білоруської історіографії. Однак у галузі розробки державної окремішності білоруського етносу, яка цілком слушно визначена авторкою такою, що залишилася поза увагою широкого загалу дослідників Білорусі³, з 1993 р. сталися вагомні зрушення.

Так, зовсім недавно білоруські історики порушили традиційну схему радянської історіографії, що акцентувала увагу виключно на одній лінії розвитку: Київська Русь — Московська держава — Російська імперія — СРСР, звернувшись до історії Великого князівства Литовського у пошуках традицій своєї державності. Для сучасного читача, зауважує В. Насенич, дослідник середньовічної історії Білорусі, Велике князівство Литовське, а це найбільший період його історії — XIII—XVIII ст., залишається не лише "білою плямою", скоріше "невідомим континентом".

нтом"⁴. Національний нігілізм, що продемонстрував останній референдум у Білорусі, коли народ у своїй більшості відмовився від власної національної символіки, висловивши тим і скептичне ставлення до традицій державності, пояснюється науковцями тими обставинами, що протягом ряду століть країна знаходилася в епіцентрі інтересів Польщі та Росії, які вдавалися не тільки до територіальної експансії, а й нав'язували при цьому власне трактування її історії— то як "східних окраїн Речі Посполитої", то "Северо-Западного края"⁵. Таким рудиментом колоніальної доктрини, на думку білоруських істориків, є концепція утворення Великого князівства Литовського, яка утвердилася в радянській історіографії і яка ґрунтується на так званому литовському завоюванні земель Західної та Південно-Західної Русі і створенні на основі цього держави з політикою національного і релігійного гніту по відношенню до руських земель⁶.

На республіканських наукових конференціях, засіданнях "круглого столу" спільно з литовськими колегами, де розглядалися проблеми формування Великого князівства Литовського, останнє було визнано "білорусько-литовською" державою, де в умовах політичного і духовного співробітництва відбулося становлення трьох народів, які визнаються "історичними спадкоємцями" цієї держави. За українськими вченими залишили право визначитися з оцінкою своєї Частки литовської спадщини"⁷.

Однак заклик цей не дістав, на наш погляд, адекватної відповіді. Залишимо поки осторонь аналіз причин даної ситуації, тим паче, що значною мірою він вже зроблений Н. М. Яковенко⁸.

Автор статті бачить своє завдання передусім у тому, щоб зробити реферативний виклад праць новітньої білоруської історіографії з проблем національного державотворення середньовічного періоду. І при цьому має на меті уникнути по можливості власних оцінок, щоб започаткувати певне "інформаційне поле" для подальших обговорень з українськими спеціалістами порушених питань у серії статей чи навіть засіданні круглого столу". Це могло б стати поштовхом для активізації дослідження багатогранної спадщини Великого князівства Литовського.

Наукова дискусія з проблем утворення Великого князівства Литовського та місця Білорусі в історії цієї держави була розпочата у 1989 р. після опублікування монографії колишнього вчителя історії М. І. Єрмоловича, що близько двадцяти років самотужки досліджував тему. Він розкритикував головні постулати радянської концепції історії Литовської держави⁹. У наступні роки вийшли з друку ще декілька праць згаданого автора¹⁰, що дало можливість М. І. Єрмоловичу оприлюднити власну концепцію історії середньовічної Білорусі, включаючи і Велике князівство Литовське. Розглянемо її основні положення.

Перше. Доктрина про так зване литовське завоювання Білорусі, як доводиться у його дослідженні "Слідами одного міфа", має своє коріння в історико-публіцистичних творах XVI ст., зокрема в "Сказаний о князях Владимирских". Як вважає М. І. Єрмолович, міфічність головного постулату щодо литовського загарбання західноруських земель мала слугувати ідеологічному обґрунтуванню законності претензій Москви на київську спадщину. Живучість згаданого міфа у пізніші часи автор пояснює тим, що він виявився зручним і для офіційної російської історіографії XVIII—XIX ст. у справі доведення історичної виправданості існування імперії¹¹.

Друге. Основний твір на згадану тему —праця В. Т. Пашуто — утвердив в радянській історіографії цю міфічну версію про так зване литовське завоювання Чорної Русі, в продовження якої Міндовг та його нащадки розпочали політику силового залучення до литовської держави земель Русі. Натомість М. І. Єрмолович вважає, що саме західна Русь,

яка уникла татарського завоювання, закономірно перетворюється у середню XIII ст. на один із центрів "збирання земель" колишньої Київської Русі в єдину державу¹². Німецька загроза з боку Тевтонського ордену, що на той час захопив землі західних балтів і почав наступ на Литву, кваліфікується автором як прискорювач інтеграційних процесів на західноруських землях. При цьому політичним лідером згаданих об'єднавчих процесів та ядром майбутньої держави він визнає Новгородське (м. Новгородок, сучасний Новогрудок у Білорусі) князівство, котре в силу вигідного географічного положення (вихід до Німансько-Двінського басейну, пов'язаного з Балтійським морем, захищеність лісами від зовнішньої агресії) у кінці XII — на початку XIII ст. став великим економічним та культурним центром і суперником Полоцька. Серед причин, що зумовили політичне лідерство Новгорода в Західній Русі, М. І. Єрмолович бачить і тісні військово-політичні зв'язки останнього з сусідньою Литвою¹³.

Третє. Ототожнення старожитної або літописної Литви зі східною частиною сучасної Литви, що у XII—XIII ст. в західних хроніках називалася Аукштайгією, кваліфікуються ним як значна перешкода у справі об'єктивного висвітлення початкового періоду історії Великого князівства Литовського. Тому місцезнаходження стародавньої Литви М. І. Єрмолович визначив одним із найголовніших питань свого дослідження. Автор дійшов висновку, що згадувана в Іпатіївському і Густинському літописах Литва знаходилася між Полоцькою, Турово-Пінською та Новгородською землями і була історичною областю Білорусі —своєрідним островцем балто-слов'янського населення¹⁴. У своїй праці "Слідами одного міфа" він вміщує карту-схему літописної Литви, розташовуючи її у Верхньому Поніманні: між Мінськом і Новгородком — зі сходу на захід та між Молодечно і Ляховицями — з півночі на південь¹⁵.

Четверте. М. І. Єрмолович визнає домінування у XII—XIII ст. не литовської експансії на західноруські землі, а слов'янської колонізації балто-литовських земель, і кваліфікує її як визначальний фактор утворення Великого князівства Литовського. Стародавня Литва в силу свого проміжного становища серед руських князівств, відмічає автор, не стояла осторонь тих об'єднавчих процесів, які розпочалися в Західній Русі у XIII ст. Так, дослідник наголошує, що вона здавна мала тісні військово-політичні контакти як з Полоцьком, так і з Новгородком. Зокрема, у XII ст. Литва була союзницею першого у боротьбі з хрестоносцями, а дещо раніше підтримувала його боротьбу за незалежність від Києва і стала місцем політичного притулку опальних полоцьких князів. Пізніше вона, за спостереженнями історика, слугувала джерелом військової сили для сусідніх з нею Мінського і Новгородського князівств, котрі виборювали свою незалежність від Полоцька. За політичний вплив на неї у кінці XII ст. боролися головні претенденти на лідерство в утворенні держави в Західній Русі —Новгородок та Полоцьк. Причому особлива принадність Литви для них бачиться М. І. Єрмоловичу не тільки у військовому аспекті, а насамперед у тій обставині, що володіння нею відкривало шлях для об'єднання Поніманської Русі, яку контролював Новгородок, з Полоцькою Руссю.

П'яте. Автор нової концепції Великого князівства Литовського прискіпливо аналізує всі відомі з літописів обставини так званого загарбання литовським князем Міндовгом Чорної русі. І доходить висновку, що літописний факт вокняжіння Міндовга у Новгородку в 1246 р. не може бути вагомим аргументом на користь того, що він захопив владу силою. Реконструкція літописних свідчень про особу Міндовга до його новгородського періоду дозволила автору характеризувати останнього як литовського князя, що мав традиційні політичні та військові зв'язки з

руськими землями, зокрема з Поніманською землею та Галицько-Волинським князівством. Так, свідченням мирного отримання влади у Новгородку Міндовгом М. І. Єрмолович вважає запис у Густинському літописі про прийняття ним "со многи свой бояри" християнства, оскільки хрещення по православному обряду було обов'язковою умовою отримання влади в руських князівствах, які запрошували до себе князів-чужинців¹⁷.

Шосте. Головне положення своєї концепції про те, що Міндовг не тільки не завоював Чорну Русь, а навпаки, ставши новгородським князем і в інтересах руського боярства, що прагнуло об'єднати землі Західної Русі під своїм верховенством, захопив Литву, М. І. Єрмолович будує на основі Іпатіївського літопису У 1251 р. Міндовг "вражбою за ворожество с ним Литву зане, поймана бе вся земля Литовская..." Отже, утворення Великого князівства Литовського почалося, на думку автора, не з завоювання Литвою Новгородка, як це твердилося в усіх підручниках історії, а з завоювання Новгородком Литви за допомогою литовського князя-перебіжчика Міндовга, що й забезпечило Посманській Русі провідну роль у цій державі¹⁸.

Сьоме. Зрештою, М. І. Єрмолович визнає двоваріантність інтеграційних процесів у цьому слов'яно-балтському регіоні. Литва, за його спостереженнями, не була пасивною стороною у згаданих державотворчих процесах. Зокрема, він звертає увагу дослідників на той факт, що Міндовг намагався у 1260—1263 рр. порозумітися зі своїми колишніми противниками — литовськими князями Товітілом, Ендівідом та жемайтським князем Тройнятою, щоб об'єднати Литву з Жемайтією. Однак цей "литовський варіант" утворення Великого князівства Литовського без участі західноруських земель, на думку М. І. Єрмоловича, закінчився невдало через суперництво між Литвою і Жемайтією. А так званий "руський варіант", що втілював Міндовг у 1246—1260 рр. і потім продовжив його син Войшелк з 1265 р., вдавшись до повторного завоювання Литви, саме завдяки послідовній підтримці Новгородка, Турово-Пінського і Галицько-Волинського князівств завершився успішно¹⁹.

Восьме. Вирішальну роль в об'єднанні західноруських і балто-литовських земель в єдину державу автор відводить Поніманській Русі і, зокрема, Новгородщині. Недаремно, наголошує він, саме Новгородок і став першою столицею держави, а його старовинний герб "Погоня" — гербом Великого князівства Литовського. Принагідно зазначимо, що у зв'язку з цим концепція М. І. Єрмоловича в науковій літературі дістала назву "новогрудської". Звідси, з білоруського Поншанні, де знаходилися літописна Литва і Новгородок, що й стали початковим ядром держави, підкреслює автор, походить і її назва. Під цією балтською назвою "Литва", за М. І. Єрмоловичем, ховалася могутня східнослов'янська держава²⁰.

Дев'яте. Хоча він визнає поліетнічний характер Великого князівства Литовського, який втілений у самій назві "Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське"²¹, однак менш за все вбачає у ній литовський характер. А в силу домінування в цій державі руської мови, права і культури схильний трактувати її насамперед білоруською. Зазначимо, що у ході дискусії з питань утворення Великого князівства Литовського, проведеної у Білорусі в 1992 р., вій погодився з більш компромісним визначенням — "Білорусько-литовська держава"²².

Найбільшого резонансу в науковій літературі отримало положення М. І. Єрмоловича про стародавню Литву як область Білорусі. При цьому у автора знайшлися як односторонні, так і опоненти. Зокрема, М. Ф. Пилипенко у роботі "Возникновение Белоруссии. Новая концепция" (1991) також вдається до характеристики етнографічних районів Білорусі та етимології їх назв. На його думку, "Біла Русь" спочатку в

етнічному сенсі означала одну із діалектно-етнографічних зон загальносхіднослов'янської спільності (так автор називає традиційну для радянської історіографії давньоруську спільність), яку він локалізує у східній частині сучасної Білорусі. Західна частина, виходячи з переважання там балтської топоніміки, пов'язується ним із східнобалтським населенням. Причому він виділяє кілька етнографічних районів у її складі — Чорну Русь і Литву. Першу вважає переважно слов'янською, яка успадкувала назву розташованого тут раніше ятвязького племені Дайнова, що свою землю називало "Кірсновія", або "чорна земля". В той час як Литви кваліфікується автором територією, на якій компактно проживали східні балти. М. Ф. Пилипенко в цілому поділяє погляди М. І. Єрмоловича відносно розташування її у центральному регіоні Білорусі. І визначає Литву як регіональну назву жителів згаданої частини Білорусі у ранній період існування білоруського етносу, що здавна включав найбільшу групу балтського населення, котра, будучи асимільованою слов'янами, зберегла свою назву — "литвини". Останню автор вважає слов'янським варіантом етнічної самоназви східних балтів (литовців)²³. Литва і литвини у його вузькому розумінні — позначення етнічної приналежності громадян Великого князівства Литовського балтського (литовського) походження. При цьому він наголошує, що окрім етнічних литовських територій — південно-східної частини сучасної Литви (у ранньому середньовіччі — Аукштайтиї), назва ця зберігалася аж до ХХ ст. і за білоруським центральним регіоном, оскільки була для нього регіональною. У широкому розумінні, а саме в політичному, згаданий термін протягом XIV—XVIII ст. вживався для простої констатації факту приналежності до громадянства Великого князівства Литовського²⁴.

Серед прибічників стародавньої Литви як одного із районів Білорусі і автор ряду праць з етнотопоніміки А. Ф. Рогальов²⁵, який процес формування білоруського етносу пов'язує з верхнім Поніманням (його білоруською частиною). В той час як середнє Понімання — це територія сучасної Литви. Отож верхнє Понімання трактується ним як масив змішаного населення — слов'яно-балтського, причому балтська частина переважала у східній його частині в силу того, що вона була тим особливим реліктовим балтським островом, який знаходився між Мінськом і Новогородком. Його утворення пов'язується з недоступністю згаданої території для слов'янської колонізації через оточеність лісами та болотами. У зв'язку з запізненням приходу сюди слов'ян, наголошує автор, тут довше затрималися балтські поселення, що й спричинило закріплення за ним балтської назви "Литва", яка не зникла і за умов проникнення сюди в XI—XII ст. слов'ян²⁶. Саме у верхньому Поніманні в XII—XIII ст., за Рогальовим, і проходили активні етногенетичні процеси, в результаті яких на базі східнослов'янського субстрата і за участю балтського склався новий білорусько-литвинський етнос. Причому останній з'явився на історичній арені, наголошує автор, зі старою балтською назвою — "Литва". Як і М. Ф. Пилипенко, він вважає її слов'янською, у розумінні сукупності східнобалтських племен, що пізніше утвердилась як регіональна назва одного з районів верхнього Понімання з метою відрізнити цю територію давнього суцільного поселення балтів від Чорної Русі²¹.

Зазначимо, що спостереження М. Ф. Пилигієнка та А. Ф. Рогальова відносно походження і побутування згаданого етноніма "литвини" мають прибічників. Зокрема, Ф. Д. Климчук і І. Чаквін розрізняють назву етнографічних литовців і етнонім "литвини", який вважають самоназвою ослов'янених балтів²⁸. Дослідники середньовічної Білорусі Г. Саганович, С. Павловський і А. Катерлі порушили питання про необхідність усунення згаданої термінологічної плутанини, яка породжується ототожненням назви стародавнього племені Литва і одноіменної області його проживання з сучасною Литвою²⁹.

Зосереджуючись на аналізі згаданої термінологічної плутанини, особливо властивої публіцистам, котрі не розрізняють такі поняття, як Литва, Литовська Русь і Чорна Русь, А. Катерлі у цьому контексті вносить свої корективи. Так, Чорна Русь в широкому розумінні — це південно-західна частина сучасної Білорусі, а у вузькому — частина Лідського, Новгородського, Ошмянського та Вілеського повітів, де знаходився історичний центр її — ятвязьке князівство Дайнова. Окрім згаданого трактування етимології назви "Чорна Русь", зробленого М. Ф. Пилипенком, А. Катерлі не виключає й іншого тлумачення — "західна територія". Автор виходить з того, що балти були прибічниками кольорової просторової символіки, пов'язуючи чорний колір із заходом, і висловлює припущення: "'Чорною' (західною) територією цей район Поніманія могли називати тільки балти, які жили на схід від неї. А на схід від Чорної Русі, на думку автора статті, "в особливому трикутнику — між Новгородком, Молодечно і Мінськом лежала та сама старожитна чи літописна Литва", населення якої бачиться йому балтським, але більш близьким ятвягам, ніж сучасним литовцям³⁰.

У контексті дискусії з приводу знаходження літописної Литви Заслуговує на увагу атлас історичних карт "Русь Беляя, Черная и Литва в картах", опублікований у 1991 р. відомим спеціалістом у цій галузі Є. Є. Ширяєвим³¹. Проведений ним порівняльний аналіз великої кількості старовинних європейських карт Великого князівства Литовського з залученням демографічних, етнографічних та антропологічних даних дозволив йому визнати, що Біла Русь, Русь Чорна і Литва розташовувалися в межах сучасної території Білорусі. Він також встановив, що стародавня Литва вперше позначена на німецьких картах атласу Польщі за 1139 р. І вона локалізована у верхньому Поніманні. Виходячи з цього, автор вважає досить достовірною карту-схему літописної Литви М. І. Єрмоловича. Назва "Литва" щодо сучасної її території, за його спостереженнями, вживається в картографії лише з другої половини XIX ст., а раніше вона називалася переважно Жемайтією, або Жмуддю (польський варіант) чи Самогітією (латинський).

Засідання наукового "круглого столу" з проблем Великого князівства Литовського у Мінську 6—7 квітня 1992 р., у центрі дискусій якого перебувала літописна Литва, виявило чимало опонентів М. І. Єрмоловича. Зокрема, деякі історики та діалектологи висловили свої сумніви відносно аргументованості його карти-схеми літописної Литви. Так, В. Насевич і Г. Цихун критикували Єрмоловича за ігнорування ним правила топоніміки, за яким назви селищ, урочищ даються за іменем народу, чи племені, в тих місцевостях, де він є чужаком, а не автохтоном. Тому, на їх думку, не можна вважати безсумнівними доказами наявність топоніму "Литва" у верхньому Поніманні на користь того, що саме там і знаходилася літописна Литва³². Окрім того, Єрмоловичу закидали беззастережне перенесення у минуле сучасної топоніміки. Деяко пізніше В. Насевич у своїй праці "Початки Вялікага княства Літоўскага. Падзеі і асобы" (1993) більш детально викладе міркування щодо неприйняття ним позиції М. І. Єрмоловича відносно літописної Литви. Звертає увагу він на відсутність будь-яких археологічних даних на користь версії Єрмоловича. Натомість прямо висловлює сумнів про можливість існування войовничої Литви, якою вона постає з літописів XII—XIII ст., у такій "глухомані, якою є територія Неболоцької пуші". У свою чергу, В. Насевич додержується того, що головний центр згаданої Литви, або, як він називав Литви у вузькому розумінні, знаходився у межиріччі Німана та притоки його Вілії (район м. Кернаво, Вільно, Троки), тобто на території сучасної Литви. Князівства Нальшани, Дзеволота, Упіта трактуються ним як субетноси у складі Литви (в широкому розумінні)³³.

А. К. Кравцевич висхупає прибічником положення концепції М. І. Єрмоловича про те, що верхнє Понімання — головний центр між-етнічних процесів, в результаті яких у середині XIII ст. почалася консолідація західноруських земель у союзі з окремими литовськими землями в одну державу при безсумнівному домінуванні слов'янської сторони. Але не погоджується з версією локалізації стародавньої Литви на території Білорусі. Як і В. Насевич, Г. Цихун, В. Карєв, він визнає, що етнічна картина балтського світу у раннє середньовіччя була досить складною, і підкреслює дискусійність та маловивченість останньої³⁴.

У цьому зв'язку дозволимо собі зробити невеликий екскурс в історію дослідження проблеми. Насамперед зазначимо, що література з питань локалізації давньої Литви і етимології її назви, як і проблема визначення середньовічного литовсько-білоруського етнічного кордону, що тісно поєднані, є значною. І започаткована вона з тих часів, коли у кінці XVIII — початку XIX ст. укладачі історико-географічних описів краю звернули увагу на ту обставину, що населення західних районів Білорусі називали себе литвинами, а свою землю — Литвою, що й було відображено у довідниках, енциклопедіях³⁵. Згодом загадкові литвини зацікавили науковців, які вже з другої половини XIX ст. почали досліджувати історичну географію Білорусі, щоб у кінці століття вже дискутувати з приводу розташування стародавньої Литви³⁶. Зокрема, А. Кочубинський висунув гіпотезу про її локалізацію у білоруському Поніманні: в західній частині Мінської губернії у басейні річок Щари, Уздри, вважаючи існування згаданого балтського масиву наслідком запізнилої слов'янської колонізації через труднодоступність його. Щодо назви "Литва", то дослідник вбачав у ній балтське коріння, пов'язуючи з гідронімом — рікою Вілією, яка у литовському варіанті (Vilnis) означала "хвилю"³⁷.

Після проведення цілої серії наукових конференцій з проблем етногенезу та етнічної історії балтів у 70—80 рр. XX ст. більшість спеціалістів з литовсько-білоруського етнічного кордону зійшлися на думці про його нестабільність у середньовіччі і погодилися з міркуваннями з цього приводу Г. Ловмянського про поетапність формування кордону протягом IX—XIV ст. у зв'язку з незавершеністю слов'янської колонізації вглиб балтської території. Його стабілізацію він пов'язував з XII—XIII ст., коли кордон проходив по лінії: Гродно — Волковийськ — Слотам — Новогрудок — Мінськ — Заславль — Логойськ³⁸. Останнім часом литовський дослідник П. Гаучас на основі даних археології, етнографії, лінгвістики та переписів населення XIX ст. дещо уточнив цей кордон, вказавши на існування на литовсько-білоруському порубіжжі цілого ряду островів балтського походження, що врізалися в територію Білорусі. Цікаво, що один із найбільших локалізований ним у Поніманні, у тому районі, який М. І. Єрмолович визначив як літописну Литву. А представлена автором статті карта-схема уточненого ним згаданого кордону переконує в існуванні великої кількості балтських топонімів, включаючи і такий, як "Литва", в різних районах Білорусі³⁹. Визнаючи наявність островів балтського чи балто-слов'янського населення Поза основним етнічним кордоном з Білоруссю, литовські дослідники, проте, не поділяють тезу окремих своїх білоруських колег про тотожність одного з най-більших балтських масивів з стародавньою Литвою. В результаті розвідок Е. С. Гудавічюса, Р. К. Волкайте-Кулікаускене⁴⁰ стародавня Литва бачиться історикам Балтії⁴¹ як південна частина Аукштайтії — східної частини сучасної Литви, що локалізується у межах Німана та його притоки Няріса (Вілії) і Мяркіса. І трактується корінною балтською територією, де проживало одне із найбільших східнобалтських племен, що дістало свою назву від гідроніма — правої притоки ріки Няріса (Вілії) — "Lietava". Саме з цієї Литви, на їх думку, і був родом Міндовг, а не з балтського масиву на території Білорусі. Вотчина його, як вважає

Гудавічюс, знаходилася у порубіжній з Поніманською Руссю (Новгородщиною) частині Литви⁴².

З огляду на стан дослідження проблеми литовсько-білоруського етнічного кордону у середньовіччі, яка не дозволяє однозначно вирішити долю літописної Литви, учасники "круглого столу" у Мінську визнали за необхідність локалізувати її у верхньому та середньому Поніманні (північно-західна частина Білорусі та східна Литва)⁴³.

Згаданий "круглий стіл" мінських істориків з питань становлення Великого князівства Литовського започаткував узгодження основних концептуальних засад білоруської історіографії. Так, визнавши шкідливість та антинауковість імперської доктрини про так зване литовське завоювання білоруських земель та Велике князівство Литовське як виключно литовську державу, учасники "круглого столу" висловили своє занепокоєння тим, що в республіці швидкого поширення набуває нова концепція, за якою Велике князівство Литовське трактується виключно білоруською державою. За умов некритичного підходу до неї існує загроза замінити старий міф про литовське завоювання на новий — завоювання Західною Руссю Литви⁴⁴. Не підтримавши концепцію М. І. Єрмоловича у частині локалізації літописної Литви та визнання ним Великого князівства Литовського білоруською державою, раціональне зерно її — про мирне вокняжіння Міндовга у Новгородку, яке заперечує тезу про завоювання ним Чорної Русі, а також активну роль останньої поруч з стародавньою Литвою у процесах державотворення та договірний характер визнання литовської зверхності Західною і Південно-Західною Руссю — було покладено в основу рішення учасників "круглого столу". Так, констатуючи складність побудови нової синтезної концепції історії Білорусі з огляду на невирішеність цілого ряду методологічних і історіографічних проблем, білоруські дослідники визначили лише найбільш загальні підходи до історії Великого князівства Литовського.

По-перше, витоки білоруської державності вбачаються у Полоцькому і Туровському, а пізніше — Гродненському, Новогрудському, Слонімському князівствах. Створена ними матеріальна культура трактується підґрунтям державотворчих процесів на білоруських землях у XIII—XIV ст.

По-друге, в умовах боротьби з агресією хрестоносців і під загрозою монголо-татарського нашествия у середині XIII ст. у верхньому Поніманні виникла білорусько-литовська держава з центром у Новгородку, яка і стала ядром могутньої європейської держави — Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського. Термін "Литва" тоді відносився до території верхнього і середнього Понімання, а під "Руссю" розуміли верхів'я Подвіння та Подніпров'я. Сучасні західні етнічні землі Литви (Жемаїтія) остаточно увійшли до складу держави у першій половині XV ст. З другої половини XIV ст. і до кінця 60-х рр. XVI ст. у склад Великого князівства Литовського входили і українські землі (Волинь, Київщина, Поділля). Згадана держава являла собою федерацію земель, у якій навколо початкового ядра (власне Литви) об'єдналися обласні автономії.

По-третє, у Великому князівстві Литовському розвинулася класична європейська державність: законодавство (Статут), своєрідна форма станово-представницької монархії, шляхетська демократія, толерантні відносини між різними конфесіями і церквами. Сформувалася старобілоруська мова, що стала державною.

По-четверте, у згаданій державі в умовах політичного і духовного співробітництва відбулося становлення самобутньої білоруської, литовської, української та польської культур. Усі народи, що брали участь в економічному, культурному розвитку Великого князівства

Литовського, насамперед білоруський,¹ є історичними спадкоємцями цієї держави. Тому доцільно визначити державність Великого князівства Литовського як Білорусько-Литовську⁴⁵. Учасники засідання "круглого столу" визнали за необхідне узгодити білоруську концепцію з висновками литовських, польських та українських істориків з тим, щоб усунути всі непорозуміння та перешкоди у справі спільного використання історичної спадщини Великого князівства Литовського.

19—20 червня 1992 р. за ініціативою білоруських вчених відбувся ще один "круглий стіл" з проблем Великого князівства Литовського, в якому взяли участь литовські дослідники. У повідомленні про його рішення підкреслюється важливість при розробці історії згаданої держави, що визначається як "Литовсько-білоруська" і рівнозначно "Білорусько-литовська", керуватися такими методологічними принципами, як спільність державності і громадянської ментальності. Намічені також і пріоритетні напрями дослідження: політична історія, державна структура, еволюція етнічної та соціальної свідомості різних етносоціальних груп⁴⁶.

З метою реалізації наукових рекомендацій згаданих засідань "круглих столів" тема "Білорусь у складі Великого князівства Литовського" зайняла чільне місце у планах досліджень Академії наук Білорусі, навчальних планах та підручниках історичних факультетів університетів та педінститутів⁴⁷. Зокрема, нові концептуальні засади в історії Великого князівства Литовського враховані авторами "Нарисів з історії Білорусі" (1994). Якщо у популярному збірнику "100 запитань і відповідей з історії Білорусі" (1993) Велике князівство Литовське визнається білоруською середньовічною державою⁴⁸, то автори згаданих нарисів, розглядаючи передумови утворення цієї держави, наголошують на домінуванні об'єднавчих процесів у західноруських землях, однак державу, котру вдалося створити Міндовгу, характеризують як білорусько-литовську, що послужила основою для становлення Великого князівства Литовського⁴⁹. У статті "Велике князівство Литовське" в новій енциклопедії з історії Білорусі та в "Ілюстрованій хронології історії Білорусі: від давніх часів до початку XX ст." (1995) згадана держава кваліфікується Білорусько-литовською, історичне ядро якої знаходилося у верхньому і середньому Поніманні з столицею Новгородок⁵⁰.

Проведені у 1993—1994 рр. наукові конференції з концептуальних питань історії Білорусі засвідчили увагу дослідників до проблем становлення державності⁵¹ і політичної історії Великого князівства Литовського як одного із етапу білоруського державотворення. Зокрема, з оцінкою останньої як балто-слов'янської держави із значною перевагою соціокультурних традицій слов'янства в переважно білоруській формі виступив П. Лойко. На його думку, ця слов'янська специфіка Великого князівства Литовського особливо виразно проявилася у XIV ст. в прагненні Вільно об'єднати навколо себе всі руські землі і стати політичною домінантою у Східній Європі⁵². З ним солідаризується І. Саверчанка, наголошуючи на існуванні у Великому князівстві Литовському своєрідного феодального федералізму на період з кінця XIII — середини XV ст. З часу реформ Вітовта, спрямованих на централізацію країни, і до часів Люблінської унії Велике князівство Литовське бачиться йому гасе унітарною державою — "фактично білоруською середньовічною імперією"⁵³.

У плані подальшої розробки синтезної концепції білоруського державотворення опублікував нариси з історії Великого князівства Литовського В. Насевич. У лих автор поставив перед собою завдання дати читачу популярний і водночас науковий аналіз передісторії та початкового періоду згаданої держави⁵⁴. В. Насевич доволі критично ставиться до окремих положень концепції М. І. Єрмоловича. Окрім зазначених його зауважень щодо літописної Литви, він не поділяє і міркування ав-

тора новгородської концепції про другорядність литовської експансії на західноруські землі у XII—XIII ст. порівняно з розмахом слов'янської колонізації, що була нібито визначальним фактором підпорядкування балтів політичним процесам на Русі. Так, литовські набіги В. Насевич прирівнює до половецьких по відношенню до Південної Русі⁵⁵. Відносно князювання Міндовга у Новгородку автор нарисів солідарний з поглядами М. І. Єрмоловича у тому, що він не захопив владу силою, а був запрошений боярством міста, як це неодноразово відбувалося у Полоцьку, Вітебську, Пскові, з огляду на згасання полоцької князівської династії після 1219 р. Серед причин, які спонукали новгородців запросити литовського князя, В. Насевич виділяє декілька. І серед них найбільш вагомою йому бачиться згадана династична криза, що створювала загрозу потрапити в залежність від татар за умови, якщо вони вдадуться до традиційної практики запрошення іншого князя з династії Рюриковичів, яка з середини XIII ст. контролювалася Золотою Ордою⁵⁶.

Погоджується автор з М. І. Єрмоловичем у визнанні двоваріантності інтеграційних процесів в Поніманні середини XIII ст. (литовський та руський центри). Однак, на відміну від свого колеги, він не схильний применшувати роль об'єднавчих тенденцій у Литві і здатності останньої веслі самостійну політику та боронитися від хрестоносця. Хоча він і визнає, що не має чіткої картини політичної ситуації у Литві, однак допускає перебування останньої на етапі становлення ранньокласової держави з тенденцією до централізації влади. Ним наводяться факти на користь визнання Литви у XII—XIII ст. "важливим політичним фактором для Західної Русі", оскільки вона отримала ряд вагомих перемог над хрестоносцями (1236 р. під м. Сауле та у 1260 р. біля о. Дурбе). Натомість автор констатує слабкість аналогічних процесів в Західній Русі, довгий час лідером якої була Полоцька Русь, що вступила в політичну кризу з втратою на початку XIII ст. виходу до Балтики. А ось виняток із загальної картини політичного занепаду Русі у XIII ст., на його думку, становила Поніманська Русь, що не зазнала татарських руйнувань і у справі утворення держави пішла на союз з Литвою. При цьому В. Насевич вважає спрощеними концепції, за якими Литва завоювала пасивну Русь чи Новгородок "підпорядкував та привів до світла державності таку ж пасивну Литву"⁵⁷.

В об'єднавчих процесах, які мали місце в середині XIII ст. у Поніманні, наголошує В. Насевич, не було пасивної чи активної сторони, а склався своєрідний політичний симбіоз Литви і Русі — "приклад побратимства двох народів, які за умов власної вигоди об'єдналися в одну державу в критичний для себе момент німецької агресії".⁵⁸ Так, у цьому симбіозі він вбачає домінуючу роль Литви у політичному сенсі, а лідерство Русі — в державно-культурній сфері (структура влади, законодавство, державна мова). В силу цього Литва визначається разом з Поніманською Руссю третім (поряд з визнаним Московським у Північно-Східній та Галицько-Волинським у Південно-Західній Русі) центром "збирання руських земель"⁵⁹. Як бачимо, останнє міркування автора цілком перегукується з основним положенням відомої вже читачам концептуальної статті С. В. Думіна "Другая Русь (Великое княжество Лиговское и Русское)"⁶⁰ та Ф. М. Шабульдо "Русь в інтеграційних процесах XIII—XIV ст."⁶¹.

Як ми вже зазначали, В. Насевич не схильний обмежувати Литву виключно західноруськими землями, хоч і визнає, що за ними ця назва закріпилася аж до XX ст. Однак по відношенню до останніх він трактує її політонімом, тобто як назву території, підпорядкованої литовській династії. Незважаючи на певне політичне зрошення Новгородщини з етнічною Литвою у XV—XVI ст. (входження першої до початкового ядра Литовської держави, яке, за підрахунками автора, у середині XIII ст. ста-

новило 114 тис. км², з них на долю Русі припадало близько 20 %), остання зберегла свою етнічну особність і виступала під власною назвою "литвини"⁶². В. Насевич наголошує йа домінуванні балтського елементу на початковому етапі державотворення, однак з кінця XIII ст. ситуація змінилася на користь руського внаслідок приєднання до держави Полоцького, Мінського та Пінського князівств. З того часу, коли у склад нової держави увійшла більшість західноруських земель і частка етнічної Литви скоротилася до 30 %, на його думку, набуває сенсу визначення Великого князівства Литовського і Руського двоетнічною державою.

Щодо обставин входження західноруських земель до Великого князівства Литовського, то В. Насевич визнає його добровільним і на договірній основі. Білоруський історик звертає увагу на заплутаність літописних свідчень про обставини переходу українських земель під литовську зверхність, особливо стосовно межі політичного впливу Гедиміна на Південну Русь, однак підтримує думку дослідників щодо догтовірного характеру визнання зверхності Ольгерда, який гарантував українським землям автономію, навіть більшу в порівнянні з Полоцьком і Вітебськом (з огляду на слабкість заселення та віддаленість від Вільно). За його спостереженнями, в цей період територія Великого князівства Литовського зросла до 630 тис. км², з яких частка політичної Литви становила 18, етнічної — 14 %. Головним компонентом були удільні князівства Західної та Південно-Західної Русі, що становили 70—75 % всіх земель держави⁶³. Хоча територіально і за кількістю населення руський елемент, безумовно, переважав, однак, на його думку, після династичної унії 1385 р. з Польщею політична роль удільних князівств зменшується і великокнязівська влада починає спиратися головним чином на литовське боярство політичної Литви (етнічної та Поніманської Русі), яке у XV ст. створили пануючі кола, поставляючи майже всіх членів Панів — Ради і становлячи головне ядро війська. В той час, як доля православно-го боярства удільних князівств, наголошує В. Насевич, у вищих державних структурах була мінімальною, вони зберегли пануючі позиції тільки на місцевому рівні. На основі вже сказаного він визнає до середини XVI ст. Велике князівство Литовське литовсько-білорусько-українською державою при переважанні литовського компоненту у політичній сфері, а білорусько-українського — в економічній та культурній⁶⁴.

Таким чином, у сучасній білоруській історіографії зруйновано традиційну схему радянської історіографії, що, в свою чергу, успадкувала основні засади офіційної самодержавної доктрини з її тезою меншовартості та нездатності неросійських народів до самостійного державного розвитку. Звернувшись до історії Великого князівства Литовського у пошуках витоків національної державності, білоруські історики не тільки представили декілька концепцій передумов та початкового етапу згаданої держави, а спільно з литовськими колегами узгодили власні концептуальні засади історії Білорусі у складі цієї середньовічної держави, визнавши останню Білорусько-Литовською з урахуванням того значного вкладу, що вніс у її політичний і культурний розвиток український народ.

Поділяючи позиції білоруських колег у тому, що кожна держава має право на існування своєї історичної школи з власною концепцією історичного розвитку батьківщини, вважаємо цілком слушними їх пропозиції щодо узгодження нових концептуальних засад білоруської історіографії відносно проблем історії Великого князівства Литовського з українськими істориками. Необхідно усунути всілякі непорозуміння та перешкоди у спільному використанні історичної спадщини згаданої держави.

- ¹ Н а с е в і ч В. Початкі Вялікага княства Літоўскага. Падзеі і асобы. Мн., 1993. — С. 4; Г р и ц к е в и ч В. Яка історыя нам патрэбна? // Старожитності. 1992. — Ч. 2. — С. 4—5.
- ² Наш Радавод. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі па рэгіянальнай гісторыі Восточнай Еўропы.. Гродно, 1990. Кн. 1—2; Наш Радавод. Матэрыялы міжнароднай канферэнцыі па рэгіянальнай гісторыі Восточнай Еўропы "Культура народаў Вялікага княства Літоўскага і Беларусі. XIII — пач. XX в." Гродно, 1991. Кн. 3—4; Наш Радавод. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі "Царква і культура народаў Вялікага княства Літоўскага і Беларусі XIII — пач. XX ст.". Гродно, 1992. Кн. 5—6.
- ³ Я к о в е н к о Н. У. Пошуках вытокаў: праблемы білоруськай гісторыі Вялікага княства Літоўскага з перспектывы 1991—1992 рр. // Гісторыя, гісторыяфія, джерелазнаўства. Гісторычны збірнік. (Статті, розвідки, замітки, есе). К., 1996. — С. 112—137.
- ⁴ Ц а с е в і ч В. Початкі Вялікага княства Літоўскага... С. 5.
- ⁵ К а с ц ю к М. К. Нацыянальная канцэпцыя гісторыі Беларусі: асновныя падыходы // Пстарычная навука і пстарычная адукацыя у рэспубліцы Беларусь / Новыя канцэпцыі і падыходы. Гісторыя Беларусі. Усебеларуская канферэнцыя гісторыкаў. Мн., 1994. — Ч. 1. — С. 3—10.
- ⁶ Усебеларуская канферэнцыя гісторыкаў // Пстарычная навука і пстарычная адукацыя у Рэспубліцы Беларусь. Новыя канцэпцыі і падыходы. Мн., 1993. — Ч. 1. С. 3—4.
- ⁷ Беларусь у Вялікім княстве Літоўскім. Стэнаграма пасяджэнняў Міжнароднага круглага стала, якія адбыліся ў Мінску 6—7 красавіка 1992 г. Мн., 1992. — С. 122—124.
- ⁸ Я к о в е н к о Н. У. Пошуках вытокаў... С. 113—115.
- ⁹ Є р м а л о в і ч М. І. Па слядах аднаго міфа. Мн., 1989.
- ¹⁰ Є р м а л о в і ч М. І. Старожитная Беларусь. Полацкі і навагородскі перыяды. Мн., 1990; Є р м а л о в і ч М. І. Старожитная Беларусь. Віленскі перыяд. Мн., 1994; Є р м а л о в і ч М. І. Збіраць зярнятка да зярнятка // Голас Радзімы. 1991 — № 14. — С. 5—6.
- ¹¹ Є р м а л о в і ч М. І. Па слядах аднаго міфа. — С. 18—20.
- ¹² Там же. — С. 8—9.
- ¹³ Є р м а л о в і ч М. І. Старожитная Беларусь. Полацкі і навагородскі перыяды. Мн., 1991. — С. 53—54.
- ¹⁴ Є р м а л о в і ч М. І. Па слядах аднаго міфа. — С. 20—35; Ёго ж. Старожитная Беларусь. — С. 86—87.
- ¹⁵ Є р м а л о в і ч М. І. Па слядах аднаго міфа. — С. 21—22.
- ¹⁶ Там же. — С. 49—50.
- ¹⁷ Там же. — С. 58—59.
- ¹⁸ Там же. — С. 59—60.
- ¹⁹ Там же. — С. 62—63.
- ²⁰ Там же. — С. 81—82; Є р м а л о в і ч М. І. Старожитная Беларусь. — С. 351—352.
- ²¹ Там же. — С. 353.
- ²² Беларусь у Вялікім княстве Літоўскім. Стэнаграма пасяджэнняў. — С. 93—95, 110.
- ²³ П и л и п е н к о М. Ф. Возникновение Белоруссии. Новая концепция. Мн., 1991. — С. 101—109.
- ²⁴ Там же. — С. 10.
- ²⁵ Р о г а л е в А. Ф. Этнотопонимия Белоруси (на фоне этнической истории) Мн., 1991; Р о г а л е в А. Ф. Сцежкі ў даўніну: географічныя назвы Беларускага Полесья. — Мн., 1992.
- Р о г а л е в А. Ф. Белая Русь и белорусы. В поисках истоков. — Гомель, 1994. — С. 103—104.
- ²⁷ Там же. — С. 111.
- ²⁸ Ч а к в и н И. Этнообъединительные процессы в Великом княжестве Литовском в XIV—XVI вв. и проблема складывания белорусской и литовской народности // Проблемы этнической истории балтов. — Рига, 1985. — С. 156—158; К л и м ч у к Ф. Д. Восточно-славянский этноним "литвины" // Международная конференция балтистов. — Вильнюс, 1985; Ёго ж. К истории распространения белорусских говоров в Юго-Восточной Литве // Балто-славянские исследования. — М., 1981. — С. 214—221.
- ²⁹ К а т е р л і А. Чорна Русь — не Літоўская // Голас Радзімы. — 1991. № 1. — С. 8; П а в л о в с к і й С. С а г а н о в і ч Г. Древняя Литва и современная Летува // Неман. — 1991. — № 1. — С. 162—165; С а г а н о в і ч Г. Літва; Мая Айчына! // Наша слова. — 1990. — № 8. — С. 12—13; С ы в ч і к В. Дзе Літвы // Голас Радзімы. — 1991. — № 2. — С. 5.
- ³⁰ К а т е р л і А. Чорна Русь — не Літоўская. — С. 8.
- ³¹ Ш и р я е в Е. Е. Русь Белая, Русь Черная и Литва в картах. — М., 1991. — С. 5—12, 16—17, 32—34.
- ³² Беларусь у Вялікім княстве Літоўскім. Стэнаграма... С. 3—5, 89—95.
- ³³ Н а с е в і ч В. Початкі Вялікага княства... С. 19—20.
- ³⁴ К р а в ц е в А. К. Да праблемы сярэднявечных міжэтнічных кантактаў на Памонні // Наш Радавод. — Гродно, 1991. — Кн. 4. — Ч. 2. — С. 234—237.
- ³⁵ Новый и полный географический словарь Российского государства. — М., 1788—1789. — Ч. III. — С. 22.
- " С о б о л е в с к и й А. И. Где жила историческая Литва? // Известия имп. АН

История Полоцка или Северо-Западной Руси с древнейших времен до Люблинской унии. — М., 1872. — С. 77—80; В о л ь т е р Э. Город Миндовга или где искать Летовию XIII века? ИОРЯС АН. — 1909. — Т. XIV. — Кн. 3. — С. 95—102.

³⁷ К о ч у б и н с к и й А. Территория доисторической Литвы // ЖМНП. — 1897. — № 1. — С. 60—92.

³⁸ Д у ч и ц Л. Этнокультурные связи Северо-Западной Белоруссии с народами Прибалтики в конце I — начала II тыс. (по материалам новых археологических находок) // Проблемы этнической истории балтов. — Рига, 1985. — С. 62—64; З а й к о в с к и й Э. Древнейший этап балтского этногенеза на территории Северной Белоруссии // Там же. — С. 64—67; Ч е к м а н В. Н. Проблемы формирования прибалто-славянской диалектной зоны // Проблемы этногенеза и этнической истории балтов. — Вильнюс, 1981. — С. 117—120; М а р т ы н ю к В. В. Балто-славянские этнические отношения по данным лингвистики // Там же. — С. 174—176; З в е р у г о Я. Г. Славяно-литовские контакты в средневековье (по материалам белорусско-литовского пограничья // Там же. — С. 24—27; З в е р у г о Я. Г. Верхнее Понеманье в IX—XIII вв. — Мн., 1989; Ж у к е в и ч В. А. К вопросу о балтском субстрате в этногенезе белорусов // Советская этнография. — 1968. — № 1. — С. 107—113; В и д у г р и с А. Ю., К л и м ч у к Ф. Д. Некоторые вопросы этноязыковых процессов на балто-восточнославянском пограничье // Этнолингвистические балто-славянские контакты в настоящем и прошлом. — М., 1978. — С. 13.

³⁹ Г а у ч а с П. К. К вопросу о восточных и южных границах литовской этнической территории в средневековье // Балто-славянские исследования. — М., 1988. — С. 195—213.

⁴⁰ Там же. — С. 196—206; Г у д а в и ч ю с З. С. Литва Миндовга // Проблемы этногенеза и этнической истории балтов. — Вильнюс, 1981. — С. 131—132; Його ж. Литва Миндовга. — Вильнюс, 1984; Р. К. В о л к а й т е - К у л и к а у с к е н е. К вопросу о локализации Аукштайтии в центральной части Литвы // Проблемы этнической истории балтов. — Вильнюс, 1981. — С. 10—12.

⁴¹ Литва: краткая энциклопедия. — Вильнюс, 1989. — С. 135, 376.

⁴² Г у д а в и ч ю с Э. С. Попытка локализовать владения литовских князей в XIII веке // Труды АН Литовской ССР. Серия А. Вильнюс, 1984. — № 3. — С. 69—79; Його ж. — Литва Миндовга // Проблемы этногенеза и этнической истории балтов. — Вильнюс, 1981. — С. 132; К у з а в и н и с К. Происхождение названия Литва // Всесоюзная конференция по топонимике СССР. — Л., 1965. — С. 74—75.

⁴³ Беларусь у Вялікім княстве Літоўскім... С. 123.

⁴⁴ Там же. — С. 4—5.

⁴⁵ Там же. — С. 121—122.

⁴⁶ Там же. — С. 123—124.

⁴⁷ Энциклопедія гісторій Беларусі у 6 т., — Мн., 1993. — ^ Т. 1—2; 100 пытанняў і адказав з гісторыі Беларусі — Мн., 1993.

⁴⁸ 100 пытанняў і адказав з гісторыі Беларусі. — С. 26.

⁴⁹ Нарысы гісторыі Беларусі. — Мн., 1994. — Ч. 1. — С. 69, 103, 114—116.

⁵⁰ Энциклопедія гісторій Беларусі у 6 т. — Мн., 1993. — Т. 1. — С. 387; Ілюстраваная хроналогія гісторыі Беларусі ад старажытнасці да пачатку XX ст. — Мн., 1995.

⁵¹ Усебеларуская канферэнцыя гісторыкаў. Пстарычная навука і пстарычная адукацыя у Рэспубліцы Беларусь (новыя канцэпцыі і падыходы). — Мн., 1993. — Ч. 1—2; Пстарычная навука і гісторычная адукацыя у Рэспубліцы Беларусь. Новыя канцэпцыі і падыходы. — Мн., 1994. — Ч. 1—2.

⁵² Л о й к а П. Вялікая княства Літоўскае паміж Сходом і Заходом // Усебеларуская канферэнцыя гісторыкаў. Мн., 1993. — Ч. 1. — С. 58—60.

⁵³ С а в с р ч а н к а І. Вялікая княства Літоўскае: федэрацыя ці унітарная держава? // Голос Радзім. — 1993. — № 1. — С. 5—6.

⁵⁴ Н а с е в і ч В. Початкі Вялікага княства Літоўскага... — С. 3—5.

⁵⁵ Там же. — С. 21—22.

⁵⁶ Там же. — С. 9—10.

⁵⁷ Там же. — С. 60—61.

⁵⁸ Там же. — С. 62—63.

⁵⁹ Н а с е в і ч В. Про нацыянальний характер ВКЛ // Усебеларуская канферэнцыя гісторыкаў. Мн., 1993. — Ч. 1. — С. 55.

⁶⁰ Д у м и н С. В. Другая Русь (Великое княжество Литовское и Русское) // История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX—XX ст. — М., 1991. — С. 76—127.

⁶¹ Ш а б у д ь д о Ф. М. Русь в інтеграційних процесах XIII—XIV ст. // Другий міжнародний конгрес українців. Доп. і матеріали. Л., 1994. — Ч. 1. — С. 27—31.

⁶² Н а с е в і ч В. Початкі Вялікага княства... С. 63—64.

⁶³ Н а с е в і ч В. Про нацыянальний характер... С. 57.

⁶⁴ Н а с е в і ч В. Початкі Вялікага княства... С. 64—65.

З історії української революції

В. С. ЛОЗОВИЙ (Кам'янець-Подільський)

Аграрна політика Директорії УНР

У період національно-визвольних змагань 1917—1920 рр. в Україні в центрі уваги різновекторних політичних сил та широкого загалу населення стояло земельне питання. Це було зумовлено соціальною структурою українського народу, переважну більшість якого становило безземельне та малоземельне селянство. Директорія УНР, як і інші політичні режими, намагалася розв'язати аграрну проблему та повернути на свій бік селянські маси. У вітчизняній історіографії ця тема залишається практично не вивченою. Українські радянські дослідники майже не торкалися даного питання. Але й у істориків діаспори немає спеціальних праць з цієї проблеми. Насамперед заслуговує на увагу книга одного з провідних діячів Української партії соціалістів-революціонерів М. Шаповала "Революційний соціалізм на Україні"¹, в якій автор аналізує принципи аграрної політики УНР. Тією чи іншою мірою торкалися земельної проблеми в Україні інші автори². Найбільш цікавою, на наш погляд, є стаття І. Витановича "Аграрна політика українських урядів, 1917—1920 рр"³. В ній висвітлено аграрні програми українських партій, відтворено настрої селянства і розглянуто земельні закони українських урядів. Але автор не спирається на архівні документи, не показує намагання органів влади (зокрема Директорії УНР) практично провести аграрну реформу.

Фактична недослідженість земельної політики Директорії УНР спонукає до вивчення цієї теми, що допоможе розуміти багато аспектів національної та соціальної боротьби українського народу в революційну добу 1917—1920 рр.

Щоб краще усвідомити процеси, які відбувалися в сфері аграрних перетворень у Період Директорії УНР, необхідно розглянути програмні положення і політику українських та всеросійських партій, що мали вплив на вирішення аграрного питання в Україні. Найбільш відомою серед селянства українською партією була УПСР. Більшість її членів, перебуваючи під впливом російських есерів, виступали за проведення аграрної реформи на принципах соціалізації. Натомість українські соціал-демократи схилилися до націоналізації земельної власності. Соціалісти-федералісти відкидали радикалізм УПСР та УСДРП і підтримували "трудове сільське господарство" на засадах приватної власності⁴. Основні політичні противники Директорії — більшовики у своїй програмі висунули вимогу націоналізації. Але захопивши владу, видали Декрет про землю, в основу якого ліг селянський наказ, складений соціалістами-революціонерами. Одночасно, декларуючи підтриманий селянами принцип соціалізації землі, більшовики фактично проводили земельну політику на засадах націоналізації⁵.

Переможне антигетьманське повстання, широка підтримка його селянськими масами поставила на порядок денний розв'язання найпекучі-

шої проблеми для України — аграрної. В той час, при досить низькому рівні національної свідомості широкого загалу, коли ідея української державності не була домінуючою в масах, а на передній план ставилося вирішення соціальних завдань, здійснення аграрної реформи і наділення селян землею могло значно збільшити соціальну базу підтримки української державності і забезпечити перемогу національної революції.

Треба зазначити, що помітним чинником, який впливав на політику Директорії, була демагогічна пропаганда більшовиків. Вона знаходила певний ґрунт у настроях селян. Лідери УНР бачили цю небезпеку і вважали, що для нейтралізації більшовизму потрібно негайно провести земельну реформу⁶. Для того, щоб привернути селянство на свій бік, 15 грудня 1918 р. Директорія видає закон про заборону продажу, закладу та оренди землі⁷. 25 грудня було опубліковано Декларацію, в якій оголошено, що до остаточного вирішення земельної реформи всі трудові селянські господарства залишаються в користуванні їх власників, а інші землі (насамперед поміщицькі) переходять в користування безземельних та малоземельних селян⁸.

Під тиском вимог селянства⁹, а також за браком часу, за основу для вироблення Земельного закону було взято відповідний акт Центральної Ради і в дещо зміненому вигляді подано на розгляд Директорії. 8 січня 1919 р. ухвалено представлений аграрний акт¹⁰, який з провідних партій підтримали УПСР та УСДРП, а Українська партія соціалістів-федералістів, згідно з аграрними пунктами своєї програми виступила проти¹¹. Згодом цей закон затвердив Трудовий конгрес, на якому В. Винниченко підкреслив, що "Земельний закон Директорії скерований виключно на те, щоб забезпечити землею трудове селянство"¹².

Аграрний акт УНР скасовував приватну власність на землю і вона ставала "добром народу" України. Земля відводилася земельними управами в приватно-трудове користування. Норма наділення окремого господарства землею мала бути не менш 5 десятин кращої землі, але місцеві земельні установи в кожному повіті повинні були самі визначати кількість землі на господарство. Цей пункт закону давав можливість встановлювати земельні норми відповідно до регіональних умов. Але як показав подальший досвід реформи, рівень свідомості та організованості селян не дозволяв втілити цю демократичну норму закону в життя. Типовою була ситуація на Лубенському селянському з'їзді, де, за твердженням членів комісії по технічному проведенню земельної реформи, "об'єктивного рішення годі чекати... Мінімальну норму беруть прямо з вітру, ні з чим не рахуючись"¹³.

За земельним законом, строки користування землею могли встановлюватися сільськими громадами та товариствами. Допускався перехід наділів у спадщине користування, але надалі це повинен був відрегулювати окремий закон. Звичайно ж, селянство в переважній більшості на своїх сходах та з'їздах ухвалювало постанови про спадщине землекористування і висловлювалося проти періодичних переділів землі¹⁴.

За трудовими селянськими господарствами залишалося в користуванні не більше 15 десятин землі. Нагадаємо, що закон Центральної Ради залишав до 40 десятин. У своїй постанові від 11 грудня 1918 р. по земельному питанню УПСР та Селоспілка звернулися до Директорії УНР і запропонували, щоб у селянських господарствах залишалося до 20 десятин землі¹⁵. Врешті, зупинилися на гранично найбільшій нормі в 15 десятин, яку М. Шаповал вважав "головним пунктом закону". Він стверджував, що виходив "з конкретних даних, по яких землі на Україні вистачило б на середню трудову норму (15 дес.). І лише в Полтавській і Подільській губерніях було б на споживчу" (5 десятин)¹⁶. Надалі при обговоренні аграрного законодавства деякі земельні управи пропонували залишати в користуванні до 50 десятин землі, бо саме такі господарства

були найбільшими постачальниками сільськогосподарської продукції¹⁷. Але на початку 1919 р. провід УНР постав перед дилемою. Або ухвалити економічно обґрунтований закон, з такими земельними нормами, які б сприяли розвитку продуктивних сил. Або зменшити норми землекористування, щоб задовольнити прагнення якнайширшого загалу селянства, але при такій кількості землі у господарстві товарне виробництво було б мало можливим. Виходячи з інтересів політичного моменту, уряд УНР схилився до другого варіанту. Вже тоді директор департаменту земельної реформи А. Хамардюк констатував, що "жодних економічних підстав до норми 15 або 5 десятин немає. Норма 15 десятин є політичною"¹⁸.

Якщо, згідно з законом, в даній місцевості для наділення малоземельних селян землі не вистачить, то вони отримають її в тих місцях, де лишилась земля, але з підвищенням трудового мінімуму. Це було явно невдале рішення, бо факти свідчать, що в більшості випадків селяни не бажали переселення і погоджувалися на менші наділи, аби залишитись у своїй місцевості¹⁹.

Велику помилку було зроблено в земельному законодавстві щодо земель підданих чужоземних держав, які не зараховувалися в державний фонд УНР. Польські поміщики, яким в Україні належала значна кількість землі, щоб зберегти своє добро, оголошували себе підданими інших країн, що викликало обурення селянства і дало підстави для більшовицької агітації²⁰.

Далі в законі говориться, що для забезпечення нормального розвитку цукроварень та гуралень залишається необхідна кількість землі в розпорядженні земельних управ. В бурякосіючих регіонах, де великі площі землі усувалися від розподілу, це призвело до різко негативної реакції селян.

Щодо земель "культурних" господарств (а тут маються на увазі поміщицькі господарства, в яких вирощувалися високопродуктивні породи тварин, були насінніві станції та ін.), то вони, разом з реманентом, передавалися неподільними в користування селянських трудових хліборобських спілок. Цим пунктом закону колективні господарства (хліборобські спілки) створювалися згідно з державним розпорядженням (земельним законом), а не за ініціативою самих селян. Таким чином, якщо в селі була "висококультурна" панська економія, то вона автоматично передавалася селянській спілці, незважаючи на те, бажали її створювати селяни чи хотіли вести своє господарство індивідуально-трудовим способом. Отже, закон про землю Директорії УНР фактично нав'язував селянам колективне господарювання, що не могло не викликати їх незадоволення. Взагалі, створення селянами сільськогосподарських спілок заохочувалося державою²¹. Повітові земельні управи повинні були відряджати спілці агронома, інших спеціалістів, передавати машини, реманент з колишніх панських маєтків, надавати кредити²². Але це, в принципі правильне положення закону, розбивалось об реальність тогочасного життя, бо ґрунтувалося насамперед на переконаннях і програмних принципах соціалістів, а не враховувало дійсний стан речей і настрої селянства. Вже в той час пункт закону про колективне господарювання критикувався діячами, які підходили до здійснення земельної реформи з точки зору реального становища та економічної доцільності, а не ідеологічних доктрин. Вже згадуваний А. Хамардюк констатував, що, на відміну від Росії, українське село — не община, а громада спадкових землекористувачів, і при відсутності досвіду колективного господарювання дуже важко організувати групове використання землі цілими громадами. Як практик він стверджував, що "пережити дрібнобуржуазний лад ми мусимо"²³. З певних причин земельні органи УНР не на-

саджували колективних хліборобських спілок, натомість більшовики вперто втілювали цю непопулярну в селянському середовищі ідею.

Для заохочення добровольців до українського війська 18 січня 1919 р. було ухвалено закон про додаткове наділення землею козаків армії УНР²⁴. Цей акт також викликав невдоволення селянства, яке на-полягало на однаковому розподілі землі²⁵.

Загалом, земельне законодавство Директорії було спрямоване на руйнування існуючої системи аграрних відносин на селі, і мало на меті забезпечення умов для розвитку сільського господарства на основі індивідуального селянського землекористування та утворення високо-продуктивних спільних селянських господарств.

Ставлення населення до аграрного законодавства Директорії залеж-но від наявності в даному регіоні земельних ділянок, які за законом не надходили до державного фонду для розподілу серед безземельних селян. Типовим є приклад Брацлавського повіту Подільської губернії, представник якого інформував міністра земельних справ, що на з'їзді Селоспілки селяни запитували: "Що дістанеться населенню після забез-печення цукроварень, гуралень та "культурних" господарств?". Це проілюстровано такою викладкою: всієї землі в повіті — 61 тисяча десятин і коли значна площа відійде цукроварням та ін., населенню залишиться близько 20 тисяч десятин, а коли взяти до уваги додаткове наділення ко-заків землею, то селянам майже нічого не дістанеться. Тому ставлення до земельного закону з боку селянства повіту вороже²⁶.

Таким чином, земельний закон Директорії УНР не був ґрунтовно продуманий і економічно виважений. Будучи політичним документом, він мав на меті залучити широкий загал селянства на бік Директорії УНР. Але помилки і прорахунки, допущені в законі, викликали незадо-волення частини селянства, і він не зміг виконати ту роль, яка йому від-водилася, — забезпечити широку соціальну базу для підтримки політики Директорії УНР і побудови української держави.

Який же принцип аграрних перетворень було закладено в земельний закон Директорії УНР? І тогочасні політики, і подальші дослідники по-різному оцінювали його. Одні вважали, що це націоналізація, інші — що соціалізація. І справді, закон давав підстави для двоякого трактуван-ня, бо вказував, що землею, котра є всенародною власністю, порядкує верховна влада УНР (тобто держава), а це може трактуватись як націо-налізація. Але держава, будучи розпорядником землі, не є роботодавцем, не наймає селян для праці на ній, а через земельні управи передає землю в приватно-трудове користування окремим господарствам або товариствам. До тою ж, земля господарств могла переходити в спадщину. Це це що інше, як соціалізація. Отже, в земельний закон за-кладено два принципи аграрної реформи і відповідно два етапи її прове-дення. Спочатку держава конфісковувала в поміщиків землю і ставала її фактичним власником (націоналізація), а потім передавала землю в приватно-трудове користування (соціалізація). На наш погляд, це відбиває як теоретичну невизначеність есерівських провідників, так і бо-ротьбу між УСДРП та УПСР за проведення тієї чи іншої політичної лінії. Про що й свідчить виступ В.Винниченка на VI Конгресі УСДРП 10 січня 1919 р. Він зазначив, що перетворення, які несе здійснення зе-мельного закону, "це є націоналізація, і не дурно один з міністрів-есерів сказав з приводу ухвали даного закону: я мусів тут зробити соціал-де-мократом"²⁷.

Таким чином, аграрний акт Директорії УНР, в силу кон'юнктури історичного моменту, а також під впливом двох провідних українських партій, які хотіли закласти в нього своє бачення проблеми, вийшов поєднанням програмних положень цих партій щодо проведення земель-ної реформи, компромісом між різними політичними силами. Селянст-

во, звичайно ж, було далеко від теоретичних суперечок партій. Воно просто хотіло якнайшвидшої і, з його погляду, справедливої, нарізки землі: "...Головне, щоб дістати конкретний трудовий чи, принаймні, мінімальний наділ у користування" ²⁸.

Для правового забезпечення аграрної реформи влада УНР видала низку законів та постанов, які мали на меті пришвидшити хід перетворень на селі ²⁹. 16 січня 1919 р. Міністерством земельних справ був затверджений план проведення земельної реформи, за яким передбачалося: 1) до початку весняного посіву, в найзагальнішій формі наділити землю кожному селу; 2) знищити черезсмужжя та провести меліоративні роботи; 3) одночасно цілим рядом економічних та культурних заходів піднести само селянське господарство ³⁰. Звичайно ж, нагальним було перше завдання, для чого визначено порядок поетапного проведення найневідкладніших заходів. Основні роботи планувалося провести в лютому, а до 10 березня кожне село мало отримати землю "в спрощеному порядку". Український уряд дуже поспішав з проведенням аграрних перетворень і намагався хоча б запустити сам процес наділення землею, щоб селянство повірило в земельну реформу та політику Директорії УНР. Строки, зазначені в загальному плані проведення аграрної реформи, були в той час явно нереальними, і тому ніде не витримувались.

У лютому 1919 р. було опубліковано "Інструкцію про порядок наділення трудового населення УНР землею" ³¹. Нечітке визначення в цьому документі терміну "господарство", тобто "споживчої одиниці", яка мала наділятися землею, викликало багато плутанини, а отже, й незадоволення селян ³².

Для проведення земельної реформи на місцях утворювалися губернські, повітові, волосні та сільські земельні управи. 18 січня 1919 р. затверджено їх статут, за яким це були народні органи державної влади, що підлягали Міністерству земельних справ. Основна роль відводилася повітовим та волосним земельним управам ³³. Рішення зробити агрономів головами цих органів було невдалим, бо відповідної кількості спеціалістів не вистачало, а тому на що посаду потрапляло багато випадкових людей, які шкодили справі ³⁴. Усунути недоліки статуту зробила спробу Земельна комісія Трудового конгресу, але її рішення були проігноровані ³⁵.

Перші кроки земельної реформи проходили в складних умовах війни та анархії. За менш ніж піврічний період в УНР змінилося три уряди — В. Чехівського, С. Остапенка та Б. Мартоса, які декларували, що в аграрній сфері будуть дотримуватися раніш ухвалених законів. Але в першій половині 1919 р. ситуація в Україні склалася таким чином, що Директорія УНР не контролювала значну частину території, тому земельна реформа фактично не проводилася. Лише у відносно стабільний Кам'янецький період Директорії (літо — осінь 1919 р.) було зроблено спробу здійснити аграрні перетворення.

В червні 1919 р. соціалістичний уряд Б. Мартоса оголосив, що аграрна політика й надалі буде базуватися на принципах Рівненської декларації, де підтверджене, що земля "Законом Директорії УНР закріплена без викупу за трудящим селянством" ³⁶.

Всі політичні угруповання українського національного руху як соціалістичної, так і буржуазно-демократичної орієнтації, розуміли надзвичайну вагу вирішення земельного питання. Газета "правої" опозиції "Новий шлях" писала: "...Наділення безземельного селянства — це велика моральна і мілітарна зброя в наших руках проти ворога. Бідний, напівсвідомий національно, і несвідомий політично селянин побаче не на словах, а на ділі, хто його ворог, а хто друг, і буде знати, за що він б'ється" ³⁷. В Меморандумі "громадських діячів Поділля", де сконцентровано основні політичні вимоги опозиції до уряду, вказується,

що земля має перейти до селян у власність. Це, як вони вважали, повинно припинити руйнацію сільського господарства і піднести його продуктивність. За допомогою аграрної реформи пропонувалось упорядкувати розладнану фінансову систему УНР, тобто землю селянам не давати безкоштовно, а продавати³⁸.

На початку червня 1919 р. Міністерство земельних справ оперативно приступило до справи. Слідом за військами на території, звільнені від більшовиків, посилялися спеціальні комісії, які відновлювали земельні органи, мобілізували кадри землемірів, створювали на місцях технічні апарати, які й розпочинали роботу³⁹.

19 червня 1919 р. в Проскурові було скликано нараду по проведенню аграрної реформи, в якій взяли участь представники земельних управ, землеміри та агрономи. На ній міністр М. Ковалевський зазначив, що земельний закон Директорії залишається в силі, але надалі доповнюватиметься в міру практичних потреб аграрної реформи. Під час обговорення питання, чи наділяти землею громаду, чи відразу — окремого господаря, констатувалося, що населення бажає одержати колишню поміщицьку землю "в подвірне володіння... І при тім за викуп"⁴⁰. Останнє суперечило чинному законодавству та політичним доктринам урядових партій. Але є й інші підтвердження, що селяни виявляли готовність отримати землю за викуп⁴¹, і ця зміна настроїв, на думку автора, пояснюється сумним досвідом аграрних перетворень Центральної Ради, коли землю селянам дали, а потім при гетьмані забрали, а також прорахунками в земельній політиці Директорії і її нездатністю (в силу слабкості влади) провести аграрну реформу.

В офіційних документах про земельну справу в різних регіонах України описувалися жахливі картини сільськогосподарської руїни. Основна причина цього занепаду бачилася в тому, що земля нічия, тому рекомендувалося змінити законодавство і негайно провести реформу. Є багато свідчень, що селяни виступали за встановлення приватної власності на землю⁴². До того ж соціалістичні партії (зокрема есери) подекуди втрачали вплив на селянство. Такі настрої добре проілюстрував селянський з'їзд Кам'янецького повіту, що відбувся 24 серпня 1919 р. При виборах більшість у президії отримали представники "правой" опозиції. Показовим є факт, що з пропозицією надіслати подяку та привітання соціалістичному уряду вийшов конфуз, делегати з'їзду не підтримали її⁴³. Це засвідчило певний перелом у свідомості частини селян, котрі вважали, що потрібно перейти від зрівняльного землекористування, яке сповідували партії урядової коаліції, до володіння землею на засадах приватної власності, що обстоювали правоопозиційні партії.

Тут слід відмітити два суперечливі моменти ментальності селян. Насамперед їх бачення соціальної справедливості. З одного боку, селяни вважали, що земля божа, а належати вона повинна тим, хто на ній працює. Тому треба відібрати землю у панів і безкоштовно та порівну розділити її між трудящими-хліборобами у користування. З другого боку, панувала власницька психологія селянина, правічне прагнення саме володіти землею, а не користуватися нею. Ці два моменти й боролись у хліборобській душі. Селяни побачили, що за весь час аграрних перетворень їх статус, як землекористувачів, так і не визначився. Невідомо було, чи земля переходить у спадщину, чи стане періодично перерозподілюватися. Все це призводило до хаосу земельних відносин. Тоді прагматичний розум селянина став схилитися до купівлі землі та встановлення приватної власності на неї. Селяни заявляли, що державі за землю охоче заплатять⁴⁴. Це дало б кожному з них впевненість землевласника та привело б до відновлення продуктивних сил на селі.

Звичайно ж, не можна однозначно стверджувати, що переважна більшість селян дотримувалася таких поглядів, але тенденція до цього

чітко простежується. Тому здаються слушними домагання "правих" партій задовольнити ці бажання селян. На погляд автора, якби селянин отримав наділ у власність хоча б за символічну плату (можливо, у кредит) і став повноправним, юридично оформленим землевласником, то за селянською психологією, в центрі якої стоїть бажання володіти землею, такий власник нікому своє добро не віддав би. Тоді подібна аграрна політика забезпечила б широку підтримку селянством влади Директорії УНР та української державності. Але соціалісти в уряді УНР дотримувалися своїх доктрин, не звертаючи уваги на настрої селянства та політичну доцільність зміни соціально-економічних засад реформування аграрних відносин.

Для проведення в життя аграрних перетворень Міністерство земельних справ відряджало до кожної волості відповідних фахівців. Їхній роботі перешкоджала відсутність землемірних інструментів, планів та списків господарства, які вивезли з собою або знищили більшовики⁴⁵. Значно ускладнювало працю те, що в Правобережній Україні раніше не було здійснено генеральне межування заважали також часті зміни лінії фронту.

Вирішення аграрного питання істотно залежало від органів, створених з цією метою, — земельних управ. Були випадки, коли села відмовлялися відновлювати їх діяльність⁴⁷. Часто населення виражало незадоволення їх складом⁴⁸. Головне завдання аграрних органів полягало в з'ясуванні земельного фонду і подальшому розподілі його між трудящим селянством. На їх плечі лягало технічне проведення плану аграрної реформи. Але багато управ, відновивши свою роботу, фактично були малодіяльними. Незначні кошти, недостатня платня працівникам управ, якої не вистачало на життя, примушувало їх залишати роботу і призводило до паралічу діяльності земельних органів, до загрози зриву земельної реформи⁴⁹. Особливо незадовільною була робота сільських земельних управ, які обиралися самими селянами. Через повну нездатність останніх до праці функціонування цих органів пропонувалося припинити⁵⁰. Робилися спроби провести реорганізацію земельних управ, але через відсутність відповідних кадрів вона мало що давала.

Успіх реформи багато в чому залежав від добре підготовленого і забезпеченого всім необхідним технічного персоналу на місцях, передусім землемірів. Їх мобілізація, згідно з законом Директорії від 24 січня 1919 р., дала багато людей низькокваліфікованих, часто нездатних до праці. Умови роботи останніх здебільшого були дуже важкими. Найгірше, що їх обліково-фінансова робота "не в повній мірі була зрозуміла селянам, ... які відноситись до неї байдуже і не бажали йти назустріч потребам землеміра, не було підвод, квартир, палива, світла"⁵¹. У зв'язку з цим 30 липня 1919 р. вийшов "Закон про обов'язки сільських громад при проведенні земельної реформи...", за яким селяни зобов'язані були сприяти фахівцям в їх діяльності⁵². Але цей документ мало вплинув на ставлення селянства до них, що, звичайно ж, зривало земельну реформу⁵³. Чому ж селяни не допомагали уряду, який щиро хотів наділити їх землею? Першу причину вже названо — вони мало вірили в сталість влади Директорії, а друга, і основна, полягала в тому, що селяни на той час вже поділили землю між собою і фактично користувалися нею⁵⁴. Звичайно ж, офіційна нарізка землі та видача відповідних актів робила селян юридичними землекористувачами. Однак вони втомилися від збройного протистояння та пов'язаних з цим руйнацій. Селяни бачили, що попередня діяльність по реалізації аграрної реформи у вирі воєнних дій марна. Селянство охопила апатія та байдужість⁵⁵.

Та незважаючи на всі негаразди військового часу, індивідуальність та пасивність селянства, Міністерство земельних справ та його місцеві структури докладали зусиль до проведення аграрної реформи. В деяких

селах розпочався розподіл землі і були поставлені межові стовпи⁵⁶. Але далі цей процес не пішов, його припинила поразка армії УНР.

Після листопадової катастрофи 1919 р., коли український уряд не мав підконтрольної території, про якусь аграрну політику не могло бути й мови. Знову це питання стало актуальним тільки після підписання українсько-польських угод. В травні 1920 р. було створено новий, коаліційний уряд, в якому зроблено спробу відійти від аграрної політики соціалістів і "розпочати продаж державних земель у приватні руки"⁵⁷. Це викликало кризу коаліційного кабінету й його покинули в знак протесту соціал-демократи І. Мазепа та Й. Безпалко⁵⁸. Але оскільки воєнна ситуація знову склалася не на користь армії УНР, наміри продажу землі не вдалося реалізувати.

Таким чином, за весь час своєї діяльності уряд УНР не спромігся провести аграрні перетворення. Аналіз історичних подій цього періоду дозволяє зробити висновки про причини, які призвели до таких наслідків. Насамперед, це—постійні військові дії і зміна лінії фронту, через що дуже важко було здійснювати підготовку та реалізацію земельної реформи. Серед інших причин найбільш вагомі такі: недостатня продуманість земельного законодавства, що викликало незадоволення селянства окремими його положеннями; розлад фінансової системи і постійна відсутність коштів, що паралізувало роботу органів по проведенню аграрних перетворень; і найгірше — байдужість стомленого війною селянства до земельної реформи.

Аграрна політика Директорії УНР була яскраво вираженою класовою політикою, спрямованою на забезпечення землею безземельного та малоземельного селянства. Вона постійно балансувала між економічною доцільністю і популізмом, між реаліями життя та ідеологічними догмами соціалістів. Земельне законодавство, яким Директорія старалася відреагувати на тенденції поточної політичної ситуації, все ж не виконало свого завдання по консолідації селянства навколо влади УНР на основі розв'язання аграрного питання. Це було однією з головних причин поразки української національної революції.

¹ Шаповал М. Революційний соціалізм на Україні. — Відень, 1921.

² Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. — Інсбрук, 1960; Мчцюк О. Земельні реформи на Україні. — Львів, 1921; Стахів М. Україна в добу Директорії УНР. — Скрентон, 1962, 1963. — Т. 1, 3; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920 рр. — Відень, 1921. — Т. 4.

³ Витанович І. Аграрна політика українських урядів, 1917—1920 рр. // Український історик. — 1967. — № 3—4 (15—16).

⁴ Стахів М. Україна в добу Директорії УНР. — Скрентон, 1963. — Т. 3. — С. 201—203.

⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1918—1941. — К., 1976. — Т. 1. — С. 45.

⁶ Нагасвський І. Історія Української держави двадцятого століття. — К., 1993. — С. 260.

⁷ Вісник Української Народної Республіки. — 1918, — 21 грудня (ч. 3).

⁸ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920 рр. — Відень, 1921. — Т. 4. — С. 15.

⁹ Там же — С. 46.

¹⁰ Вісник Державних законів для всіх земель УНР. — 1919. — 11 лютого. — 6 випуск.

¹¹ Шаповал М. Назв. праця. — С. 139.

¹² Стахів М. Назв. праця. — Т. 3. — С. 32.

¹³ Бюлетень інформаційного відділу Міністерства Земельних Справ. — 1919. — 13 липня (№ 13).

¹⁴ Селянська громада. — 1919. — 29 червня (№ 2); Український козак. — 1919. — 6 липня (ч. 25).

¹⁵ Вісник Української Народної Республіки. — 1918. — 21 грудня (№ 3).

¹⁶ Шаповал М. Назв. праця. — С. 145.

¹⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1062, оп. 1, спр. 80, арк. 7. (далі — ЦДАВО України).

¹⁸ Там же, спр. 93, арк. 10.

- ¹⁹ Україна. —1919. — 14 вересня (№ 28).
²⁰ ЦДАВО України, ф. 1062, оп. 1, спр. 89, арк. 1; ф. 1092, оп. 2, спр. 11, арк. 163.
²¹ Вісник Міністерства Земельних Справ УНР. —1919. — 1 травня. — 6 випуск.
²² ЦДАВО України, ф. 1062, оп. 1, спр. 100, арк. 3.
²³ Там же, спр. 97, арк. 7.
²⁴ Вісник Державних Законів для всіх земель УНР. —1919. — 20 липня. — 27 випуск.
²⁵ ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 115, арк. 6; ф. 1092, оп. 2, спр. 11, арк. 163.
²⁶ Там же, ф. 538, оп. 1, спр. 115, арк. 5—6.
²⁷ Робітнича газета. — 1919, —16 січня (№ 434).
²⁸ В и т а н о в и ч І. Назв. праця. — С. 21.
²⁹ Вісник Державних Законів для всіх земель УНР. — 1919. —28 січня. —4 випуск;
8 лютого. — 5 випуск; 11 лютого. — 6 випуск; 13 лютого. — 7 випуск; 20 лютого. —
9 випуск.
³⁰ Вісник Міністерства Земельних Справ УНР. —1919. —25 січня. — 2 випуск.
³¹ Там же. — 1919. — 1 березня. —4 випуск.
³² ЦДАВО України, ф. 1062, оп. 1, спр. 82, арк. 100,
³³ Вісник Міністерства Земельних Справ УНР. —1919. — 25 січня. — 2 випуск.
³⁴ ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 1, спр. 7, арк. 31—32; ф. 1062, оп. 1, спр. 89,
арк. 157.
³⁵ Українська ставка. —1919. — 2 березня (ч. 55).
³⁶ Робітнича газета. — 1919. 15 квітня (№ 468).
³⁷ Новий шлях. —1919. — 17 червня (№ 6).
³⁸ ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 1, спр. 4, арк. 43.
³⁹ Там же, ф. 1062, оп. 2, спр. 1, арк. 11.
⁴⁰ Там же, оп. 1, спр. 80, арк. 7.
⁴¹ Там же, ф. 538, оп. 1, спр. 116, арк. 7; ф. 1062, оп. 1, спр. 89, арк. 213; Новий
шлях. —1919. — 20 червня (№ 9).
⁴² ЦДАВО України, ф. 1062, оп. 1, спр. 89, арк. 133, 213; ф. 1092, оп. 2, спр. 57,
арк. 25, 30, 59, 100; ф. 2192, оп. 2, спр. 6, арк. 93.
⁴³ Україна. —1919. — 31 серпня (№ 18).
⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 1062, оп. 1, спр. 89, арк. 213.
⁴⁵ Селянська громада. — 1919. — 29 червня (№ 2).
⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 1062, оп. 1, спр. 97, арк. 47.
⁴⁷ Там же, спр. 81, арк. 4.
⁴⁸ Там же, спр. 78, арк. 4, 20.
⁴⁹ Там же, спр. 90, арк. 12, 24, 29; оп. 2, спр. 4, арк. 16.
⁵⁰ Там же, оп. 1, спр. 89, арк. 154.
⁵¹ Там же, оп. 2, спр. 4, арк. 7.
⁵² Вісник Державних Законів для всіх земель УНР. — 1919. — 15 серпня. —
30 випуск.
⁵³ Україна. —1919. — 27 серпня (№ 15); там же, 14 вересня (№ 28).
⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 1062, оп. 1, спр. 82, арк. 120; спр. 119, арк. 11; ф. 538, оп. 1,
спр. 89, арк. 164.
⁵⁵ Там же, ф. 1062, оп. 2, спр. 1, арк. 33.
⁵⁶ Там же, оп. 1, спр. 8, арк. 125.
⁵⁷ Там же, ф. 1062, оп. 2, спр. 1, арк. 33.

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

Л. П. МАРКІТАН (Київ)

М. С. Грушевський у кінофотодокументах

Тема даного повідомлення — кіно- і фотоматеріали про М. С. Грушевського — визначного українського історика, організатора українського наукового життя, Голови української Центральної Ради, одного з найвидатніших будівничих української національної культури і державності України в ХХ ст.¹

Звісна річ, ні кінокадри, ні фотографії не додадуть жодного штриха до портрета Грушевського-історика, Грушевського-політика, але вони,

- ¹⁹ Україна. —1919. — 14 вересня (№ 28).
²⁰ ЦДАВО України, ф. 1062, оп. 1, спр. 89, арк. 1; ф. 1092, оп. 2, спр. 11, арк. 163.
²¹ Вісник Міністерства Земельних Справ УНР. —1919. — 1 травня. — 6 випуск.
²² ЦДАВО України, ф. 1062, оп. 1, спр. 100, арк. 3.
²³ Там же, спр. 97, арк. 7.
²⁴ Вісник Державних Законів для всіх земель УНР. —1919. — 20 липня. — 27 випуск.
²⁵ ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 115, арк. 6; ф. 1092, оп. 2, спр. 11, арк. 163.
²⁶ Там же, ф. 538, оп. 1, спр. 115, арк. 5—6.
²⁷ Робітнича газета. — 1919, —16 січня (№ 434).
²⁸ В и т а н о в и ч І. Назв. праця. — С. 21.
²⁹ Вісник Державних Законів для всіх земель УНР. — 1919. —28 січня. —4 випуск;
8 лютого. — 5 випуск; 11 лютого. — 6 випуск; 13 лютого. — 7 випуск; 20 лютого. —
9 випуск.
³⁰ Вісник Міністерства Земельних Справ УНР. —1919. —25 січня. — 2 випуск.
³¹ Там же. — 1919. — 1 березня. —4 випуск.
³² ЦДАВО України, ф. 1062, оп. 1, спр. 82, арк. 100,
³³ Вісник Міністерства Земельних Справ УНР. —1919. — 25 січня. — 2 випуск.
³⁴ ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 1, спр. 7, арк. 31—32; ф. 1062, оп. 1, спр. 89,
арк. 157.
³⁵ Українська ставка. —1919. — 2 березня (ч. 55).
³⁶ Робітнича газета. — 1919. 15 квітня (№ 468).
³⁷ Новий шлях. —1919. — 17 червня (№ 6).
³⁸ ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 1, спр. 4, арк. 43.
³⁹ Там же, ф. 1062, оп. 2, спр. 1, арк. 11.
⁴⁰ Там же, оп. 1, спр. 80, арк. 7.
⁴¹ Там же, ф. 538, оп. 1, спр. 116, арк. 7; ф. 1062, оп. 1, спр. 89, арк. 213; Новий
шлях. —1919. — 20 червня (№ 9).
⁴² ЦДАВО України, ф. 1062, оп. 1, спр. 89, арк. 133, 213; ф. 1092, оп. 2, спр. 57,
арк. 25, 30, 59, 100; ф. 2192, оп. 2, спр. 6, арк. 93.
⁴³ Україна. —1919. — 31 серпня (№ 18).
⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 1062, оп. 1, спр. 89, арк. 213.
⁴⁵ Селянська громада. — 1919. — 29 червня (№ 2).
⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 1062, оп. 1, спр. 97, арк. 47.
⁴⁷ Там же, спр. 81, арк. 4.
⁴⁸ Там же, спр. 78, арк. 4, 20.
⁴⁹ Там же, спр. 90, арк. 12, 24, 29; оп. 2, спр. 4, арк. 16.
⁵⁰ Там же, оп. 1, спр. 89, арк. 154.
⁵¹ Там же, оп. 2, спр. 4, арк. 7.
⁵² Вісник Державних Законів для всіх земель УНР. — 1919. — 15 серпня. —
30 випуск.
⁵³ Україна. —1919. — 27 серпня (№ 15); там же, 14 вересня (№ 28).
⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 1062, оп. 1, спр. 82, арк. 120; спр. 119, арк. 11; ф. 538, оп. 1,
спр. 89, арк. 164.
⁵⁵ Там же, ф. 1062, оп. 2, спр. 1, арк. 33.
⁵⁶ Там же, оп. 1, спр. 8, арк. 125.
⁵⁷ Там же, ф. 1062, оп. 2, спр. 1, арк. 33.

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

Л. П. МАРКІТАН (Київ)

М. С. Грушевський у кінофотодокументах

Тема даного повідомлення — кіно- і фотоматеріали про М. С. Грушевського — визначного українського історика, організатора українського наукового життя, Голови української Центральної Ради, одного з найвидатніших будівничих української національної культури і державності України в ХХ ст.¹

Звісна річ, ні кінокадри, ні фотографії не додадуть жодного штриха до портрета Грушевського-історика, Грушевського-політика, але вони,

як ніякі інші джерела, змалюють образ Грушевського — людини в різні роки його життя. Непересічна людина завжди викликає загальну цікавість: її особисте життя, характер, стосунки з навколишнім оточенням, а також її зовнішній вигляд. Не є виключенням і М. С. Грушевський. Відомо, що сімейний архів Грушевських був частково знищений під час обстрілу Києва військами російських більшовиків під орудою М. Муравйова, надісланих В. І. Леніним для захоплення України. До речі, фотографію будинку Грушевських, де цей архів зберігався, точніше, вигорілої його коробки, знаходимо в книзі "Михайло Грушевський. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали" (Нью-Йорк — Львів — Київ — Торонто — Мюнхен, 1992, с. 267), в якій М. Грушевський згадує і про ці події.

Перший за часом фотодокумент, що зберігається у Центральному державному архіві кінофотофонодокументів України (ЦДАКФФД України), — це фотографія родини Грушевських². На ній ми бачимо батька Михайла Сергійовича — Сергія Федоровича, відомого педагога, "автора, — за словами Михайла Сергійовича, — одного популярного у підручника слов'янської мови"³, матір — Глафіру Захарівну Опокову, юного (на вигляд десь років 16—18-ти) Михайла Сергійовича, сестру Ганну (згодом Шамрай) і маленького Олександра. Отже, можна стверджувати, що знімок було зроблено десь у 1882—1883 рр., коли сім'я жила у Владикавказі⁴, а не на початку ХХ ст.* як зазначено в архівній шотації.

Маємо дві окремі фотографії Сергія Федоровича Грушевського⁵. На одній він у цивільному одязі, на другій — у відмундирі інспектора народних шкіл з орденом на шії, назву якого може визначити лише фахівець з фалеристики.

Наступний фотодокумент: Михайло Сергійович з дружиною Марією Сильвестрівною Вояківською, львівською вчителькою, з якою він побрався в 1896 р.⁶ У своїй автобіографії Грушевський з душевною теплою пише, що вона "...була вірним і тямущим товаришем мені в моїй діяльності"⁷. ЦДАКФФД України анотує фотографію, за Центральним державним історичним архівом України, звідки нещодавно передано документ, початком ХХ ст. На нашу думку, це фото було зроблене невдовзі після одруження Грушевського. Про це свідчить щасливий вигляд молодої пари. Можемо з деякою мірою упевненості датувати фотографію 1896 р., у крайньому разі — 1897 р. Дивлячись на неї, мимохіть згадуємо слова Грушевського: "...певною компенсацією зіс служила мені лише моральна опора, яку давала сім'я"⁸.

Фотопортрет М. С. Грушевського 1901 р.⁹ Нема підстави спростовувати цю дату. На фото людина середнього віку з чорною бородою, ще без сивини, з густою чуприною.

На іншому фотодокументі, датованому за анотацією ЦДАКФФД України 1906 р., М. Грушевський сидить у шкіряному фотелі¹⁰. Фотографія зроблена у Львові, коли Михайло Сергійович був професором Львівського університету. Жодних сумнівів щодо дати немає. До речі, того ж року він уперше написав і видав свою автобіографію.

У ЦДАКФФД України (од. зб. 0-166804) знаходимо ще один фотопортрет М. С. Грушевського. Архівна анотація відносить це фото до 1917 р. Однак порівняння його з фотографією 1906 р. дає право говорити про ідентичну зйомку. Отже, архівна анотація помилкова, напис на фото "1917 р." — теж помилковий. Нагадаємо, що 1906 року відомий український історик Д. Дорошенко писав: "Приїзд Грушевського (до Петербурга. —Л. М.) мав велике значення. На той час професор Грушевський вважався всіма нами за провідника українського національного руху в Росії. Його великі наукові і громадські заслуги, його надзвичайний організаційний талант створили йому великий авторитет і глибоку шану. Він був у наших очах символом всеукраїнського єднання,

його слово було для нас законом. З прибуттям Грушевського до Петербурга всі підпорядковувалися йому без застережень, і він став ідейним провідником як редакції "Украинского вестника", так і української парламентської громади"¹¹. Ця характеристика дозволяє зрозуміти, чому саме М. С. Грушевського було обрано офіційно в квітні 1917 р. головою Української Центральної Ради.

Є ще кілька портретів М. С. Грушевського, датованих 1917 р. На одному з них М. С. Грушевського сфотографовано в кабінеті, біля книжкової шафи¹². Посперечаємося з архівною анотацією, яка стверджує: "Клише газеты "Розсвіт", издаваемой в концлагере для военнопленных украинских и русских армий под г. Раштадт" (подається мовою оригіналу). Що ж то за українські армії? їх не було за часів царату, їх майже не було за часів УНР. На інших фотографіях 1917 р. Михайло Сергійович зовсім не схожий на вищезгадане фото. Отже, можна стверджувати, що останнє було зроблене десь у 10-ті роки ХХ ст. Посилання архівної анотації на фотокліше газети "Розсвіт" також не має під собою жодних підстав, адже газетні фотоілюстрації з'явилися з винаходом цинкографії, тобто у 20-ті роки ХХ ст.

Фотографію (ЦДАКФД України, од. зб. 0-183202), що є репродукцією з книжки "Українські січові стрільці" (Львів, 1935, с. 117) в архівній анотації також датовано 1917—1918 рр. Посперечаємося з анотацією. На фото справді М. С. Грушевський, але знятий десь у десятих роках ХХ ст., бо зовнішній вигляд його такий самий, як на попередньому фото.

Ще три портрети М. С. Грушевського датовано 1917 р.¹³ Один з них невідомого походження, другий — репродукція з праці Д. Дорошенка "Історія України 1917—1923 рр." (Ужгород, 1932, с. 264), третій — вміщено як ілюстрацію в книзі "Михайло Грушевський. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали". Немає ніяких даних для спростування цієї дати. Ці портрети ідентичні кінодокументам, точно датованим груднем 1917 р.

Тісне спілкування в останні роки з українською діаспорою Північної Америки збагатило наші архівні матеріали. Зокрема, маємо кілька фотодокументів Центральної Ради та особисто М. С. Грушевського. Це фотозйомка: "Перший президент Української Центральної Ради професор М. Грушевський вітає делегатів Військового з'їзду (Киш, квітень 1917 р.)". Події відбуваються на Софійському майдані. Виступає М. Грушевський. Біля трибуни стоять війська з національними прапорами. Той самий документ вміщено як ілюстрацію в книзі "Михайло Грушевський. На порозі нової України" (с. 266), під ним текст: "М. Грушевський промовляє на українській маніфестації у Києві, березень 1917 р. (Джерело: знімок одержано від д-ра Т. Приймака)". Погодимось, що це саме березень, бо Михайло Сергійович одягнений у тепле пальто і тримає в руках зимову шапку.

Зупинимось на кінозйомках. Кінофільм "Украинское движение. Киев. Декабрь 1917. Производство Специальной секции художественной кинематографии Скобелевского комитета" (назва і далі титри фільму — російською мовою)¹⁴. Напис на плівці: "Члени Центральної Ради та делегати, що прибули з окраїн, перед відкриттям 8-ої сесії Центральної Ради". Бачимо: біля будинку Ради стоять люди, серед них — М. С. Грушевський. Всі знімають шапки і йдуть у напрямку Софійського майдану на мітинг. Міжкадровий напис: "Популярний "батько" України проф. Грушевський на мітингу". Зображення: Багатолюдний мітинг. Скрізь прапори. З трибуни виступає Михайло Сергійович (різні плани). У тому ж фільмі підмонтовано сюжет під назвою "Парад вільного козацтва". На Софійському майдані стоять війська з національними прапорами. У супроводі військових майданом йде М. С. Грушевський. Міжкадровий

напис: "Командують парадом генерал Маленко, голова вільного козацтва Ковенко й командири окремих частин. Приймає парад міністр, проф. Грушевський, бувший міністр праці, нині військовий міністр Корш, начальник дивізії Греков, товариш військового міністра полковник Арбуз". На плівці: Трибуна. Стоїть М. С. Грушевський і згадані військові. Грушевський приймає парад і в супроводі почесної варти прямує повз стрій військових.

Зберігся й інший фільм "Хроника периода бельіх. 1917 г." (Назва рос.)¹⁵. Не маємо ніяких вихідних даних цієї стрічки, але маємо її саму. Знову бачимо багатолюдний мітинг на Софійському майдані. Стоять військові і мешканці міста. Виступає М. С. Грушевський. Парад військ, проходить кавалерія, піхота. Підмонтвані кадри військових маневрів. І знову М. Грушевський вітає війська і в супроводі військових іде майданом. Немає впевненості, що обидві стрічки не відображають одну й ту саму подію. Лише ретельний аналіз дослідника, який вивчатиме документальну базу тих днів, може внести ясність у це питання. Та як би там не було, маємо чудовий кінопортрет Михайла Сергійовича, якому на той час виповнився 51 рік.

Це був період Центральної Ради, яку очолював М. Грушевський. Будьмо об'єктивні. Вся та державність, яку сьогодні приписують їй, лишалася на папері. Центральна Рада виявилася неспроможною відстояти незалежність Української Республіки, яку ще в середині 1917 р. проголошував, щоправда декларативно, не хто інший, як В. І. Ленін. Він писав: "Револуційна демократія Росії, якщо вона хоче бути справді революційною, справді демократією, повинна порвати з цим минулим, повинна повернути собі, робітникам і селянам Росії, братерське довір'я робітників і селян України. Цього не можна зробити без повного визнання прав України, в тому числі права на вільне відокремлення"¹⁶.

До цієї думки не пристає голова Центральної Ради. Все, на що була спроможна Рада, — це вимагати автономії України у Тимчасового уряду. Прекраснодушність? Політична короткозорість? Нерозуміння політичного моменту? Кабінетний вчений, прекрасний історик М. С. Грушевський не був політиком і, очевидно, вірив у демократизм Тимчасового уряду, хоча там сиділи запеклі шовіністи, які не мислили Росію інакше як "єдину й неподільну". Сьогодні, на відстані років, викликає подив вимога Центральної Ради автономії України. Чому принаймні не федерації? Адже було два моменти в 1917 р., коли Україна могла без проблем відокремитися від Росії. Перший: II Всеукраїнський військовий з'їзд, що проходив у Києві 18 травня 1917 р. ", коли генерал П. Скоропадський запропонував Раді 300-тисячне військо, і коли він уже мав у своєму розпорядженні 40-тисячний корпус українських воєнків — ветеранів першої світової війни. Другий: коли більшовики скинули Тимчасовий уряд, влада в Росії деякий час залишалася хиткою, і Центральна Рада могла, скориставшись моментом, добитися незалежності, як це зробила, наприклад, маленька Фінляндія.

1917 рік залишив нам ще три фотографії М. Грушевського: 2 портрети¹⁸, один з яких використав Р. Я. Пиріг на обкладинці своєї книжки: "Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиліття (1924—1934)" (К., 1993), та фото: Михайло Сергійович на подвір'ї будинку Центральної Ради з газетою в руках¹⁹.

Зберігся унікальний фотодокумент — М. С. Грушевський з видатними діячами української культури і мистецтва: А. Маневичем, О. Мурашком, Ф. Кричевським, І. Стешенком (генеральним секретарем освіти), М. Бурачком, Г. Нарбутом, В. Кричевським, М. Бойчуком (листопад 1917 р.)²⁰. Це фото потребує окремого дослідження, зокрема того, з якої нагоди воно було зроблене.

У листопаді 1917 р. М. Грушевський разом з С. Петлюрою брав участь у роботі III Всеукраїнського військового з'їзду. Ця подія також зафіксована на фотоплівці²¹.

Ще один фотознімок²². В архіві він датований 1 травня 1918 р. Як свідчить архівна анотація, М. Грушевський сфотографований за обідом. Можна сперечатися: чи це дійсно обід, а, може, сніданок або вечеря, і ніщо не підтверджує, що це відбувається 1 травня. Однак і для заперечення дати ніяких даних не маємо.

Це, мабуть, остання фотографія періоду, коли Михайло Сергійович був головою Центральної Ради. Відхилимося трохи від обраної теми і процитуємо самого Грушевського: "Перше, що я вважаю пережитим і віджитим, таким, "що згоріло в моїм кабінеті!", це наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидвана нам довго й уперто силоміць, і кінець кінцем, як то часто буває, справді присвоєна собі значною частиною українського громадянства. Вона була підірвана російською революцією, що послабила той московський примус, який тяжив за старого режиму над Україною... Навіть для лівих груп нашого громадянства... було до певної міри зрівноважене ідеями "спільного революційного фронту" українсько-російського, здобутками спільної революції і спільними інтересами революційної демократії... Війна більшовиків з Україною рішуче поставила хрест над цією ідеологією, розв'язала всякі моральні вузли, які ще могли в чюх-небудь очах зв'язувати українця з московським: громадянином спеціально. Вона ... зняла з Московщини права "особливо благоприємствуемой" нації... Я вважаю таке визволення від "песього обов'язку" супроти Московщини незвичайно важливим і цінним. Роздумуючи над цим моментом, я думаю, що не даремно пролилась кров тисяч розстріляних українських інтелігентів і молоді, коли вона принесла, чи закріпила духовне визволення нашого народу від найтяжчого і найшкідливішого ярма... Я скажу різко, але справжніми словами: це духовне хлопство, холуйство раба, якого так довго били по лицю, що не тільки забили в нім всяку людську гідність, але зробили прихильником неволі й холопства..."²³

Ці гіркі зізнання написані Грушевським вже після падіння Центральної Ради, після окупації України німецько-австрійськими військами, яких він сам змушений був запросити, вибираючи з двох бід меншу — між більшовиками і нібито дружніми арміями центральних держав. Це було свідченням остаточного краху всій політиці Центральної Ради, крахом М. Грушевського як державного діяча.

Роки еміграції М. С. Грушевського представлені єдиною фотографією: очолювана ним українська делегація, що прибула на міжнародну конференцію до Люцерна (Швейцарія). Знято 2 серпня 1919 р.²⁴ Залишимо дослідникам біографії М. С. Грушевського точно з'ясувати: що то була за подія, коли вона відбулася, який мала резонанс, і яку роль відіграв у ній М. Грушевський.

В Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАНУ зберігається серія фотодокументів, що передають образ українського академіка М. С. Грушевського, періоду, коли він після повернення з еміграції працював керівником кафедри української історії ВУАН. Перший за хронологією документ: М. С. Грушевський, члени його сім'ї, завідувач відділом письма і друку ВБУ П. М. Попов (згодом член-кореспондент АН УРСР) та ще кілька чоловік, пізнати яких зараз немає можливості, під час відвідин Лаврського музею (Київ, 1925 р.)²⁵. Фото, безумовно, аматорське, автор невідомий, але на звороті напис російською мовою: "Киев. Морозов. 1925 г." Можливо, це і є фотограф.

Хронологічно до названого фотодокумента примикає фотопортрет М. Грушевського 1926 р.²⁶, що зберігається в ЦДАКФФД України.

Немає ніяких даних, ніяких зовнішніх ознак, аби підтвердити чи спростувати цю дату.

На одній фотографії з фондів бібліотеки бачимо групу учасників засідання, присвяченого 20-річчю з дня смерті В. Б. Антоновича, вчителя Михайла Сергійовича. Серед них Грушевський (сидить біля столу з рукописами), а також українські вчені М. Кордуба, К. Мельник-Антонович, Л. Старицька-Черняхівська, В. Щербина, О. Гермайзе, І. Черкаський, Д. Яворницький та ще кілька осіб, прізвища яких встановити поїси що не вдалося ²¹.

І остання за роками кінозйомка М. С. Грушевського. Це "Кіножурнал" № 28/123 (березень 1929 р.), один із сюжетів ²⁸ якого було присвячено 70-річчю академіка П. Тютковського. На трибуні поряд з академіками К. Сімінським, К. Воблим, М. Білдухо (Білорусія), професорами В. Різниченком, О. Мельниковим (згодом академіками) поетом М. Вороним, головою Укрнауки Ю. Озерським, редактором газети "Пролетарська правда" С. Щупаком та ін. виступає й М. С. Грушевський.

Повернемося до матеріалів НБУ, серед яких знаходимо ще три фотопортрети вченого за робочим столом, зняті вдома, про що свідчить домашній одяг, інші атрибути житла — тахта, килим в українському стилі, подушка ²⁹. Ідентичні портрети, що зберігаються в ЦДАКФД України, мають дату — 1929—1930 рр. І нема ніяких підстав сумніватися в ній. *

Принагідно зауважимо: в НБУ є фотографія кімнати Грушевського (різні ракурси) ³⁰. Можливо, це кабінет, і можливо, як твердить анотація, він знаходився в будинку на вул. Паньківській, 9. На жаль, ніяких допоміжних свідчень щодо цього не маємо.

Останню фотографію Михайла Сергійовича було зроблено на дачі, влітку, не пізніше середини 1930—1931 рр. ³¹ Він з дружиною, дочкою Катериною та з якимось молодиком, можливо, з небожем Сергієм Вікторовичем Шамраєм (сином сестри Ганни Сергіївни), сидять за столом. Мабуть, це Китаїв, де у Грушевських, як відомо, була дача.

На превеликий жаль, в ЦДАКФД України відсутні матеріали періоду заслання Грушевського до Москви. Але маємо надію, що його співвітчизники зроблять усе можливе, щоб повернути в Україну ці безцінні документи.

Збереглися фото членів сім'ї М. Грушевського. Це перш за все фотопортрети дружини вченого — Марії Сильвестрівни, зроблені в різні роки. З одного на нас дивиться молода жінка, не старше 30-ти. Знаючи, що вона народилась у 1868 р., можемо твердити, що знімок зроблено десь у кінці XIX — на початку XX ст. ³² На іншому портреті — літня жінка, років 50-ти, отже, це фото 1917—1918 рр. ³³

Є чимало фотознімків єдиної дочки Михайла Сергійовича і Марії Сильвестрівни — Катерини, яка народилась 21 червня 1900 р. ³⁴ Серед них фотографії Катерини дитини (5—6 років), восьми-десятирічної дівчинки з матір'ю, дівчини 15—16 років в українському вбранні ³⁵. Ще один фотознімок Катерини, який, судячи по зовнішньому вигляду, одягу, очевидно, зроблено напередодні еміграції сім'ї до Праги ³⁶.

Збереглися ще дві фотографії Катерини Грушевської, зроблені після повернення сім'ї до України, коли вона працювала разом з батьком на кафедрі української історії ВУАН, а згодом — керівником кабінету першої культури при цій кафедрі. Перше фото: Катерина в колі друзів, напевно, під час відпочинку ³⁷, друге — фотопортрет, зроблений взимку, про що свідчить її хутряна шуба ³⁸. Неї погоджуємося з датою, вказаною архівною анотацією: "Початок XX ст.", бо перед нами жінка, якій на вигляд не менше 30—32 років.

Не можна без хвилювання читати сторінки праці Р. Пирого "Життя Михайла Грушевського...", присвячені долі родини Грушевських, зокрема Катерини. її, талановитого науковця, влітку 1938 р. заарештували. Ось як писав згодом один з учасників "контрреволюційної організації", декан географічного факультету Київського педінституту О. Г. Майліс: "Катерину Грушевську я вперше в житті побачив на очній ставці, ніколи з нею не зустрічався і про існування її не знав, мабуть, як і вона про мос. На очній ставці я побачив мертвоноблїду жінку, зовсім деморалізовану, змущену тримати руками свій одяг, оскільки гачки, гудзики, петлі, шнурки — все було зрізано. Побачивши мене, вона відразу ж, немов божевільна, почала без утаву говорити, що ось ще один учасник українського, фашистського центру, шпигун, який разом із Штепою працює на відрив України, видає державні таємниці ворогам... Чи були застосовані до Грушевської фізичні методи впливу, мені невідомо..., але її зовнішній вигляд красномовно свідчив про неймовірні фізичні і моральні муки"³⁹.

Засуджена на 8 років позбавлення волі, Катерина Михайлівна померла, ймовірно, 30 березня 1943 р., в одному з концтаборів ГУЛА-Гу⁴⁰. Пішла з життя ще не стара жінка, талановита, розумна, вся провина якої перед радянською владою полягала в тому, що вона була дочкою Михайла Сергійовича Грушевського.

Зберігся фотопортрет сестри Грушевського — Ганни Сергіївни. На фото — дівчина років 17—18. За її зовнішнім виглядом можна датувати цю зйомку серединою або кінцем 80-х років⁴¹. Інший знімок датований кінцем XIX ст.⁴² На третьому фото, датованому початком XX ст., дві жінки, анотація до нього свідчить: "Родички М. С. Грушевського"⁴³. Порівнявши його з вищезгаданою фотографією сестри Грушевського, переконаємося, що одна з жінок — Ганна Шамрай. Ніяких даних для конкретизації дати немає. Невідомо також, хто знятий поруч Ганни. В сім'ї Грушевських було чотири жінки: дружина Михайла Сергійовича, сестра, дочка і дружина молодшого брата Олександра Сергійовича. Відзначимо, що жодна з них не схожа на невідому жінку на фото. Документ потребує подальшого дослідження.

І, нарешті, маємо 8 фотознімків молодшого брата М. С. Грушевського — історика, літературознавця, професора Олександра Сергійовича в різні роки його життя. Наймолодшим О. С. Грушевський виглядає на 3-х фотографіях⁴⁴, зроблених, очевидно, в один день, про що свідчить одяг Олександра Сергійовича і зовнішній антураж (літній сад, можливо, дача). Архів датує зйомку: до 1917 р. На нашу думку, О. С. Грушевському на фото не більше 30-ти років, тобто вони зроблені десь у 1906—1907 рр. Трохи старшим виглядає він на інших п'ятьох фотопортретах⁴⁵, знятих, мабуть, з перервою у 2—3 роки. Ось тут доречне датування: "До 1917 р." До цього періоду відноситься й фото Олександра Сергійовича з сім'єю: дружиною Ольгою Олександрівною — донькою генерала, випускницею Петербурзького університету — та маленькими дівчинкою і хлопчиком. Діти тримають на руках кроликів, отже, можна гадати, що фото зроблено в дачному помешканні⁴⁶.

Зовсім зрілою людиною виглядає О. С. Грушевський на останньому фото⁴¹, датованому в архіві: "До 1917 р.". Він, дружина і три чоловіки, прізвища яких не розшифровано, п'ють, очевидно, чай в саду, бо бачимо на столі самовар, чайний сервіз. Вказана архівна дата теж потребує уточнення, але поки що погодимося з нею, бо ґрунтовне дослідження родини Грушевських ще попереду. Трагічна доля О. С. Грушевського докладно досліджена у тій самій книжці Р. Пирого.

Маємо ще окреме фото⁴⁸, з підписом: "Родичка М. С. Грушевського". Порівняння цього документа із щойно згаданими знімками дозволяє нам припустити, що це Ольга Олександрівна.

Отже, ми розглянули колекцію кінофотодокументів, присвячених Великому синові українського народу, безумовно, визначному вченому, але, на жаль, короткозорому політику Михайлу Сергійовичу Грушевському. Минають роки. Для української молоді, для людей середнього покоління ця постать відходить усе далі й далі. Сподіваємося, що дана праця стане в пригоді майбутнім дослідникам життя й діяльності національного генія.

¹ Михайло Грушевський. На порозі нової України. Стані і джерельні матеріали. — Нью-Йорк—Львів—Київ—Торонто—Мюнхен, 1992. — С. 243.

² Центральний державний архів кінофотофонодокументів України (далі — ЦДАКФФД України), од. зб. 0-184086.

³ Грушевський М. Автобіографія. 8—17 мая 1906. - С. 1 (Друковано як рукопис в числі п'ятдесяти примірників, збереглася без титульного аркуша).

⁴ Грушевський М. Автобіографія... — С. 1.

⁵ ЦДАКФФД України, од. зб. 0-184091, 0-184092.

⁶ ЦДАКФФД України, од. зб. 0-184085.

⁷ Грушевський М. Автобіографія...—С. 11.

⁸ Там же.

⁹ ЦДАКФФД України, од. зб. 0-166805.

¹⁰ Там же, од. зб. 0-166803.

¹¹ Цит. за: Виняр Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1906 і 1926 років як джерело до вивчення його життя і творчості. — Нью-Йорк — Торонто — Мюнхен, 1974. — С. 28.

¹² ЦДАКФФД України, од. зб. 0-181823.

¹³ Там же, од. зб. 2-684475, 0-185752, 2-43576

¹⁴ Там же, од. зб. 3295.

¹⁵ Там же, од. зб. 1696.

¹⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів, — Т. 32. — С. 334.

¹⁷ Сутельний О. Україна. Історія. — К., 1991. — С. 301.

¹⁸ ЦДАКФФД України, од. зб. 2-43576, 2-68475.

¹⁹ Там же, од. зб. 0-185144.

²⁰ Там же, од. зб. 0-172672.

²¹ Михайло Грушевський. На порозі нової України. — С. 265.

²² ЦДАКФФД України, од. зб. 0-184087.

²³ Михайло Грушевський. На порозі нової України. — С. 10—11.

²⁴ ЦДАКФФД України, од. зб. 0-166807.

²⁵ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАНУ (далі — ІР НБУ), ф. 285, од. зб. 2966.

²⁶ ЦДАКФФД України, од. зб. 0-7096.

²⁷ ІР НБУ, ф. X, од. зб. 30701а, арк. 1.

²⁸ ЦДАКФФД України, од. зб. 79-111.

²⁹ ІР НБУ, ф. X, од. зб. 30701а, арк. 2—3; 4—5; 6—7; ЦДАКФФД України, од. зб. 0-166801, 2-14009, 2-149004.

³⁰ ІР НБУ, ф. X, од. зб. 30701а, арк. 8, 9, 10.

³¹ ЦДАКФФД України, од. зб. 0-184090.

³² Там же, од. зб. 1-184093.

³³ Там же, од. зб. 0-184094.

³⁴ Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиліття (1924—1934). — К., 1993. — С. 145.

³⁵ ЦДАКФФД України, од. зб. 0-184099, 0-184097, 0-184084.

³⁶ Там же, од. зб. 0-184089.

³⁷ Там же, од. зб. 0-184100.

³⁸ Там же, од. зб. 0-184098.

³⁹ Пиріг Р. Назв. праця. — С. 158—159.

⁴⁰ Там же. С. 160.

⁴¹ ЦДАКФФД України, од. зб. 0-184096.

⁴² Там же, од. зб. 0-184095.

⁴³ Там же, од. зб. 0-184104.

⁴⁴ Там же, од. зб. 0-185145, 0-1851, 0-185154.

⁴⁵ Там же, од. зб. 0-185146, 0-185147, 0-185151, 0-185152, 0-185148.

⁴⁶ Там же, од. зб. 0-185150.

⁴⁷ Там же, од. зб. 0-185149

Питання історичного краєзнавства

В. Г. САРБЕЙ (Київ)

Місце часопису "Кур'єр Кривбасу" у сучасному всеукраїнському краєзнавчому русі

1993 р. Кривий Ріг збагатив краєзнавчу літературу України книжкою тодішнього співробітника міської газети "Червоний гірник" Григорія Гусейнова "Незаймані сніги. Оповіді пошуків і знахідок". Багатим фактичним матеріалом про малозначних нині або й широко відомих діячів культури, так чи інакше причетних до історії міста, вона спростувала поверхове, але досить поширене уявлення про його нібито провінційну культурну заштатність. "Такий собі райцентр із мільйонним населенням", що "відчуває національне хіба на рівні підсвідомості"¹ — це визначення, проголошене у вересні 1994 р. одним із заїжджих журналістів, який чомусь не помітив у Кривому Розі наявності визначного культурного феномену: стабільного з квітня того ж року видання загальноукраїнського двотижневика "Кур'єр Кривбасу".

Журнал продовжує регулярно виходити й Донині. Його соціологічна служба провела в липні 1995 р. опитування у Кривому Розі, внаслідок чого виявилось, що найбільший читачий контингент журналу (майже 70 відсотків) становлять учителі і робітництво віком 40—50 років (№ 34; 14)*, тобто вже цілком зріла національно свідомо громадськість, потенційно повністю готова поповнювати лави ентузіастів краєзнавчого руху. Саме до таких патріотично настроєних земляків звернувся один з читачів журналу, криворізький майор міліції Б. Мариненко. Він пише у своєму листі, опублікованому на першій сторінці тридцятого номера: "Дуже добре, що "Кур'єр Кривбасу" так багато дає матеріалів з історії нашого краю, вчить любити Україну. Він повинен стати постійним читанням кожного вчителя, усіх, хто хотів би бачити нашу державу міцною, незалежною".

На жаль, на сьогодні таких самих, як наведених по Кривому Розі, статистичних даних про читачів "Кур'єра Кривбасу" в інших регіонах України немає, хоча за змістом половини публікацій, місяцями розповсюдження понаддвохтисячного тиражу журналу як "двотижневого часопису України" він є загальноукраїнським періодичним виданням. Це особливо наочно видно по його автурі. Поряд з більшістю криворіжчан тут друкуються також кияни, харків'яни, черкашани, одесити, дніпропетровці, запоріжці, сімферопольці, херсонці, миколаївці, кіровоградці, житомирці, хмельничани, чернігівці, полтавчани, вінничани, львів'яни, тернопільці (причому не лише з обласних центрів, а й з інших міст, селищ, сел), представники української діаспори Чехії, Німеччини, Англії, Канади, США, Австралії). А очолив "Кур'єр Кривбасу" той самий вищезгаданий Григорій Гусейнов, журналіст — за фахом, краєзнавець — за покликанням. Уже як головний редактор двотижневика він публічно рішуче відмежовується від тої історії, "де роками панували не історична правда, а ідеологічно виважена більшовизмом дозованість і чіткий розподіл на "своїх" та "ворогів"².

Отже, у криворізькому журналі з'являються об'єктивно виважені, свіжі за фактажем, оригінальні за авторським підходом, з широким залученням краєзнавчих матеріалів біографічні публікації про діячів довготривалого процесу українського національного відродження від

Миколаєва Д. Кремінь, зробив на цій досі німій площі великий прорив у плані видавничого і культурологічного (№ 31; вкладка "Поштова скринька").

На сторінках "Кур'єра Кривбасу" краєзнавці Півдня України поновили наступ на утверджену польською і російською шовіністично-великодержавницькими історіографіями концепцію Дикого Поля, згідно з якою територія між. Інгульцем і Дніпром нібито аж до проголошення тут російським царизмом Новоросії в останній чверті XVIII ст. була повністю незалюдненою і цивілізаційно неосвоєною. Спираючись на багатотомний фактичний матеріал наукових праць академіка Д. Яворницького, О. Кухар-Онишко з Миколаєва ще раз доводить, що вищезгадана концепція є ідеологічним міфом, яким політики спочатку Речі Посполитої, а згодом — Російської імперії намагалися обґрунтувати свої права на південноукраїнські землі (№ 24; 24—27). Але автор і не перебільшує наукової ґрунтовності своєї розвідки і, отже, закликає колег до дальшої широкомасштабної дослідницької роботи щодо міграційних проблем в історії Півдня України з метою, зокрема, виявити, які насправді "блага" принесла цьому краю царська, а потім радянська колонізація, індустріалізація, депортація тощо.

Проти тої самої концепції Дикого Поля спрямовані й вміщені в одному з номерів "Кур'єра Кривбасу" "полемічні нотатки" криворізьких краєзнавців В. Стецюка, О. Мельника, В. Тітова. Об'єктивно захисником цієї концепції виступив київський (колись — криворізький) професор П. Варгатюк, який 1994 р. опублікував у криворізькій газеті "Червоний гірник" статтю на захист давньої офіційної версії, за якою історія Кривого Рога починається із заснування на його місці 1775 р. поштової станції. Названі ж опоненти П. Варгатюка аргументовано з використанням багатьох різноманітних за походженням змістом джерел доводять, що Кривий Ріг як поселення існував задовго до відкриття поштової станції і наполягають на доцільності продовження пошуків "більш конкретних і вагомих джерел, які дадуть змогу остаточно з'ясувати це питання"⁴.

Наявність великої кількості поселень на землях Війська Запорозького підтверджує різноманітними архівними джерелами університетський професор і церковний діяч Ю. Мицик, який регулярно виступає на сторінках "Кур'єра Кривбасу" з історико-краєзнавчими розвідками. Зокрема, він познайомив читачів з виявленими ним в архівосховищах України і Польщі історичними документами, які стосуються території Криворіжжя у XVII — XVIII ст. (№ 17; 3—6; № 34; I) і дозволяють внести ясність в історію його заселення, бо, як підкреслює професор, "чітко фіксують наявність козацьких поселень на берегах ріки Саксагані задовго до офіційно проголошеної дати заснування Кривого Рога, вказують на істинних, а не вигаданих першопоселенців, засвідчують колоніальний характер Російської імперії, котра чинила перепони втікачам на землі Війська Запорозького з ближніх українських земель, прагнучи в той же час (Що видно з інших джерел) спрямувати, хоч без особливого успіху, сюди потік іноземної колонізації"⁵.

Рішучий противник недавно відзначуваних "двохсотріч" Дніпропетровська, Одеси, Нікополя, Сімферополя, дати заснування яких улаштувачі офіційних ювілейних урочистостей пов'язували з виданням відповідних державних документів Російської імперії, Ю. Мицик доводить на сторінках "Кур'єра Кривбасу", що справжній вік цих міст набагато більший, бо на їх місці існували поселення задовго до приходу сюди російських військ. У статті-рецензії на книгу О. Болдирєва "Одесі — 600. Історичний нарис" (Одеса, 1994) професор Ю. Мицик недвозначно висловлює свою принципову позицію щодо підходу до розв'язання подібних питань: "Як правило, істориками береться до уваги перша згад-

ка про місто, нерідко про населений пункт взагалі, або відповідні археологічні дані. При цьому все стає на свої місце" ⁶.

Виходячи у своїй багатогранній дослідницькій творчості на висвітлення діяльності видатних історичних осіб далекого і недавнього минулого України, отець Юрій (Мицик) і їх прагне подати читачам "Кур'єра Кривбасу" в контексті історичного краєзнавства Січеславщини (Катеринославщини, Дніпропетровщини). Внаслідок цього творчого процесу й з'явилися на сторінках журналу Мицикові розвідки про Богдана Хмельницького на Криворіжжі (№ 32; 4—5), про родичів Симона Петлюри у Січеславі-Дніпропетровську (№ 27; 17), про спілкування багаторічного директора славнозвісного Катеринославського (Дніпропетровського) історичного музею Дмитра Яворницького з дуже популярним за свого життя російським журналістом Володимиром Гіляровським (публікація підбірки епістолярної спадщини здійснена з участю науковця вказаного музею кандидата історичних наук С. Абросимової (№30; 4—10). Завдяки професору Ю. Мицику одержано з Англії мемуари С. Ляшенка — уродженця Нікопольщини. Уривок з них, що розповідає про невисвітлене ще в історичній літературі антирадянське повстання 1920 р., надруковано у "Кур'єрі Кривбасу" (№ 36; 29—£0). Високий професійний авторитет Ю. Мицика журнал використовує і для посилення історико-краєзнавчого руху, залучення до його лав нових ентузіастів, озброєння їх науковою методикою і вже набутим досвідом дослідницьких пошуків і опрацювання історико-документальних матеріалів. Отож свою ґрунтовну рецензію на найновіше (1994 р.) видання каталога архівних справ Коша нової Запорозької Січі 1713—1776 рр. цей же висококваліфікований дослідник завершує зверненням: "Слово за вами, шановні краєзнавці", закликаючи їх до безпосереднього опрацювання змісту оригіналів історичних першоджерел (№ 22, 21).

Значне місце відведено у "Кур'єрі Кривбасу" обрамленим у місцевий колорит краєзнавчим сторінкам історії національно-визвольних змагань українців — від широковідомої Жовтоводської битви Богдана Хмельницького 1648 р. (№ 4; 5, 21) до майже невідомого широкому загалу України самоспалення Михайла Сороки у Кривому Розі 1994 р. Самогубець залишив записку такого змісту: "Я мушу висловити свій протест комуністичній партії, російському шовінізмові — цій страшній імперії..." ⁷.

Опублікована зроблена кореспондентом "Кур'єра Кривбасу" низка мемуарних записів старожилів про життя мешканців Кривого Рога на початку XX ст. (№ 5—6; 4—5), про виробничі та побутові взаємини між найманими робітниками, власниками і управителями сільськогосподарських економій та рудників, про тодішні умови праці (№ 20—21). Автор-співробітниця Криворізького краєзнавчого музею І. Банова — цілком мас рацію, заявляючи, що без деталей спогадів старожилів "історія рудників Криворіжжя не може бути змальована досить повно" ⁸. Окремою підбіркою надруковано зроблені в 1930-х роках мемуарні записи про загибель гірників на виробництві внаслідок обвалів на шахтах у кінці XIX — на початку XX ст. (№ 28, 15—16).

Прилучився "Кур'єр Кривбасу" публікацією мемуарних записів і до такої активно розроблюваної в останні роки краєзнавцями всієї України історичної проблеми, як голодомор 1932—1933 рр. на Криворіжжі (№ 3; 15—16, 24). Цю ж тему підсумовують тукові публікації В. Москаленка, О. Нікілева, Н. Пісної (№ 15—16; 28—30; № 18; 20—22; № 35; 14—19). Для краєзнавців-початківців "Кур'єр Кривбасу" об'єктивно виконує функції ще й навчального посібника. Зокрема, знайомить з різноманітними видами джерел історичного пізнання. Так, криворіжчанин М. Вербовий, вивчаючи говірки своїх земляків початку XX ст.,

використав як історико-лінгвістичне джерело написи, вишиті на рушниках з колекції Криворізького історичного музею (№ 8, 9).

Мимохідь про перехід у фонди Київського меморіального музею Лесі Українки сорока вишитих рушників, колись власності родини Чикаленків, згадав киянин Ф. Погребенник, розповідаючи на сторінках "Кур'єра Кривбасу" (№ 12, 11—13) про свою колекцію колись належних тій родині фотографій із зображенням широковідомих й незаслужено забутих українських діячів культури і громадського руху перших десятиріч XX ст., реальних картин життя тогочасного українського села. Учений-колекціонер звертається з сторінок журналу з проханням допомогти фізичному збереженню безцінних фотоматеріалів шляхом & репродукування, а також цілком правомірно порушує питання про доцільність відкриття в одній з двох колишніх садиб Чикаленків на Черкащині та Херсонщині краєзнавчого музею діячів української культури й науки.

Міцні "просвітницькі" традиції, якими уславилася Катеринославщина перших десятиріч XX ст., дістали відображення у розвідках О. Козленка про учителя земської школи в Широкому (нині селище міського типу) Херсонського повіту Петра Лобановського (його зусиллями було споруджено і відкрито 1914 р. Народний дім, що став центром спільної діяльності місцевих споживчо-кооперативного і просвітницького товариств) (№ 25; 27—28), а також про часопис "Зоря", котрий видавався у названому містечку в 1917—1918 рр. (№ 15—16; 32). Можна нагадати, спираючись на документи Центрального державного архіву вищих органів України, що тоді в період Української національно-демократичної революції "просвіти" були організовані у десятках населених пунктів Катеринославщини, зокрема, у Кривому Розі діяв центральний просвітницький орган, який видав справами позашкільної освіти всієї губернії⁹.

А далі, вже за радянської влади, настала повсюдна ліквідація "просвіт" в Україні і настирлива політика русифікації всіх навчально-освітніх закладів, що мала на меті, як влучно висловився на сторінках "Кур'єра Кривбасу" криворіжчанин О. Любар, "плодити громадян без історичної пам'яті/ національної гідності, людей, в яких послаблене відчуття батьківської землі рідного народу"¹⁰. Він же пригадав типовий випадок з своїх юнацьких років, коли у відповідь на краєзнавчу усну інформацію одного з його товаришів про річку Базавлук як пам'ятне місце, пов'язане з підготовкою українських козаків до Жовтоводської битви 1648 р., тодішній лідер комсомолії Кривбасу безапеляційно заявив: "Та це ж справжній націоналізм. Все, що пов'язане з старовиною, — це комсомольцю ні до чого"¹¹.

Проте і в ті найпохмуріші часи нещадного переслідування радянськими властями ідей українського націоналізму та їх живих і мертвих носіїв знаходились і такі вихователі молоді, які попри всі офіційні перепони намагалися нести їй (хоч і в завуальованому вигляді) корисну інформацію про "заборонених" істориків. Колишній криворіжчанин Ю. Семенко, якого воєнна доля закинула до Німеччини, де він тепер мешкає, згадав добрим словом на сторінках "Кур'єра Кривбасу" професора Дніпропетровського університету Д. П. Пойду (1908—1992), бо саме з історіографічних екскурсів в його лекціях студенти "здобували відомості й про українських "буржуазно-націоналістичних" учених істориків, знаних нами до того лише з соковитих лайок комуністичної преси"¹². В наш час мемуарист плідно співробітничав на ниві історичної науки з дніпропетровськими колегами. Один з них, доцент Дніпропетровського університету М. Чабан, розповів на сторінках "Кур'єра Кривбасу" (№ 7, 10—11) про творчий доробок Ю. Семенка, зокрема, повідомив про упорядкований ним збірник документів "Голод 1933 року в Україні", що опублікований у Дніпропетровську в 1993 р.

Привертає увагу читачів вміщений на першій сторінці № 15—16 "Кур'єра Кривбасу" і пристрасний та глибоко аргументований виступ Ю. Семенка на захист доброго імені свого односельця й знайомого з Криворіжчини — українського поета М. Пронченка, який водночас був і товаришем І. Багряного, посмертно 1992 р. нагородженого за написані в еміграції художні твори Державною премією ім. Т. Шевченка. М. Пронченко, "що за українську ідею пройшов через большевицькі тюрми і концтабори і не зламався, і нарешті був розстріляний у Кривому Розі гестапівськими посіпаками в 1942 р." (з присвяти І. Багряного до його повісті "Розгром"), у виданій у Києві 1994 р. і ще заздалегідь широко розрекламованій українською пресою двотомній праці "Репресивно-каральна система в Україні. 1917—1953" (упорядник-історик І. Білас) був проголошений агентом НКВД. "Ця реклама ще перед виходом у світ книги, — пише у своїй статті "Мертвого роблять агентом" Ю. Семенко, — свідчить про величезну владу і вплив її видавця, перелік його титулів займає кілька рядків. Разючу протилежність їм являє собою слабкість, непереконливість, хибність, а в деяких випадках і безглуздість аргументації упорядника названого збірника" ¹³. "Стійким членом партії КВД — Куди Вітер Дус", дослідником, що "не заслуговує ніякого довір'я", кваліфікує на сторінках "Кур'єра Кривбасу" І. Біласа й письменник з Дніпродзержинська, член Спілки письменників України М. Кучер (№ 30; 1).

І в тому ж номері журналу теплий спогад про спілкування з М. Пронченком і про обставини його арешту і розстрілу за нелегальну патріотичну діяльність в ім'я визволення України від німецької окупації ще одного колишнього криворізького земляка, а нині відомого українського поета в **Канаді** Яра Славутича (№ 30, 22—23). Як бачимо, обстоюючи історичну правду, "Кур'єр Кривбасу" не схиляється й перед сьогодинішніми сильними світу цього, відверто таврує кривди і негаразди нашого часу. Зокрема, одне з своїх тривожних спостережень з приводу тенденцій розвитку освітньої справи (але це саме можна побачити і в інших сферах соціально-економічного, політичного і культурного життя сучасного українського суспільства) журнал узагальнив так: "Отже, русифікація замінюється американізацією. Що це: мода, потреба суспільства, примхи батьків» щоб було не так, як у інших?" ¹⁴. Це висловлення історика-краєзнавця з Кривого Рога О. Любара. Але ж про те саме явище тривожиться й Л. Сенік зі Львова. Він пише у листі до редакції: "Та коли зайшла мова про загрози, то чи не найбільша — від "всесильного доляра", як казав колись Артем Хомик, від міжнародної синтетики, яка з'їсть наші душі, продасть їх (продамося самі) золотому тельцю. Не знаю, як у вас, але тут, у т. зв. П'ємонті дуже кепські справи щодо цього" ¹⁵.

Та й в історичному минулому "Кур'єр Кривбасу" порушує найгостріші питання, навколо яких не вщухають громадські дискусії. Головний редактор заслужено пишається цією стороною діяльності журналу, в листі (18.08.94) до автора цього огляду наголошує: "Видання — єдине в Кривому Розі, де публікуються матеріали донедавна "забороненої" тематики. Зокрема, про визвольні змагання в Україні, спогади учасників ОУН-УПА, в'язнів ГУЛАГів, портрети видатних діячів України — Мазепи, Петлюри". Виразне прагнення журналу до максимальної об'єктивності у висвітленні історичного процесу підносить його авторитет серед читачьких мас — резерву поповнення сучасного історико-краєзнавчого руху.

Не забуває "Кур'єр Кривбасу" і народознавчу проблематику, проголошену ним одним з головних напрямів своєї діяльності, висвітлюючи її як у загальноукраїнському, так і в історико-краєзнавчому аспекті. О. Мельник подав цікаву підбірку видобутих ним з архівів фольклорних

записів криворіжчан про Нестора Махна. Ось вірєць народного бачення особистості "великого утопіста і авантюриста, видатного полководця, громадського діяча і журналіста": "Облітав Махно своє Криворіжжя. Слухай народ! Ніякої влади не має бути, народ — влада" ¹⁶. Цей же невтомний журналіст-краснавець опублікував у "Кур'єрі Кривбасу" розвідки про народні ігри і дитячі саморобні іграшки, якими забавлялися криворіжчани на початку XX ст. (№ 29; 26), про кобзарів, які й тоді розважали й виховували (№ 33; 23—25), про особливості народної архітектури того ж періоду на Криворіжжі (№ 36; 30—31). А М. Долгов у статті "Репресовані бандури" викладає біографії кількох у свій час дуже популярних на Дніпропетровщині народних бандуристів, які зазнали переслідувань з боку сталінського тоталітарного режиму (№ 35; 8—11).

Про унікальне Товариство дніпровських лоцманів, що проіснувало з кінця XVIII ст. до 1932 р., про професійну діяльність його членів, соціальний стан, їх предків часів Запорозької Січі і нащадків розповіла Н. Нікуліна (№ 34; 12^а-14). І, мабуть, тематично примикає до народознавчої проблематики стаття В. Ковтун з Дніпропетровська під заклічним заголовком "Повернемо стару добру традицію до життя" (№ 34; 19—21). В ній висвітлюється активна культуртрегерська благодійницька діяльність, якою займалися в різних регіонах України XIX — початку XX ст. багаті підприємці-брати Симиренки, Терещенки, Харитоненки, О. Алчевський, О. Поль, В. Тарновський. порушується актуальне для нашого часу питання відродження меценатства — істотного засобу матеріальної підтримки духовних цінностей українського народу (№ 34; 19—21). Читачі і автори "Кур'єра Кривбасу" просять редакцію вмішувати в журналі якомога більше матеріалів народознавчо-краснавчої проблематики: "Хто тут жив, хто ходив, хто орав і полював, хто нападав і захищався, виборював свою волю. Таких публікацій, на жаль, скільки б не було, їх завжди мало в пресі" ¹⁷. Високо оцінюють культурно-просвітницьку місію "Кур'єра Кривбасу" в Україні та його внесок у розвиток краснавства, яке чи не найбільше сприяє утвердженню і поширенню української національної свідомості в масах, найвизначніші представники сучасної духовної еліти українського народу. Гадаємо, що на завершення цього огляду цілком доречніш буде з багатьох десятків відгуків про журнал процитувати витяги хоч би з деяких із них:

М. Жулинський, академік НАН України, директор Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Київ): "...Те, що ви робите, є вже визначною сторінкою в духовній історії України" (№ 22; 2).

я. Ісаєвич, академік НАН України, директор Інституту українознавства НАН України, президент Міжнародної асоціації українців (Львів): "Ви дуже добре поєднуєте загальноукраїнські і криворізькі матеріали" (№ 32; вкладка).

о. Микитенко, головний редактор журналу "Всесвіт" (Київ): "...Можна хвалити особливо цікаві матеріали (для мене, наприклад, дуже цікаві краснавчі статті і нариси, пов'язані саме з Криворіжжям...)" (№ 36; вкладка).

і. Данилюк, член Спілки письменників України (сміт Васильківка Дніпропетровської обл.): "...Прочитав усі номери "Кур'єра", побачив і переконався, що не вмерла Україна у Кривому Розі" (№ 12; 1).

Ф. Погребенник, провідний науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Київ): «Матеріали в «Кур'єрі Кривбасу» справляють присмне враження, насамперед своєю живою проблематикою, жвавістю викладу матеріалу, насиченістю важливою інформацією, зокрема "кривбасівською". Адже кожен край України має свою історію, свій колорит, своє заглиблення у загальноукраїнську бутельщину, культуру» (№ 9, 1).

Д. Бакуменко, член Спілки письменників України (Київ): "Треба правдиво передавати молоді традиції та історію нашої держави, бо все було — і гарне, і погане... Зосереджуйте увагу на Криворіжжі, Дніпропетровщині, Запоріжжі, на козацькій славі й історії України, на робітничій славі Криворіжжя" (№ 7; 1).

Вважаємо висловлені побажання цілком слушними для подальшого удосконалення всього змісту журналу, в тому числі й його краєзнавчих публікацій. Важливу позитивну громадську роль "Кур'єра Кривбасу" визнала й місцева адміністрація. В інтерв'ю, даному редакції журналу, голова Криворізької міської Ради народних депутатів Ю. Любоненко заявив: "Вкрай потрібну справу робить і колектив всеукраїнського журналу "Кур'єр Кривбасу", очолюваний Григорієм Гусейновим, видаючи на власний кошт часопис, що ось уже другий рік висвітлює питання історії України, Придніпров'я і Криворіжжя, багатовікової нашої культури і літератури"¹⁸.

* Тут і далі узагальнені автором спостереження і висновки супроводжуються прямо в тексті відповідними посиланнями на номер і сторінку "Кур'єра Кривбасу" (зазначаємо, що нумерація його послідовно суцільна, без річних розрізень). Посилання на прямі цитування з публікацій "Кур'єра Кривбасу" чи інших джерел подаються після всього тексту даного огляду.

¹ Г а в р о ш О. У Кривому Розі — лад і спокій... // Срібна земля. 1994. 10 вересня.

С. 12.

² Г у с е й н о в Г. "Мій ярий крик, мій біль тужливий" // Кур'єр Кривбасу. 1994. №2. С. 14.

³ Г в а щ е н к о Г. Історик за покликом серця // Кур'єр Кривбасу. 1995. № 31.

С. 14.

⁴ С т е ц ю к В., М е л ь н и к О., Т і т о в В. У місці злиття річок.. Полемічні нотатки щодо історії нашого міста. // Кур'єр Кривбасу. 1995. № 24. С. 29.

⁵ М и ц и к Ю. З козацького минулого Криворіжжя // Кур'єр Кривбасу. 1995. №34.

С. 1.

⁶ М и ц и к Ю. Одесі — 600 // Кур'єр Кривбасу. 1995. № 25. С. 6.

- ⁷ Р и с і ч Й. Самопожертва в ім'я свободи і демократії в Україні // Кур'єр Кривбасу. 1994. № 19. С. 2.

⁸ Б а н о в а І. Криворізькі пани // Кур'єр Кривбасу. 1994, № 20—21. С. 7.

⁹ Центральний державний архів вищих органів України, ф. 2201, оп. 2, спр. 378, арк. 89.

¹⁰ Л ю б а р О. З вогню та в полум'я // Кур'єр Кривбасу. 1994. № 3. С. 22.

¹¹ Там же.

¹² С е м с н к о Ю. Наука-мука // Кур'єр Кривбасу. 1994. № 20—21. С. 25.

¹³ С е м е н к о Ю. Мертвого роблять агентом // Кур'єр Кривбасу. 1994. № 15—16.

СІ.

¹⁴ Л ю б а р О. З вогню та в полум'я // Кур'єр Кривбасу. 1994. № 3. С. 22.

¹⁵ С е н и к Л. Лист до редакції //Кур'єр Кривбасу. 1995. № 38—39. Остання сторінка обкладинки.

¹⁶ М е л ь н и к О. Фольклорні джерела про Нестора Махна // Кур'єр Кривбасу 1995. № 38—39. С. 64.

¹⁷ В о р ф л і А. Лист до редакції // Кур'єр Кривбасу. 1995. № 38—39. Остання сторінка обкладинки.

¹⁸ Л ю б о н е н к о Ю. Наші пріоритети-відродження та розвиток української та інших національних культур у Кривбасі. Інтерв'ю голови Криворізької міської Ради народних депутатів Ю. В. Любоненка загальноукраїнському журналу "Кур'єр Кривбасу" з

Урядові службовці Гетьманщини — українська інтелігенція XVIII ст.

Військові канцеляристи, які разом з "служителями" — протоколістами, копійстами, товмачами (перекладачами) входили до персонального складу Генеральної військової канцелярії — центрального органу виконавчої влади Гетьманщини, становили вищий щабель її апарату.

Службове, професійне визначення цієї категорії людей,¹ які мали назву "військові канцеляристи", далеко не вичерпують оцінки ні того важливого місця, яке вони займали в українському суспільстві другої половини XVII — XVIII ст., ні їх громадської ролі, а головне — їх значення в розвитку культури Гетьманщини.

Персонал військових канцеляристів Генеральної військової канцелярії комплектувався переважно з вихованців Києво-Могилянської академії. І це, безумовно, було важливим фактором у формуванні особистості кожного з них. Освічені юнаки приходили до Генеральної військової канцелярії зі знанням кількох іноземних мов, прослухавши курси граматики, синтаксису, піітики, риторики, філософії, логіки, богослов'я, математики.

Однак і державна установа, в якій вони працювали, умови і можливості цієї праці теж відігравали неабияку роль у формуванні соціальної групи українського суспільства, яку називали "станом військових канцеляристів". У Генеральній військовій канцелярії вони одержували і збагачували юридичні, військові та історичні знання, удосконалювали фахову майстерність.

Нашадок генерального обозного Івана Ломиковського, прибічника Івана Мазепи, Василь Ломиковський — історик, етнограф, агроном, у своїй праці "Про Малоросію: про древні звичаї малоросійські, про службу воїнську і цивільну, про чини і посаду чиновників, за абеткою" (1808 р.) присвятив окрему статтю військовим канцеляристам. Ломиковський народився у 1777 р., в юнацький вік міг безпосередньо чути спогади від живих сучасників Генеральної військової канцелярії. Він свідчив, що у військові канцеляристи "втрапити було нелегко", не тільки належало мати достатньо доказів про засвоєну науку в Києво-Могилянській академії, а й бути ще людиною "чесної поведінки і доброї моралі". Після прийому у військові канцеляристи він приводився до присяги. Ломиковський пише, що звання "військовий канцелярист" дефініціювалося як "кандидат, гідний усіх чинів" ("Candidatus omnium dignitatum"). Автор статті також повідомляє, що військові канцеляристи "в години дозвілля і відпочинку в курені, де вони жили, вправлялися у вокальному співі, грі на скрипках, басах, гусях, флейтах і складали іноді концерти... У неділю й святкові дні вважали вони за обов'язок займатися криласи під час нічних служб і літургій, і часто не поступалися кращим півчим. Літньої днини грали в кеглі (криглі) й м'ячі на майдані, зрідка, але все ж заглядали в кавовий будинок. За освіченість і поведінку їх дуже шанували і нерідко Запрошували за гетьманський стіл. Направленого до комісії військового канцеляриста зустрічали у сотнях з корогвами, з усіма військовими почестями..., всяке завдане йому безчестя каралося якнайтяжче. Із їхнього стану виходили всі відомі в історії люди"¹.

Внаслідок свого становища військові канцеляристи були свідками, а іноді й учасниками багатьох подій, що відбувалися у політичному, економічному, суспільному житті України. їм доводилося бути присутніми і нерідко брати участь у розгляді господарчих, земельних, адміністративних, дипломатичних, державних справ та у розслідуванні скарг.

Маючи доступ до державних та інших офіційних документів, військові канцеляристи не лише знали на механізмах і підводних течіях сучасної їм політичної обстановки, а й були обізнані з історією України.

До складу власних бібліотек військових канцеляристів входило чимало рукописних книг. Серед них — найбільше літературних та історичних збірників, що були дуже популярними у XVIII ст. на Гетьманщині, їх створювали для себе читачі, зокрема і самі канцеляристи, які переписували з друкованих чи рукописних книг твори або їх частини і навіть тільки окремі уривки, що їм сподобалися. Створювали таким чином своєрідну бібліотеку в одному томі. Переписуючи, вони нерідко доповнювали текст, зокрема фактами і подіями, пов'язаними з даною темою, називали джерела, де така тема ще мала висвітлення, скорочували текст, децю викреслювали, виправляли дати, фіксували свою безпосередню реакцію на прочитане, іноді дуже емоційно. Додавали свої передмови до скопійованого, де могли й висловитися про просвітницьку мету, яку здійснювали, переписуючи твори. Документальні матеріали вони використовували як історичне джерело, вносячи до своїх збірок хроніки і літописи, доповнювали і продовжували їх або ж самі створювали історичні праці, взявши на себе обов'язок викласти історію Батьківщини, як, наприклад, військовий канцелярист, славнозвісний козацький літописець Самійло Величко.

Військові канцеляристи: Григорій Покас у 1751, а Олексій Дзівович у 1756 р. переписали у свої рукописні збірники "Дві гісторії о козацьком народі". Першу з двох "гісторій" — "Короткий опис Малоросії", що є конспективним викладом тзору козацького літописця Григорія Граб'янки, Покас продовжив висвітленням історичних подій, які відбувалися в Гетьманщині з 1734 по 1751 р.² Дзівович продовжив Покаса до 1754 р.³

У своїх передмовах обидва військові канцеляристи звертаються до читачів, де свідчать, що вони керувалися високою патріотичною ідеєю. Покас запевняє "любомудрого" читача, що при читанні, "безпристрастно і уважно міркуючи, всі обставини оного народа і великість малоросійської нації ясно увідать возмозжете". Дзівович роз'яснює співвітчизнику важливість цих творів для пізнання його українських коренів, його родоводу: "Сії гісторії не тільки достойні, а й потрібні і особливо корисні знанню людини, яка от роду в сих історіях своє першобитіє і перебування має". Автор закінчує передмову поясненням, що він, переписуючи "гісторію", мав і просвітницькі наміри: "не токмо собствено для себе, но ради всіх, хто би не пожелал сих гісторій ползваться".

Автором патріотичного літературно-історичного, великого віршованого твору "Розмова Великороси з Малоросією на честь, славу і захист Малоросії" (1762 р.) був перекладач Генеральної військової канцелярії Семен Дівович, який також закінчив Києво-Могилянську академію. Твір Семена Дівовича, високої художньої якості, являє собою діалог між Україною і Росією, яка, нічого не знаючи про минуле України, просить її розповісти про свою історію. Україна з почуттям національної гідності доводить свої права на історичну суверенність. Таким чином автор "Розмови..." з глибоким знанням української історії висвітлює героїчну визвольну боротьбу козацтва проти турецько-татарського наступу і проти польського панування. Особливу увагу приділяє Визвольній війні 1648—1657 рр. під проводом Богдана Хмельницького. Семен Дівович у своєму творі висловлює ідею національної державної самостійності України та протест проти московської централістської політики в Гетьманщині. Він стверджує, що Великоросія і Малоросія — різні країни, рівноправні між собою, пов'язані лише "персоною спільного монарха", і підкреслює, що Україна добровільно вступила в персональну унію⁴.

Військові канцеляристи в Генеральній військовій канцелярії працювали над створенням "діаріюшів" (щоденників) та "журналів", в яких кожного дня фіксувалася адміністративна діяльність цієї установи. У діаріюші і журнали записувався короткий зміст постанов, розпоряджень, резолюцій на скарги від населення, інструкцій, указів, які приймалися в Генеральній військовій канцелярії, а також зміст урядових листів, "про-меморій" та інших документів, що надсилалися звітти у відповідні інстанції. Поряд з цим вносилися в діаріюші і журнали повністю копії судових та державних документів, зокрема гетьманських універсалів, імператорських указів і царських грамот.

Свої особливості мали діаріюші чи протоколи, пов'язані з поїздками українських гетьманів до Москви або Петербурга. В окремих зошитах описувалися дипломатичні церемонії, представництва, аудієнції при імператорському дворі і водночас робилися щоденні записи про надіслані в Україну царські грамоти, гетьманські універсали з коротким викладом їх змісту. Коли не записувався якийсь факт, то пояснювалася причина цього, отже, обов'язково він згадувався.

Зошити (XVIII ст.) із записами про повернення гетьманів до столиці Гетьманщини — Глухова вшивалися у рукописну книжку з матеріалами про щоденну адміністративну діяльність Генеральної військової канцелярії у відсутності гетьмана, котрого на цей час заступав, як правило, генеральний обозний або хтось інший з числа генеральної старшини.

При створенні діаріюшів і журналів передбачалася їх діловодська функція. Однак будучи своєрідними документальними хроніками, які поділялися за днями, місяцями, роками, вони нерідко включали живі, емоційні, не позбавлені художніх достоїнств описи подій адміністративно-політичного, соціально-громадського життя Гетьманщини, а також матеріали судових справ: суперечки старшини за землю, скарги козаків, міщан, селян. Колоритними деталями заповнені діаріюші гетьманських відвідань російських імперських столиць — Москви, Петербурга. Іноді записувалися буквальні вислови відомих історичних діячів. Хоч значна кількість записів військовими канцеляристами у діаріюшах і журналах наближається до протоколів, однак за інформаційною насиченістю і майстерністю викладу, лапідарністю формулювань та вишуканістю стилю вони якісно відмінні від протокольного жанру.

Ці рукописні книги, які створювалися для службового користування, зберігалися в Генеральній військовій канцелярії, до них не мали доступу сторонні. Але окремі документи, компакти їх, а також документальні витяги з діаріюшів і журналів, і навіть іноді повністю журнали потрапляли в приватні рукописні історичні і літературні збірники завдяки військовим канцеляристам. Вони переписували документи до власних рукописних книг, а звітти іншими читачами робилися нові і **нозі** копії, нові редакції, варіанти.

Переписуючи історичні твори, а це, як правило, були козацькі літописи Самовидця і Григорія Грабянки та його конспективного викладу — "Короткого опису Малоросії", військові канцеляристи доповнювали, ілюстрували, хронологічно **продовжували** їх тексти гетьманськими універсалами, царськими грамотами, урядовими, дипломатичними, воєнними та іншими документами, зокрема офіційними і приватними листами, в яких відбулися соціально-економічні, політичні явища і події, що відбувалися в Гетьманщині. У результаті, в таких рукописних історичних збірниках офіційна фактографічність документа поєднувалася з динамічними емоційними розповідями козацьких літописців.

Переписані багаторазово документи втрачали свою первісну юридичну і діловодську функцію і перетворювалися на історичне джерело. Розвиваючи концепцію, що йшла з XVII ст., про винятково важливу

роль історичних знань в освіті і вихованні людини/ військові канцеляристи піднімалися до усвідомлення необхідності документування історичного викладу, підтверджуючи цим його історичну достовірність. У 1706 р в Києво-Могилянській академії її ректор Феофан Прокопович прочитав курс риторики, в якому шоста книга була присвячена історії, — "Про методи написання історії та про листи" ⁵. Прокопович стверджує там свою патріотичну думку: автор історичної праці мусить показати світові, що "історія його Батьківщини не позбавлена доблесті". Безперечно, військові канцеляристи-вихованці Києво-Могилянської академії не могли стояти осторонь ідей Феофана Прокоповича.

З великої кількості діаріюшів, журналів і оригіналів справ та окремих документів, котрі належали Генеральній військовій канцелярії, військові канцеляристи обирали такі, що становили тематичні документальні комплекти, тобто досить усталені набори документальних текстів, які повторювалися в ряді рукописних історичних збірників. За своєю тематикою пріоритетне місце в збірниках займають так звані Гетьманські статті — міждержавні договори, що визначали устрій Української гетьманської держави та порядок її взаємовідносин з Московською державою в другій половині XVII—XVIII ст. Крім текстів статей, наводилися документи про відправку царським урядом посольства або свого представника в Україну, про обговорення статей (протокольний запис), про обрання на козацькій Раді гетьмана і про його разом із старшиною присягу (присяжні списки), ратифікаційні та інші царські укази і грамоти \

Другий компакт документів був пов'язаний з періодами міжгетьманства, коли вибори гетьмана заборонялися царським урядом, який впроваджував на цей час в Україні імперські установи управління: Малоросійську колегію (1722—1727 рр.) і Правління гетьманського уряду (1734—1750 рр.). До складу цього комплексу входять, наприклад, документи про звернення козацьких старшин на чолі з наказним гетьманом Павлом Полуботком до Петра І з проханням ліквідувати Малоросійську колегію і дозволити вибори гетьмана, а також документи про жорстоку розправу російського царя з українськими депутатами ⁷.

В окрему рукописну книжку якийсь військовий канцелярист переписав повністю "Журнал" Генеральної військової канцелярії за 1745 р. про перебування українських депутатів при імператорському дворі та їх клопотання вже в другому періоді міжгетьманства відновити гетьманську владу. Подається також "Челобитная малоросійського народу", представлена імператриці Єлизаветі Петрівці ⁸.

Отже, проблеми Української гетьманської держави, її суверенності, автономії були предметом особливої зацікавленості українського суспільства XVIII ст:

Документальний компакт економічного характеру за століття (1654—1755) про внутрішні і загальноімперські податкові збори в Україні були животрепетними і для військових канцеляристів, і для тих, хто копіював ці документи в свої збірники ⁹.

у В окрему рукописну книжку був повністю переписаний "Журнал шестивия еє императорского величества... из Москвы в Киев в июле месяце 1744 года". У цьому "Журналі" дуже докладно описаний маршрут подорожі Єлизавети Петрівни, яка прихильно ставилася до України, церемонія зустрічей, яскраво передано святкування в Києві ¹⁰.

Про вибори гетьманом Кирила Розумовського свідчать 25 документів за 1745—1750 рр. Опис процедури обрання призначеного імператрицею Кирила Розумовського гетьманом (в рукопису це називається "ієатром") поднується з розпорядженнями нового гетьмана Генеральній військовій канцелярії та генеральним старшинам. Вміщені також імператорські грамоти та переклади з французьких газет про ці вибори і виписки з Литовського статуту ¹¹.

Використовуючи матеріали Генеральної військової канцелярії, військові канцеляристи створювали суто документальні збірники, комбінуючи документальні компакти з іншими окремими судовими, дипломатичними, торговельними матеріалами, зокрема копіями друкованих царських грамот і маніфестів, сенатських указів тощо. Такі документальні збірники військових канцеляристів і копії з них були прообразом української археографії, тобто спеціальної історичної дисципліни про видання історичних матеріалів, зокрема архівних документів. Хоч це були недруковані документи, але вони тиражувалися в рукописних збірниках. Між іншим, українська традиція оповіщати населення про державні і урядові документи в церквах, на майданах тощо називалася "публікацією".

Грубезні томи в 400—600 аркушів діаріушів і журналів Генеральної військової канцелярії заповнювалися кількома військовими канцеляристами, їх звичайно було від двох до десяти. Але вони не залишали своїх імен. Рідкісним винятком можуть бути імена двох канцеляристів у діаріуші за 1722—1723 рр.¹² Військовий канцелярист Пилип Борзаківський сам назвав себе "писателем сього діаріуша"¹³, що його він вів з 3 липня 1722 р., тобто від початку, до 1 березня 1723. Його продовжив з 1 березня 1723 р. другий військовий канцелярист — Павло Ладинський, який, відмітивши своє авторство в акровірші, там же визначає труднощі і складності писання діаріушів. Воно вимагало, за його твердженням, розмислу, майстерності коротко, але точно, повноцінно описувати зміст подій, справ, а також потребувало мистецтва побудови викладу та наявності енергії і бажання займатися таким писанням.

Планет княжич небесних місяц март начася,
Когда сей діаріуш мні писать казася,
А именно о всяких ділах обших, знатных,
Монарших и войсковых, тайных и частных,
Во время правления, помежду гетманством.

Діаріуш сей писать и аки в зеркалі
Кратко а раздумливо пишемся зріти.
Да бодрость и охоту ко тому ж іміти,
Іміти и искусство и вежливость знати»
Як і в якій что сим и почем писати¹⁴.

Підсумовуючи характеристику діяльності військових канцеляристів, можна зробити висновок, що ці службовці центрального органу виконавчої влади у Гетьманщині — Генеральної військової канцелярії — були не просто функціонерами, чиновниками, а високоосвіченими творчими людьми, просвітниками, патріотами України, поширювачами історичних знань. Вони відіграли велику роль у розвитку української історіографії і джерелознавства ХУІІІ ст. їм належить велика заслуга у формуванні громадсько-політичної і національної свідомості в українському суспільстві ХVІІІ ст.

Таким чином, військові канцеляристи становили особливе коло світської української інтелігенції з розвинутою національною самосвідомістю і демократичними поглядами. Михайло Грушевський назвав їх "козацькою інтелігенцією", підкреслюючи, що "стан військових канцеляристів виховала Київська академія". Видатний український історик вважав, що військові канцеляристи посіли почесне місце в літературно-му процесі України ХVІІІ ст. і "готували національне українське відродження ХІХ ст... Вони залишались об'єктом гордощів для пізніших поколінь українських патріотів".

Слід зауважити, що з військових канцеляристів Генеральної військової канцелярії водночас формувалася українська адміністративна еліта. Якась їх частина зараховувалася до того прошарку козацької старшини,

що був першим ступенем для входження в середовище знатного козацтва. Вони могли одержувати рангові села за службу, їх висували до складу правлячої сотенної або полкової старшини, найчастіше вони займали посади сотника, полкового писаря або ж їх включали в особливу привілейовану групу і надавали їм звання бунчукового товарища. Таким чином вони підлягали тільки владі гетьмана, знаходилися під його бунчуком. Вливаючись у середовище правлячої старшини-урядовців регіональної влади Гетьманщини, військові канцеляристи вносили в це середовище освіченість та інтелігентність.

Яскравим прикладом може бути постать Степана Лукомського (1701 — кінець 70-х рр.), вихідця з козацької родини, виховання Києво-Могилянської академії, військового канцеляриста, сотника Яготинської, Переяславської, Переволочанської сотні. Він займався перекладами творів з польської і латини, у яких описувалися події, що відбувалися в Україні. Також залишив три історичні праці, пов'язані з історією українського козацтва. "Заради полезного удовольствования зацікавленого читача" — так засвідчує Лукомський просвітницьку мету своєї діяльності, водночас підкреслюючи, що цим він й задовольняє свій інтерес до історії Батьківщини. На схилі літ, будучи у відставці, Лукомський записав, що перекладацькою діяльністю, виписками із "Бесід Іоанна Златоуста", він займався "для власної своєї пользи, маючи нудну годину". Отже, цей козацький інтелігент ХУІІІ ст. декларував, що він не може існувати без інтелектуальної духовної праці¹⁵.

¹ Словарь малоросійський старини, составленный в 1808 г. В. Я. Ломиковским. К., 1894.

² Державна публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна (Петербург). Рукописний відділ. F IV, № 812 (Далі — ДПБ).

³ Наукова бібліотека Харківського державного університету. №135 с.

⁴ Разговор Великороссии с Малой Россиею. В кн.: Українська література ХУІІІ ст. К., 1983; Із поеми "Розмова Великороси з Малою Росією". Антологія української поезії. Т.І. К., 1984.

⁵ Прокопович Ф. Філософські твори в 3-х томах. Т.І. К., 1979. С. 336—353. Оригінал зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України (Далі — Інститут рукопису...), ф. ДА/П418, арк. 146—152.

⁶ Інститут рукопису..., ф. 1, 186, 584, 3862, 3866, 58041—58049, 7563, VIII 150/50; ДПБ, РІЧ 808, 810, 889; Державна бібліотека Росії (Москва). Рукописний відділ. (Далі — ДБР), ф. 205, № 420; Центральний державний архів України, Колекція Історичного товариства Нестора-Літописця, №19.

⁷ Інститут рукопису..., 150 м/150

⁸ Там же, 151М/51.

⁹ Там же, ф. 1, 54483, Лаз. 32.

¹⁰ Там же, ф. 1, 7565.

¹¹ Там же, ф. 1, 581, 593, VIII 214 м/35; ДБР. Муз. 435/2899.

¹² Інститут рукопису..., ф. 1, № 66710.

¹³ Там же, арк. 19.

¹⁴ Там же, арк. 211.

¹⁵ М а с л о в С е р г і й. До питання про літературну спадщину С. В. Лукомського; Його ж. З культурного життя Придніччя. С. В. Лукомський: В кн.: Бюлетень Приднізького обласного музею. № 2. Придніжжя. 1979. С. 1—3

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Греко-католицька церква в 1944—1991 рр. *

№ 6

Інформаційний звіт Уповноваженого Ради в справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР за жовтень—грудень 1947 р. про переміщення монастирів іреко-католицької церкви та про чергові заходи по уніатській церкві в Закарпатській області

Сов. секретно

ИНФОРМАЦИОННЫЙ ОТЧЕТ

о работе уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР за октябрь—декабрь 1947 года

2 февраля 1948 г.
г. Киев —
№ 32 сс.

О перемещении монастырей греко-католической
(униатской) церкви

В отчете за третий квартал 1947 г. нами освещался вопрос перемещения монастыря ордена "Редemptористов", находящегося в пригороде г. Львова.

По данному вопросу в Совет по делам религиозных культов направлен в январе месяце текущего года проект нашего заключения. Этот вопрос сейчас находится на рассмотрении в Совете Министров УССР.

В данном отчете мы ставим вопрос о перемещении монастыря "Василиан", находящегося в с. Гошев Болеховского района Станиславской области.

Этот монастырь расположен в глухой местности, на Ясной горе, на границе с Закарпатской областью. Это "древний" монастырь, основан в 1570 году православными, но впоследствии захвачен униатами. В 1737 г. здесь "появилась" чудотворная икона божьей матери. Это и создало большой приток паломников с западных областей, а также из Закарпатья.

Сейчас здесь в 3 зданиях (состоящих из 40 комнат) живет постоянных жильцов — 8 священников-монахов-миссионеров. Кроме этих лиц, здесь часто "временно" проживают разные "темные" личности.

Изолированность монастыря от населенных пунктов, рельеф местности (горы), трудные подходы к монастырю — все это вместе взятое не дает возможности установления действенного контроля за деятельностью монастыря. В условиях же Станиславской области такой монастырь легко может быть использован группками, враждебно настроенными к советской власти.

Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн. — 1996. — № 4.

Достаточно посмотреть на карту дислоцирования "осколков" униатской церкви (Болеховский, Выгодский и Долинский районы), чтобы сделать вывод, что вокруг Гошевского монастыря имеем не случайное "гнездование" упорствующих униатов-священников и их актива верующих. Все это подсказывает нам мысль о немедленном изучении данного униатского "куста" и на основе изучения выработки определенных, эффективных мероприятий. Просим нас ориентировать по данному вопросу.

Очередные мероприятия по униатской церкви
в Закарпатской области

Ввиду длительного срока в подборе уполномоченного Совета по делам религиозных культов по Закарпатской области, данный участок работы находился без наблюдения.

В то же время руководством областных организаций Закарпатья допущены грубые нарушения. Так, например, верующие-униаты из с. Колочава-Лаз Воловского округа в своей жалобе на имя тов. Хрущева Н. С. пишут:

"От нас отобрали православные церковь, имея в своем распоряжении православную другую церковь. Отобрали незаконно. Нас верующих есть 580 человек и мы, греко-католики, просим вернуть нам нашу церковь.

Закрывали нашу церковь так: представители округа пришли в сопровождении работников госбезопасности, собрали бойцов истребительского батальона и милицию и разбоем вошли в церковь и греко-католическое население били прикладами и ногами.

Данное заявление печатью сельсовета не заверено, потому что председатель сельсовета православный и отказался заверять. Но мы заверяем нижеподписанными двадцатью свидетелями:

Бефа Мария, Буркало Елена, Мороз, Ситарь. Лугош Елена, Дербок Циля Якубовна, Фреюн Мария, Штоер Михаил и другие".

Если бы данное явление было исключением, мы не концентрировали бы на нем внимания, а порекомендовали бы прокурору пресечь вредное администрирование.

Но, к сожалению, это не единичное явление, когда в Закарпатской области некоторые товарищи из областного руководства стремятся "быстро" ликвидировать униатскую церковь руками "милиции".

В Совет по делам религиозных культов поступила жалоба управляющего греко-католической епархией в Ужгороде капитулярного викария Мурани.

Мурани жалуется на неправильное отобраение облисполкомом у греко-католиков здания церкви в г. Свалява и передачу его православным, численность которых составляет всего будто бы 100 человек, между тем, как греко-католиков здесь насчитывается до 4 тысяч душ (Мурани, безусловно, в количество верующих включил и несовершеннолетних, но все же — верующих много).

Данную жалобу подкрепили собранными подписями от 2412 лиц греко-католиков (униатов). Следовательно, кто-то проводил враждебную работу под видом собирания подписей под заявлением-протестом.

Данная церковь, отобранная от униатов, по свидетельству Мурани, с 2 ноября 1947 г. закрыта на ключ, который находится у местной милиции.

Униаты, чтобы не допустить в церковь православных, установили возле церкви круглосуточное дежурство и ночную "охрану" — из числа верующих — по очереди.

Вместе с этим кое-кто "из руководства" подобных действий по "ликвидации" униатской церкви распространяет слух или "утверж-

дение", что верующие униатской церкви в сравнении с православными — это "неполноценные граждане советской родины".

Узнав об этом, верующие-униаты села Осий Иршавского округа написали на имя тов. Хрущева Н. С. протестов которым заявляют:

"Мы, верующие греко-католической церкви, никогда не считали себя ниже и менее ценными гражданами советской родины... Наоборот, во время фашистской оккупации стойко стояли на страже прав трудящихся. От нас мадьярская жандармерия и военные власти забрали больше (по сравнению с православными) людей в тюрьмы и концлагеря за любовь к Советскому Союзу, за скорый приход Красной армии. Наши сыновья в первые дни освобождения пошли добровольцами в ряды Красной армии, и мы никак не можем примириться с тем, что якобы православные больше заслуживают на заботу со стороны нашей дорогой власти, как мы..."

Все это, как видим, результаты голого администрирования, неправильного отношения на местах к верующим разных религиозных убеждений. Как видно, у некоторых руководящих работников есть неправильное мнение, что православная церковь должна быть в особом привилегированном положении, в сравнении с другими религиозными культами. В связи с этим необходимо разъяснить, что для советской власти и коммунистической партии все религиозные культы одинаковы, т. е. всех их терпим. Кто из них прогрессивнее, лояльнее, тех регистрируем, с теми Совет по делам религиозных культов и Совет по делам русской православной церкви устанавливают соответствующие взаимоотношения с целью регулирования религиозного движения.

В Закарпатской области, где имеются большие прослойки фанатично настроенного верующего населения, голое администрирование приводит к серьезным, нежелательным явлениям, перерастающим в политическую форму движения, которую может использовать кулацкая, мелкобуржуазная прослойка в работе против советской власти.

В западных областях Украины мы форсировали ликвидацию униатской церкви потому, что там она имела глубокие корни в ОУНовских бандах, а в Закарпатской области такой необходимости нет.

Вместе с этим наша работа по ликвидации униатской церкви в Закарпатье, должна быть, так сказать, "в тени", а на первое место выпячивать миссионерскую работу русской православной церкви.

Имея в виду слабые миссионерские "кадры" русской православной церкви в Закарпатье, необходимо подсказать экзарху Украины мысль о том, чтобы в Закарпатскую область направили "подготовленных" миссионеров-православных священников из западных (соседних) областей УССР.

Об этом уже не раз мы ставили вопрос, но "скупость" экзарха Украины отражается и на этом весьма важном деле.

В начале января текущего года мы совместно с уполномоченным Советом по делам русской православной церкви по Украинской ССР тов. Ходченко П. С. и его уполномоченным по Закарпатской области провели специальное совещание по координированию мероприятий в деле "ликвидации" униатской церкви в Закарпатье.

Моя докладная записка по данному вопросу Вам направлена и мы ждем Ваших дальнейших указаний. Наше мнение — необходим выезд на место, в Закарпатье, не только наш, но и представителей Совета по делам русской православной церкви, а также и Совета по делам религиозных культов.

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5069, арк. 89, 116—120. Уривок з оригіналу. Машинопис.

№ 7

Доповідна записка уповноваженого Ради в справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР П. Вільхового голові Ради в справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР І. В. Полянському про заходи щодо прискорення ліквідації греко-католицької церкви у Закарпатті

11 листопада 1948 р.
Сов. секретно

ПРЕДСЕДАТЕЛЮ СОВЕТА
ПО ДЕЛАМ РЕЛИГИОЗНЫХ КУЛЬТОВ
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ СССР

тов. Полянскому И. В.
гор. Москва

Копия: Секретарю ЦК КП(б)У

тов. Хрущеву Н. С.

ЗАМЕСТИТЕЛЮ ПРЕДСЕДАТЕЛЯ
СОВЕТА МИНИСТРОВ УССР

тов. Корнийцу Л. Р.

МИНИСТРУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ
БЕЗОПАСНОСТИ УССР

тов. Савченко С. Р.

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

С 1 по 15 октября я был в Закарпатской области и изучал на месте вопрос ускорения ликвидации греко-католической (униатской) церкви.

Ввиду того, что греко-католическая (униатская) церковь в Закарпатской области проводила и проводит открыто активную антисоветскую работу против мероприятий партии и Советского правительства, являясь по существу массовым каналом антисоветского влияния Ватикана на верующее население, и, учитывая требование прогрессивной части верующего населения, а также русской православной церкви в Закарпатьи — греко-католическая церковь (униатская) должна быть ликвидирована и по возможности быстрее.

Если в 1946—47 году это мероприятие считалось преждевременным, то сейчас этот вопрос настолько уже созрел, что необходимо его решать в ближайшие один — два года.

Планом мероприятий по ликвидации греко-католической церкви в Закарпатье на уполномоченного Совета по делам религиозных культов и на уполномоченного Совета по делам русской православной церкви были возложены следующие основные задачи:

а) составить точные данные о построенных православными церквях во время пребывания Закарпатья под Чехословакией (1919—1938 г.) и уточнить списки так называемых "дочерних" церквей;

б) соединить все мужские монастыри в один;

в) изучить вопрос о слиянии женских монастырей;

г) содействовать проведению подготовительной работы к передаче православным церквей униатов в г. Мукачево и так называемой цегельнянской (в г. Ужгороде), а также резиденции капитулы греко-католической церкви и кафедрального собора;

д) закрыть униатскую духовную семинарию (которая нелегально существовала под видом хора при кафедральном соборе);

е) для укрепления руководства православным духовенством и организации миссионерской работы среди греко-католического духовенства и верующих в Закарпатской области представлялось направить

в качестве правящего епископа православной церкви в Закарпатье архиепископа Макария.

Одновременно с этим для усиления миссионерской работы и занятия свободных униатских приходов, направить в Закарпатскую область, в распоряжение архиепископа Макария группу в 10—15 человек православных священников из числа бывших униатов западных областей УССР.

Кроме того, через экзарха Украины отобрать и направить в Закарпатье в распоряжение архиепископа Макария 50—60 православных священников, желательно знающих украинский язык, для организации миссионерской работы и занятия свободных церквей в униатских приходах.

Вместе с этим намечалось опубликование ряда статей и в качестве разоблачающего материала использовать факты предательства и измены народу со стороны греко-католического духовенства Закарпатья во время Отечественной войны и немецко-венгерской оккупации Закарпатской Украины.

Все, что зависело от уполномоченных Совета, выполнено. Но по линии экзарха Украины сделано еще очень и очень мало и делается оно кустарно, без определенного активного воздействия на исполнителей определенных мероприятий.

Так, например, архиепископ Макарий все еще не готов начать миссионерскую работу в полном объеме.

Предусмотренная планом группа православных священников (в 10—15 человек) из числа бывших униатов западных областей УССР еще не прибыла в Закарпатье; она, по заверениям архиепископа Макария, только еще подбирается.

Вместо 20—30 православных священников (первая группа), отобранных для Закарпатья через экзарха Украины, на место (в Мукачевскую православную епархию) прибыло только 5 священников. И эти не проявляют особой заинтересованности выполнить порученное им дело, а некоторые ищут предлога возвратиться на свое прежнее место.

Так, например, священник Старушенко Х. П. (прибывший в Закарпатье из с. Ракитное Киевской области) ставит определенные условия:

— Если дадите приход не на селе, а в городе, останусь... К тому же и семью мою обеспечьте в течении 2—3 месяцев.

Или: протоиерей Лукьянов М. М. (из Никополя Днепропетровской обл.) совершенно не владеет украинским языком и поэтому заявляет: — Меня здесь не понимают. Говорил на русском языке проповедь и слушали плохо...

Из пяти священников только два удачно подобраны: это Симусик А. Т. (из Волынской области) и Власик А. В. (из Ровенской обл.). Но и эти выдвигают вопрос о материальном обеспечении миссионеров в следующей форме:

— Пусть все епископы на Украине принимают участие в денежной нам помощи. Пусть отчисляют определенную сумму в миссионерский фонд для Мукачевско-Ужгородской православной епархии.

По линии советской прессы сделано только первые шаги и то робко, без определенного плана и к тому же некоторые высказывания или утверждения газетных статей просто вредны.

Например, Мукачевский монастырь (на Чернечей горе) был отобран от униатской церкви и передан русской православной церкви в 1947 г. потому, что его основал православный Подольский князь Федор Кориятович в XIII столетии, а впоследствии насильно захваченный униатами.

Руководство греко-католической (униатской) епархии стремилось опровергнуть данные о Кориятовиче, как основателе православного мо-

настыря, чтобы посеять среди верующего униатского населения вражду к православным, а следовательно и к советской власти, которая "идет навстречу православным".

И довольно странно получается: враждебная работа униатской епархии нашла поддержку со стороны редакции газеты "Закарпатская правда".

В статье "На поводу у буржуазной историографии" (газета за 24 апреля 1948 г.), между прочим говорится, что "приписываемое Кориятовичу основание православного монастыря на Чернечей горе не подтверждается историческими документами".

Или, в статье "Униатская церковь без маски" (автор — Иван Андрашко, газета "Закарпатская Украина" от 27 марта 1948 г. № 72) не убедительно и политически неверно дана характеристика прогрессивному деятелю XIX столетия Александру Духновичу. Всем известно, что в годы черной реакции, когда изменники "доказывали", что закарпатские украинцы якобы представляют собой обособленную этническую единицу, "не имеющую ничего общего с украинцами и русскими по ту сторону Карпат", Александр Духнович заявил: "Свои-то люди за горами, не чужие; Русь едина, у нас в душе общая идея... Карпаты не вечно будут разлучать нас..."

По мнению же автора статьи Ивана Андрашко — Александр Духнович и другие, во-первых, "были греко-католическими попами заграничной (?) Пряшевской, а не Мукачевской епархии, о делах которой идет речь, во-вторых, их произведения давно потеряли характер живой, действующей литературы..."

Возможно, для Ивана Андрашко Александр Духнович — автор не "действующей литературы", но для советского народа он и сегодня в среде "действующей литературы". Об этом ярко свидетельствует материал суда над квислинговцами Закарпатской Украины.

Вместе с этим необходимо отметить, что газета, напечатав эту статью т. Андрашко, не организовала соответствующей работы. Прошло семь месяцев после опубликования статьи и не было помещено ни одного отзыва о ней ни в окружных, ни в областных газетах.

Или взять такой факт: бывший униатский монах Симкалич Василий снял монашеский сан и вступил в комсомол (в с. Имстичево Иршавского округа). На областном активе комсомола т. Симкалич в своем выступлении убедительно, фактами срывал маску с униатской церкви, но об этом ни одна газета Закарпатской области не напечатала ни слова. Никто не помог ему написать даже небольшую брошюрку (хотя об этом уполномоченный Совета по делам религиозных культов ставил вопрос в секторе прессы обкома КП(б)У)

Брошюру покойного протопресвитера Костельника, в которой он развенчивает папизм еще в 1946—47 г., направляли для распространения среди униатских священников и религиозной униатской интеллигенции Закарпатской области. Но данная брошюра в количестве до 100 экземпляров уже более года лежит в шкафу Отдела репатриации облисполкома, которую случайно здесь обнаружил уполномоченный Совета по делам религиозных культов, и только теперь она будет направлена адресатам.

О том, что среди некоторой части униатских священников уже есть колебания в сторону русской православной церкви, что среди них уже есть определенная группа, которая только ждет удобного случая порвать с Ватиканом и воссоединиться с русской православной церковью говорит следующее:

"На один из моих приемов священников греко-католического духовенства прибыл титулярный архидиакон из села Сторожница (в 5 километрах от Ужгорода) Контратович Иринеи Михайлович. Он пришел с жалобой, что его переселяют в дом римско-католического священника.

В заявлении Контратович подчеркнул, что ему "сие решение оскорбительное", что в их селе "между греко-католиками и римокатоликами всегда существовало неприязнь" (цитирую из его "Краткой истории греко-католического прихода").

Я обратил внимание на данную "вражду" и показал ему бланки, на которых пишет протесты управляющий греко-католической епархии капитулярный викарий Мурани, по поводу якобы незаконной передачи униатских церквей православным.

Данные бланки печатались еще при венгерской оккупации. Печатный штамп был тогда в следующей редакции: "От гр. кат. епископа Мукачевского в Ужгороде". А теперь управляющий греко-католической епархии изменил название епархии и подписывается в следующей редакции:

"Управляющий католической епархии Мукачевской восточного обряда в Ужгороде".

— Как видите, — говорю Контратовичу, — ваша жалоба не имеет основания, ведь теперь вы уже священнослужитель тоже "католической" епархии...

— Нет, я католической не признаю... Мы греко-католики..., — горячо утверждает Контратович. По его лицу пробежали черты недовольства. Он долго говорил о том, что "епископ Стойка его Преследовал", что епископ Ромжа был "душевно слабый епископ"... Что управляющий епархией Мурани — "случайный человек" и т. п.

Я попросил его об этом написать в письменной форме, если он хочет чтобы я принял во внимание его устное заявление. Он пообещал написать на второй день — дома, и просил меня приехать к нему и на месте разобрать его жалобу о "незаконном переселении".

Я пообещал побывать в с. Сторожница. 6.X. я был у него. Жалоба его была удовлетворена, то есть, он **принял** к себе на квартиру 3 учителей и остался сам жить в старой квартире. А римско-католического священника в этом селе, который сопротивлялся регистрации и целый год не допускал к регистрации прихода, я распорядился отстранить от работы в данном приходе и в связи с тем, что приход малый и есть в 5 километрах действующих 4 костела (зарегистрированные), общину римско-католической церкви (в с. Сторожница) распустить. Ксендза переселить в одну комнату и в его квартире разместить семью учителя, который претендовал на квартиру священника Контратовича.

После этого Контратович попросил к нему зайти в комнату и здесь он мне заявил:

— Теперь народ решает. Народ в селе Иза и в Великих Лучках начал переход на православие и перешел.

Народ может принудить... Но нам нужна литература, брошюры о Ватикане, об истории. Дайте мне материал о Львовском Соборе и его решениях. Статьи отца Костельника до меня не дошли. Прошу их мне прислать почтой. Моя жена из соседнего села, где родился Костельник; я очень жалею, что когда он у нас был в Закарпатье, я не смог его видеть — очень я тогда болел...

Дайте лист бумаги и я Вам напишу то, что вчера обещал...

И написал следующее:

"До уполномоченного справ рел. культов при Ради Мш. СРСР по УРСР тов. Вільховому.

Я, архидиакон грек.-кат. церкви Ириной Михайлович Контратович, прошу принять до сведения, что я готов перейти до православной церкви и повести с собой й інших. Днями буду обходжуватися с епископом Макарием.

Контратович Ириной Михайлович
1948 р. X.6. село Сторожница".

После этого пригласил пообедать и во время обеда сказал:

— Многие из нас удивляются, почему советская власть так гуманно относится к нашему руководству епархии.

— Наше государство, — ответил я, — имеет хорошее качество — терпение... А почему Вы так ставите вопрос?

— Если бы не было в нашей церкви руководства, многие из нас бы уже давно присоединились бы к православной... Мы ждем... Многие тяготятся клятвой, данной папе...

Я развернул свой сверток и достал из него брошюру Костельника: "Ап. Петро і римські папи або догматична підстави папства". — Вот в этой брошюре есть Вам ответ...

Контратович взял ее и с жадностью перечитал вступление. Немного подумал и сказал:

"Я как самый старший среди священников нашего округа, могу взять на себя миссию перевести большинство в православие... Меня послушают. Я многих лично знаю..."

И начал рассказывать свою автобиографию:

"Родился в Ужгороде в 1881 году. Отец — украинец, мати — словачка. Отец был сыном греко-католического священника и был чиновником в Ужгороде. Гимназию и богословие я кончил в Ужгороде. В 1904 г. женился на дочери учителя из Югославии.

1904 г. был рукоположен епископом Мукачевским Фирцаком и был временным профессором в Ужгородской учительской семинарии, потом сотрудником в Шаторалья — Уйгелю и в ноябре назначен на приход Колонице (Словакия). Здесь работал до 1921 г., а потом перемещен на приход Хоньковцы (Словакия) и оттуда в 1938 г. — до с. Сторожница Ужгородского округа.

В 1919 г. был назначен министерским советником в Будапеште в русско-украинском министерстве и когда настал в Венгрии коммунизм, вступил до компартии (III. 1919 г.) и был назначен в русско-украинском народном комиссариате отдельным шефом и редактором газеты "Русско-кравинска Правда" (при правительстве Кун Бейли).

После падения коммунизма вернулся до Чехословакии, но был задержан и 4 недели был в Гуменном в тюрьме. Потом вернулся на свой приход Колоница и там был 1 год под полицейским надзором.

В 1926 г. при выборах до парламенту Чехословацкого был выдвинут кандидатом в сенат, но не был избран. В 1938 г. епископ Стойка перевел на приход с. Сторожница. Здесь пережил венгерскую оккупацию. Хотя венгерские власти внешне уважали меня, однако, как свидетельствуют найденные документы от 1942 г., был я под тайным полицейским надзором. Причиной было то, что, когда в 1942 г. в Ужгороде повесили 5 коммунистов, я явно осудил действие венгерских оккупантов, которые перед этим в Новом Саде (Югославия) убили моего шурина, сестру моей жены, зятя и тетку — людей коммунистического убеждения.

Поэтому не был я избран председателем Подкарпатского Общества наук: как неблагонадежного человека отстранили.

В первой мировой войне был военным священником на Итальянском фронте, в капитанском ранге, работал при поездах, которыми возили раненых.

В 1944 г. в декабре был организатором сельского Народного комитета в с. Сторожница и 17 месяцев был секретарем и матрикалом (стол метрических записей).

В Чехословакии я имел сношения с коммунистическими вождями: Мондок, Гати, Гавсич до 1938 г., т. е. до того времени, когда был перемещен до с. Сторожница, до Венгрии.

Под судом не был.

На военной службе за санитарные заслуги получил отличие Красно-го Креста II степени, священнический крест и 4 медали".

Немного походил по комнате, сел и снова сказал:

— Если бы устранили руководство нашей епархии... Дело здесь в двух лицах... Тогда наши руки были бы развязаны, и я бы взял на себя созыв священников сначала своего округа, а потом и дальше...

— Все, что Вы, Ириной Михайлович, сейчас говорили, я записал, а этого предложения я не записываю... Вы ошибаетесь... Дело не в двух лицах... Вы правильно сказали вначале, что дело решит народ..., что если надо будет, то народ может, как Вы говорите, и "принудить"...

На этом мы расстались.

8 октября Контратович снова прибыл в Ужгород на прием к областному уполномоченному и передал на мое имя новое заявление. В это время и я вошел в кабинет. Он передал мне следующее заявление:

"Товарищу Распуцько Ф. М., уполномоченному дел религиозных культов в Ужгороде.

Дорогой Федор Михайлович! Сегодня был я на врачебном рассмотрении и было рентгенологически установлено, что мое слабое здоровье сими днями не только испортилось (склероз сердечной аорта), что я, по мнению врачей, без откладывания, серьезно должен лечиться и воздержаться от будь-якого раздражения. Сего ради просил я от епархиального правления 2-месячный санаторный отпуск.

Вследствие чего прошу Вас сообщить уполномоченному Петру Акимовичу, что встретиться с епископом Макарием ныне никак не было бы на пользу моему здоровью. Отложим на дальнейшее время. Жалко мне изъять Вам, что из сих причин прошу мое заявление, данное мною уполномоченному Вильховому, тимчасово взять беспредметным. Примите мой искренний привет.

О. Ириной Мих. Контратович. с. Сгорожница, 8.X.1948."

Я прочел и ответил КОНТРАТОВИЧУ:

— Это дело Ваше, Вас же никто не принуждает... Выздоровливайте.

Контратович усмехнулся и сказал:

— Мое заявление воздержитесь пока печатать...

— Ваше желание будет учтено. Выздоровливайте...

На этом мы снова простились.

11 октября от священника Контратовича к областному уполномоченному Совета прибыл церковный староста и передал пакет. В нем были "Краткая история греко-кат. прихода в с. Сгорожница", "Краткая статистика о приходе", написанное Контратовичем и его заявление, в котором он цитирует:

"Прошу Вас заслать мне журналы Московского патриархата.

с. Сгорожница, священник Ириной Мих. Контратович. 11/X-48."

Вся эта история с священником греко-католической церкви приводит нас к убеждению, что действительно в некоторой части униатских священников уже вызревает мысль о переходе в православие, но необходима соответствующая среди них работа. К сожалению, до сих пор она отсутствовала.

В беседе с архимандритом Пантелеймоном православного Мукачевского монастыря, последний сказал:

— Многие униатские священники ждут пока снимут руководящую верхушку униатской епархии... Здесь дело идет о 2 человеках: Мурани и Хиру необходимо отстранить от руководства и тогда многие пойдут к нам...

Аналогичное мнение высказал и секретарь архиепископа Макария Кополович И. М.

При данном положении необходимо было бы уже передать архиепископу Макарию резиденцию униатской епархии и кафедральный

собор в Ужгороді. Но местное руководство области почему-то решило резиденцию униатской епархии превратить в общежитие для выселяемых из котеджей униатских священников и каноников. По моему мнению, это мероприятие усложняет дальнейшую работу по ликвидации униатской церкви.

5 октября с. г. на приеме у меня был руководитель униатской епархии Мурани в сопровождении "его превосходительства папского прелата, каноника, профессора" Александра Хира и секретаря канцелярии епархии Семедия П. И.

Мурани и Хира поставили следующие вопросы:

1) Приостановить "наглое" выселение из котеджей каноников и священников капитулы, учитывая, что в резиденции епископа уже нет свободной жилплощади.

2) О "незаконной" передаче униатских церквей православным (при этом передал жалобы о возвращении униатам церквей в с. Розтока, гор. Воловом, в с. Вышний и Нижний Студенный, а также в с. Вышне Водяна).

3) Может ли священник работать на руководящей работе в советском учреждении, не снявши сана.

4) Имеют ли право священники служить не в своих (соседних) приходах.

5) Будет ли греко-католическая церковь зарегистрирована.

Выслушав заявления и изложение вопросов, я разъяснил:

а) Бывшие церковные дома, в которых жили или живут служители религиозных культов, муниципализированы. Если Вас выселяют с предоставлением жилплощади — следовательно, правильно поступают.

б) Ввиду того, что заявления о якобы незаконной передаче униатских церквей православным написаны в недопустимом тоне, а также не обоснованные фактами, мною не приняты к рассмотрению.

Разъясняя данный вопрос, я проиллюстрировал свое заключение следующим фактом:

— В своей жалобе на имя прокурора Закарпатской области, Вы пишете:

"...8 августа 1948 г. представители Раховского округа дали устное приказание церковному старосте нашей церкви в с. Вышне Водяное отдать ключи церкви православным под угрозой задержания и вывезения на Сибирь в случае невыполнения приказа. Церковный староста, испуганный угрозами, выполнил приказ, хотя в с. Вышне Водяном нет ни одной православной души и никто из жителей села принять эту веру себе не желает..."

— Мы проверили данное Ваше заявление и оказалось, что в с. Вышне Водяное в 1926 г. была построена православная церковь. Был тогда же в селе и православный священник по фамилии ПОПОВИЧ Иван; но этого православного священника униаты убили. После чего община русской православной церкви распалась. Но в 1945 г. снова верующие русской православной церкви организовали свою общину в количестве 160 душ. В 1948 г. данная община получила свою бывшую православную церковь. Теперь стало известно, кто убил православного священника. Убийца арестован и заявил органам следствия, что он убил православного священника по предложению униатского священника Ференчука, за что последний поблагодарил "большой суммой денег".

в) Без снятия сана священник не может работать в советском учреждении.

г) Каждый священник может отправлять службу только в своем - приходе.

д) Греко-католическая церковь враждебно относится к Советской власти; требует возврата к "старой религии" — поэтому греко-католическую (униатскую) церковь регистрировать не будем.

ПРЕДЛОЖЕНИЯ

1. Созвать в г. Москве объединенное совещание работников Советов по делам религиозных культов и по делам русской православной церкви (с вызовом на данное совещание республиканских уполномоченных Совета — гг. Вильхового и Ходченко, а также областных уполномоченных Совета — гг. Распутко и Шерстюка) для совместного обсуждения и координирования мероприятий по ликвидации униатской церкви в Закарпатской области.

2. Потребовать от Московской патриархии выделения определенной группы лиц высшего духовенства для осуществления ими плана по организации миссионерской работы среди униатов, выделив для этой цели определенные денежные и материальные средства.

3. Разрешить Мукачевскому архиепископу Макарию учредить курсы по подготовке священников-миссионеров.

4. Через сектор прессы ЦК КП(б)У ориентировать работников прессы Закарпатской области по вопросу опубликования ряда статей и организации общественного мнения, направленного против униатской церкви, как враждебно относящейся к советской власти.

5. Значительно увеличить количество миссионерской литературы, направляемой для верующих униатов и униатским священникам. (Имею в виду журнал "Московская Патриархия", "Православный вісник" и специальные издания: брошюра Костельника, сборник о Львовском соборе и т. п.).

6. С архидиаконом Контратовичем И. М. и ему подобными начать вести определенную работу, окружив их соответствующим вниманием.

7. Немедленно выполнить решение о передаче резиденции униатской капитулы, а также собора в Ужгороде русской православной церкви и этим самым дать возможность русской православной церкви в Закарпатьи стать на свое место.

8. Разрешить уполномоченному Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР и УССР самостоятельно разрешать вопросы о передаче дочерних униатских церквей православным без санкции Совета по делам религиозных культов.

Уполномоченный Совета по делам
религиозных культов при Совете
Министров СССР по Украинской ССР
11 листопада 1948 р.

(Вильховый)

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5069, арк. 314—326. Оригінал. Машинопис.

№ 8

Доповідна записка М. С. Хрущова в ЦК ВКП(б) Й. В. Сталіну про завершення воз'єднання уніатської церкви з православною в західних і Закарпатській областях Української РСР

10 жовтня 1949 р.
Москва

ЦКВКБб)
товарищу Сталіну Й. В.

О завершеннии воссоединения греко-католической (униатской) церкви с православной церковью в западных и Закарпатской областях Украинской ССР

Сообщаю Вам о проведенной работе по ликвидации греко-католической (униатской) церкви в западных и Закарпатской областях Украинской ССР.

До 1944 года в западных и Закарпатской областях УССР в религиозном движении господствующее положение занимала греко-католическая (униатская) церковь, непосредственно подчиненная Ватикану и римскому папе Пию XII. Эта церковь имела: 2.661 приход, 54 монастыря с пансионами при них, 34 "дома объединения сестер-служебниц", 2 духовных академии, 4 духовных семинарии, а также духовные и культовые школы. Униатская церковь издавала большое количество религиозной литературы.

В то же время православная церковь в западных и Закарпатской областях в результате долгих репрессий была слабой и малочисленной. Она насчитывала 335 приходов и 18 монастырей.

Освобождение западных и Закарпатской областей Украины Советской армией вызвало движение среди населения этих областей за ликвидацию греко-католической (униатской) церкви как агентуры Ватикана, которая враждебно относилась к мероприятиям советского правительства и партии и являлась активным пособником националистических банд.

Движение за ликвидацию униатской церкви, воссоединение ее с русской православной церковью приняло массовый характер. Большую роль в развертывании этого движения в западных областях сыграл собор греко-католической (униатской) церкви, состоявшийся в марте 1946 года в г. Львове. На этом соборе было принято решение о воссоединении греко-католической (униатской) церкви с русской православной церковью.

В результате проведенной работы все 2661 прихода униатской церкви воссоединились с русской православной церковью. Остались не ликвидированными только 3 мужских и 8 женских монастырей униатов. Не воссоединилась также небольшая часть униатских священников, которые остались без приходов и церковной деятельностью не занимаются.

В Закарпатской области воссоединение греко-католической (униатской) церкви с русской православной церковью выразилось в усилившемся паломничестве 28 августа, в праздник "успения" на Чернечью гору возле г. Мукачево к Успенскому монастырю.

Успенский (Николаевский) монастырь был построен в 1360 году русским князем Федором Кориатовичем как крепость, служившая защитой русских от варягов. Долгое время в праздник "успения" на Чернечью гору к монастырю ежегодно стекались со всего Закарпатья массы православного населения, сопротивлявшиеся религиозному притеснению со стороны католической церкви.

Примерно в XVII веке, в результате победы греко-католической (униатской) церкви над православной, Ватикан захватил Чернечью гору с Успенским монастырем и превратил их в свой опорный пункт по окатоличиванию украинского населения.

Греко-католики организовывали ежегодно массовое паломничество населения на Чернечью гору и путем пропаганды и репрессий закрепляли влияние Ватикана в Закарпатьи и проникали дальше на Восток.

После освобождения Закарпатской Украины Советской армией усилилась борьба православной церкви с греко-католической церковью за Чернечью гору и Успенский монастырь. В 1947 году, в праздник "успения" свыше 50 тыс. православного населения собралось около Чернечей горы и захватило у католиков Успенский монастырь. В прошлом году на Чернечей горе собралось свыше 30 тыс. православного населения с требованием ликвидации униатской церкви и воссоединения ее с русской православной церковью.

В этом году воссоединение греко-католической церкви с русской православной церковью закончилось и вызвало огромный подъем среди православного населения.

Учитывая, что завершение воссоединения выльется в паломничество православного населения на Чернечью гору, мы разрешили руководству

православной церкви торжественно отпраздновать эту дату, а органам власти не чинить препятствий, так как всякое ограничение празднования выгодно было бы лишь враждебно настроенным католическим элементам.

28 августа этого года в день "успения" на празднование к Успенскому монастырю собралось около 20 тыс. верующих, перед которыми были зачитаны поздравительные телеграммы московского патриарха Алексия и киевского митрополита Иоана. Перед верующими выступил архиепископ Макарий с приветствием к православному населению и поздравлением его с ликвидацией унии, освобождением от Ватикана и римского Папы и полным воссоединением с русской православной церковью.

При всем своем религиозном направлении праздник 28-го августа 1949 года на Чернечьей горе прошел организованно и носил ярко выраженный патриотический характер. Население, собравшееся на праздник, выражало благодарность Советской армии, партии и правительству за воссоединение его со всем украинским народом и создание условий освобождения от реакционной католической унии, Ватикана и римского Папы и возвращения к русской православной церкви.

После проведенной большой работы по завершению ликвидации греко-католической (униатской) церкви в западных и Закарпатской областях нами принимаются меры по усилению массово-политической работы и научно-просветительной пропаганды с тем, чтобы вырвать население и особенно молодежь из-под влияния религии.

Н. Хрущев

ЦДАГО Украины, ф. 1, оп. 23, спр. 5667, арк. 274—277. Котля. Машинопис.

№ 9

Довідка уповноваженого Ради в справах православної церкви при Раді Міністрів СРСР по УРСР П. Ходченка про стан православної церкви в західних областях і Закарпатті до ліквідації унії і після цього

7 жовтня 1949 р.

СПРАВКА

о состоянии православной церкви в западных областях и Закарпатья до ликвидации унии и после ликвидации ее

Наимен. области	На 1 января 1946 года (До ликвидации унии)			На 1 сентября 1949 года (После ликвидации унии)		
	церквей	священ.	монаст.	церквей	священ.	монастыр.
Львовская	611	308	—	11	12	—
Станиславская	605	276	—	6	6	—
Дрогобычская	731	307	—	4	4	—
Тернопольская	822	389	5	154	156	5
И т о г о :	2769	1280	5	175	178	5
Закарпатье	589	268	13	160	136	17

Уполномоченный Совета
по делам православной церкви
при Совете Министров СССР по УССР

Я. Ходченко

ЦДАГО Украины, ф. 1, оп. 23, спр. 5667, арк. 278.

(Далі буде)

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Василь МИХАЛЬЧУК (Франція, Париж)

Вбивство С. Петлюри

Зазнавши ряд відчутних поразок у боях з кількісно переважаючими частинами Червоної армії, направленими Леніним в Україну для придушення національно-визвольних змагань, залишки армії Української Народної Республіки були змушені перейти на територію Польщі, де потрапили до різних таборів для інтернованих. Лише через певний час їх звільнили з таборів і дозволили жити у Польщі або в сусідніх країнах за їх вибором і відповідно до фінансових можливостей.

Голова Директорії і головний отаман війська УНР Симон Петлюра деякий час перебував у Тарнові і Варшаві, а коли йому стало відомо, що московські шпиги почали проникати у його близьке оточення, разом з Вячеславом Прокоповичем, тодішнім прем'єр-міністром уряду УНР, 31 грудня 1923 р. виїхав з Польщі. Вони мали візу на перебування у Франції, але прагнули засекретити свій маршрут, щоб уникнути переслідування різних "зацікавлених" розвідувальних агентур. Подорож Петлюри і Прокоповича проходила через Чехословаччину, Австрію, Угорщину і Швейцарію. Найдовше вони були у Швейцарії і приїхали до Парижа лише у другій половині жовтня 1924 р.

Своє перебування у столиці Франції Симон Петлюра особливо не афішував, хоч визвольної боротьби там не припинив, замінивши лише бойову зброю на гостре слово публіциста. З допомогою вірних друзів йому вдається заснувати у Парижі тижневик "Тризуб", який проіснував до окупації Франції гітлерівською Німеччиною, коли він самоліквідувався. Цей журнал відіграв важливу роль у консолідації культурних і політичних сил української еміграції.

Петлюра брав активну участь у написанні та редагуванні багатьох матеріалів для часопису. Він готував і публікував під різними псевдонімами цікаві огляди політичних подій, насамперед в Україні, показував їх значення і питому вагу для розвитку світового процесу. Цей новий вид його боротьби з більшовицьким режимом виявився небезпечнішим для Москви, ніж збройна боротьба. Небезпеку більшовики вбачали в силі слова Петлюри і саме проти нього спрямували всі зусилля.

З допомогою своїх агентів Москва завербовує Самуїла Шварцбарда, який 25 травня 1926 р. о 14 годині 10 хвилин пострілами з револьвера на вулиці Расін у Латинському кварталі Парижа вбиває Симона Петлюру.

Вбивця діяв швидко, вправно і холоднокривно. Ніхто з перехожих не встиг йому перешкодити. А коли збіглися люди і були готові, напевне, лінчувати злочинця, з'явився вуличний поліцейський, заарештував Шварцбарда і доставив до найближчого участку.

Слідство розпочалося 2 червня і велося до літніх вакацій, потім восени продовжувалось і закінчилося лише на початку 1927 р. Його матеріали були передані до прокуратури дещо пізніше, бо адвокати Ольги й Олександра Петлюри, полковника армії УНР і брата головного отамана, наполягали на ознайомленні слідчих органів із свідченнями генерала Миколи Шаповала, Елія Добковського та Михайла Володіна. Нарешті, в квітні 1927 р. ця справа потрапила до прокурора.

Таким чином, слідство тривало неповних 9 місяців, але в ході його не було встановлено ряд важливих обставин, що стосувалися вбивства, про що цілком слушно сказав генеральний адвокат на судовому процесі. В липні був готовий обвинувальний акт, а суд призначений на 18 жовтня 1927 р. у палаті паризького трибуналу.

Процес над вбивцею Шварцбардом з 12 присяжними суддями розпочався у цей день і мав тривати довго, оскільки було багато свідків з обох сторін. Захищав вбивцю відомий у Парижі адвокат Анрі Торес. Саме завдяки його намаганням суд над злочинцем невдовзі перетворився на публічний процес над винуватцями погромів євреїв в Україні. Ці погроми, як відомо, були найбільш чорною плямою у визвольній боротьбі українського народу за вільне життя, і від них постраждали не тільки євреї, а ще більше — українці. Ці криваві й безглузді злочини чинили денікінці, червоноармійці й різні з'єднання анархічних отаманчиків, які воювали а армією УНР, Денікіним та більшовиками. Основним гаслом анархістів було: "грабуї награвоване!", і вони безжалісно грабували і вбивали, причому не в останню чергу, євреїв.

І хоча Петлюра рішуче засуджував єврейські погроми і доклав чимало зусиль для їх припинення, більшовицька пропаганда всіляко звинувачувала саме його в організації таких злочинів. Його ж заклики до найвідоміших євреїв у світі, а згодом — до єврейських громадських організацій створити спеціальні комітети для з'ясування справжніх винуватців погромів в Україні не були почуті. Під впливом московської агітації світова єврейська громадськість звинувачувала у вчиненні таких злочинів лише Петлюру.

Тому не дивно, що на паризькому процесі завдяки хитрій тактиці Тореса дебати точилися не навколо питання про вчинений злочин та його виконавця, а в основному про погроми в Україні. З огляду на те, що Шварцбард відразу заявив, що мстив за погроми, на процесі стали розглядати перебіг погромів і звалювати всю відповідальність за них на Петлюру. Процес почав розриватися на користь вбивці.

Після сьомого засідання суду 25 жовтня Анрі Торес, відчуваючи, що процес він практично виграв, і побоюючись, щоб наступні засідання не принесли якихось небажаних для нього несподіванок, "великодушно" запропонував своїм колегам, адвокатам цивільної сторони Кампінчі і Вільм припинити допит свідків. Не розпізнавши справжніх намірів Тореса і не порадившись зі своїми клієнтами — Ольгою і Олександром Петлюрою, адвокат Кампінчі пропозицію Тореса прийняв. Наступного дня почалися виступи адвокатів, а ще через день французький суд виправдав Шварцбарда.

Перед неупередженим читачем постає закономірне запитання: як міг суд виправдати вбивцю голови Директорії? Відповідь на нього дамо трохи далі.

Для українців західної діаспори перебіг процесу і його наслідки були карикатурою на процесуальну судову практику над кримінальним злочинцем. Вони вважають, що цей процес не може увійти до історії без його нового розгляду у тій самій Палаті Справедливості в Парижі і у тому самому залі. Очевидно, в ході перегляду справи 1927 р. не будуть брати участь ті ж особи. Та не про них ідеться, а про сам процес, про усунення несправедливості перед світовою громадськістю.

А як розглядає це питання в сучасній Україні людина, яка про даний суд знає дуже мало та й у вельми викривленому світлі? Адже протягом багатьох десятиліть радянська пропаганда фальсифікувала історію УНР і всіляко паплюжила всіх її провідних діячів. Лише за згадки про Симона Петлюру в позитивному плані в СРСР судили й розстрілювали, а слово "петлюрівщина" було синонімом крайнього політичного банкрутства. За таких умов люди відвикли цікавитися своїм минулим. Радянська пропа-

ганда, здавалося, досягла поставленої перед нею мети. Прикладом подібних антинаукових статей може бути надрукована у березневому числі "Українського історичного журналу" за 1990 р. стаття І. С. Хміль "Петлюра і петлюрівщина".

Автор сумлінно використав цитати з різних творів, головним чином з праць В. Винниченка, який зрадив Директорію УНР у найскладніший для неї час, а потім подався до Москви. Вирвавши їх із загального контексту, Хміль таким чином побудував свою тезу про "антигероя" Петлюру і "горезвісну", за московською термінологією, петлюрівщину.

Заощадимо час читача і не будемо переповідати зміст статті Хміль. Він свідчить, що Хміль не бачив і не читав судових матеріалів. Він навіть не завдав собі клопоту, щоб перевірити дати засідань суду присяжних, не ознайомився з актом оскарження, ні з перебігом судових засідань. Хміль, очевидно, не знає, що Шварцбард був не махновцем, а червоногвардійцем, мабуть, членом каральних спецгруп.

16 вересня того ж року в "Радянській Україні" була опублікована велика стаття філософа Олександра Войцехівського "Симон Петлюра: міфи і реальність".

Автор змальовує в першу чергу жах єврейських погромів, відповідальність за які він, як й інші радянські науковці, покладає на Симона Петлюру. Не будучи істориком і недостатньо розбираючись у складних подіях 1917—1920 рр., він їх перекручує і коментує на свій лад, з позицій діалектичного матеріалізму. Зрештою, Войцехівський вводить читача в таку плутанину, вийти з якої справді нелегко.

Твердження про відповідальність Петлюри за погроми в Україні Войцехівський підкріплює матеріалами "розслідування" французького Бернара Лекаша, який побував в Україні після вбивства головного отамана з метою вивчення справи про погроми. Але автор статті в "Радянській Україні" приховує від читача, що Лекаша направили в Україну прибічники Шварцбарда.

Багато місця відводить Войцехівський критиці договору Петлюри з Пілсудським, підписаного в квітні 1920 р., посиляючись при цьому на С. Шелухіна. Дійсно, договір УНР з Польщею був свого часу об'єктом ґрунтовної критики. З позицій далекого від тих подій обивателя ця критика була цілком виправданою. Проте, якщо врахувати реальне тодішнє становище УНР, дії Петлюри були правильними. Інша справа, що польська армія в спільній з армією УНР боротьбі проти більшовицького режиму не виконала тієї місії, яка на неї покладалася, що спричинило невдачу антибільшовицького наступу. Про це дуже багато писали емігрантські органи. Даному питанню присвячені окремі публікації, і Войцехівський мав детальніше ознайомитись з усім написаним і не робити поспішних, необґрунтованих висновків.

Проте він цілком слушно наголошує на орієнтації Симона Петлюри на Антанту, хоч висловлює це з типовою більшовицькою іронією. Адже Ленін з Троцьким повністю розраховували на Німеччину, сподіваючись підняти у ній прапор революції, а потім поширити її в усій Європі. З Антантою вони не збиралися мати справу. Натомість Петлюра пов'язував долю України саме з Антантою. Дальший розвиток історичних подій показав, що далекогляднішим був Петлюра, а не Ленін з Троцьким.

Свою статтю Войцехівський закінчує їдкою цитатою, почерпнутою з праці Степану Томашівського "Під колесами історії" (1922 р.). Цікаво, що цією самою цитатою закінчив свою розвідку, опубліковану наступного року, Дмитро Табачник. Але на відміну від Войцехівського Табачник хоч і наводить цитату Томашівського, але водночас вміло відхрещується від нього.

Зазначимо, що загалом аргументація радянської пропаганди є вкрай обмеженою. Якщо один автор переглянув деякі матеріали і подав

свої коментарі до них у відповідній статті, то інші вже не завдають собі клопоту для нового їх розгляду і йдуть проторованим шляхом. Ніхто з них навіть не ознайомився з матеріалами про Петлюру, що зберігаються в київських архівах, ніхто не читав щоденника Сергія Єфремова, який писав про Петлюру, до речі, не будучи його однодумцем: "...Люди, що з ним (Петлюрою. — В. М.) працювали за останніх, найважчих для України часів, кажуть, що це був справжній Державний Муж з умінням поводитись з людьми, обернутись в трудних обставинах, підбадьорити серед бою, виказати особисту кмітливість, що так чарує простих людей. В усякому разі, це була єдина безперечно чесна людина в діях, що їх революція винесла у нас на поверх життя. Грушевський, пожалься Боже, що з його сталося; Винниченко крутиться, мов тріска в ополонці; решта — просто дрібні, нікчемні люди. Один Петлюра стояв на своїй позиції, не похитнувшись..."

В журналі "Україна" в числах за жовтень і листопад 1990 р. була надрукована стаття Олеса Білодіда "Не стримати моря руками". Автор статті — добрий знавець українського Парижа. Він тут працював за контрактом викладачем. Завдяки своїм давнім зв'язкам Білодід мав змогу ознайомитися з деякими судовими матеріалами 1927 р., на основі яких написав згадану статтю. Вона з'явилася саме тоді, коли була можливість об'єктивно розповісти українським читачам про вбивство Петлюри, яке так ретельно приховувало ДПУ—НКВС—КДБ. І Білодід зробив таку спробу, але дуже обережну. Він значно скоротив обвинувальний акт, назвавши витяги з нього "Зізнання вбивці" і "Дозвольте засумніватися", хоча, на нашу думку, доцільно було б опублікувати його повністю. Також з великими скороченнями подав він стенограму засідань суду присяжних і виступи адвокатів Петлюри. Скорочення зроблені таким чином, що у читачів статті Білодіда створюється враження, нібито одні групи українців більше завинили за інших.

На жаль, Білодід приділив недостатню увагу свідченням Миколи Шаповала і Єлії Добковського, які, хоч і не були прийняті судом, згодом були надруковані і є цінним історичним матеріалом, в якому показана ганебна роль Москви у підготовці і здійсненні вбивства Петлюри.

Щоправда, час для друкування об'єктивної статті на цю тему тоді ще не настав. Мабуть, тому редакція "України" подала таку примітку перед статтею Білодіда: "Пропонуючи читачам цей ретроспективний репортаж, редакція че мала на меті змалювати портрет Симона Петлюри на повен зріст — це, гадаємо, справа близького майбутнього, оскільки нині значно посилився інтерес до діячів, особи яких донедавна змальовували тільки однією фарбою, — Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Сергія Єфремова, а з давніших — Івана Мазепи, Пилипа Орлика тощо. Спираючись на документи, автор робить спробу об'єктивно змалювати картину суду над убивцею цього українського діяча".

Реакція тих політичних сил, які завжди фальсифікували українську історію, проявилася відразу після появи статті Білодіда. В одному з чисел журналу "Україна" за лютий 1991 р. була вміщена стаття Івана Хміля "Політичні метаморфози Симона Петлюри". При цьому редакція попередила читача: "В числах 41-44 за 1990 рік журнал опублікував ретроспективний репортаж Олеса Білодіда про смерть Симона Петлюри і суд над його убивцею Самуїлом Шварцбардом. Як було обіцяно, пропонуємо увазі читачів інший варіант... Редакція не вправі вирішувати, який з них ближчий до істини, не твердить, що істина посередині: істина народжується на схрещенні думок, позицій, оцінок".

До такої редакційної зауваги додамо, що істина ніколи не народжується на схрещенні правдивих і брехливих думок! На такому схрещенні можуть з'явитися лише парадокси нерозуміння явищ, людей і подій.

Хміль стає все-таки обережнішим. "Безперечно, — запевняє він читачів, — розправа Шварцбарда з Петлюрою була протиправним актом. То був терористичний акт... Вирок може [винести] тільки уповноважений на те публічний суд, а не якась група людей чи окрема особа". Однак науковець так і не зрозумів суті розвитку історичних подій. У новій статті він не заперечує різних етапів політичного змужніння Петлюри, але докладає багато зусиль для зображення останнього українським антигероєм. Діяльність Петлюри як військового чи політика він оцінює лише негативно тільки тому, що той був патріотом незалежної України і виступав проти московських та українських більшовиків. Хміль не може вибачити Петлюрі його непримиренну боротьбу з червоним імперіалізмом.

Привернула увагу читачів щомісячника "Вітчизна" (№ 9, 1991 р.) стаття Дмитра Табачника "Сім пострілів у Симона Петлюру" з підзаголовком "Нотатки історика про вбивство на паризькій вулиці Расін". У вступі до неї автор зазначив: "...Події минулого, хоч якими б неприємними вони здавались нам сьогодні, — не привід для розпалювання пристрастей, а то більш — ненависті. Ми маємо знати їх, щоб відатись, чому ті або інші процеси в суспільстві йдуть саме так, а не інакше, щоб прогнозувати майбутнє і не помилятися у сьогоднішні..". Автор наголошує, що не обмежаться простим переліком документів, а прагнуть проникнути у суть трагічних подій, зрозуміти їхні закулісні обставини і розкрити все це перед українським читачем.

Вже в першій частині статті Д. Табачника "Вирок месника чи підступне вбивство?" з подивом читаємо, що монографія Саула Фрідмана "Погромник. Вбивство Симона Петлюри", видана в Нью-Йорку 1976 р., "...ґрунтовністю своєї джерельної бази і великою кількістю цитованих документів ніби поставила останню крапку в багаторічній полеміці". І це говорить історик після "...вивчення літературних і документальних джерел", ознайомлення "з судовими матеріалами". Невже Табачник не знає, що монографія Фрідмана є нічим іншим, як зіставленням вже відомих недостовірних матеріалів. До них ми повернемося пізніше. Ні Фрідман, ні Табачник не ставили собі за мету з'ясувати, чому Микола Шаповал і Елія Добковський опублікували свої свідчення, а не виступили перед судом присяжних у 1927 р.

Особі Володіна і свідченням генерала Шаповала з армії УНР, і колишнього червоного підкомісара Добковського Табачник приділяє чимало уваги, бо відчуває, що замовчувати їх не можна. Однак він недостатньо ґрунтовно проаналізував ці свідчення. Зокрема, історик твердить, що "...він (Шаповал: — Б. М.) ... засвідчив, що йшлося про змову і що головними змовниками були Володій і вбивця Шварцбард..., щоправда, не пояснивши, звідки він знає такі докладні подробиці". А стосовно Добковського, свідчення якого були обґрунтовані, тому вельми небезпечні для Шварцбарда, то його "...докази, — твердить Табачник, — були цілком дискредитовані й зчищені знаменитим російським есером, послідовним борцем проти зрадництва в революційному русі Володимиром Бурцевим".

Безперечно, Дмитро Табачник сумлінно дослідив діяльність Миколи Шаповала в Парижі і знає багато справ, пов'язаних із вбивством Петлюри. Відомо йому також, що Шаповал далеко не все, що знав, розповів французьким слідчим органам й на суді. До того ж Шаповал підтримував такі стосунки з більшовицьким агентом Володіним, що потім боявся за своє життя, і тому Торесові легко вдалося спростувати його свідчення.

Не відомо, чому Добковський не погодився дати свідчення під час проведення слідства. Згодом він дав їх у письмовій формі суду, де їх оприлюднили 20 жовтня. Проте, оскільки Добковський не був

заприсяженим свідком, його докази не врахували, а не тому, як твердить Табачник, що його "знищив і дискредитував" Бурцев. При цьому дослідник жодного слова не сказав про зносини Добковського і Бурцева. Адже після закінчення суду присяжних Елія Добковський звернувся з відкритим листом до Володимира Бурцева, в якому зажадав навести докази цього "нищення і дискредитації". У відповідь Бурцев оприлюднив заяву про те, що ніяких доказів проти Добковського не має, а намагався лише скомпрометувати його перед слідчими органами і тим самим не допустити на судові засідання, чого так боявся адвокат Торес.

Дмитро Табачник здогадувався, що різні твердження Добковського пояснювалися тим, що він багато знав про закулісні інтриги більшовицьких злочинців, рішення Комінтерну від 9 січня 1926 р. про терористичні акції тощо, і тому зазначив у статті "Сім пострілів у Симона Петлюру": "...У Сталіна були довгі руки...". З такою заувагою кожний, хто хоч трохи знайомий з кривавим терором Сталіна і створеної під його орудою системи, буде згоден. Однак дивно, що кількома рядками вище Табачник рішуче заперечує евентуальність вбивства руками радянської поліцейської системи: "...Радянський Союз тоді ще перебував у дипломатичній ізоляції і надзвичайно дбав про свій міжнародний престиж, то навряд чи наважився б він на такий безглуздий і небезпечний крок. Крім того, у ті роки сталінський політичний авантюризм ще не поширювався більш-менш помітно на зовнішню політику..." Що це: наївність чи цілеле розчислення?

Не спромігся Табачник об'єктивно проаналізувати хід збирання свідчень про погроми, що його проводив в Україні в 1926 р. французький журналіст Бернар Лекаш. Як дослідник минулого, Дмитро Табачник, напевне, добре знав завдання, які ставилися перед органами ДПУ в 20-х роках. Чи може він твердити, що "документи" про погроми, які радянські органи виготовили для французького журналіста, мають моральну цінність, не говорячи про їх юридичну вагу?

Порушивши питання "чи був Петлюра погромником?", Табачник спробував зайняти позицію Пилата, заявивши, що "остаточної відповіді на нього не змогли вичерпно дати десятки вчених протягом останніх шістдесяти років... Тим більш не наважився щось категорично твердити і я. І тому обмежився лише зіставленням різних поглядів, різних, часто полярних, версій, ознайомив читача з ходом процесу". І у читача, який ознайомлений з ходом процесу, створюється враження, що стаття Табачника підготовлена несумлінно, необ'єктивно. Маючи кращі порівняно з іншими дослідниками можливості використати матеріали закритих раніше архівів Києва і Москви, він не зробив навіть спроби з'ясувати "темні" місця у справі про вбивство Петлюри, обмежившись цитуванням праці Винниченка "Відродження нації", хоч добре знав, що у пізніших творах останній прагнув відмежуватися від деяких своїх тверджень попередніх років.

Відтоді статті про Симона Петлюру стали дедалі частіше з'являтися на сторінках газет України. Зокрема, 17, 18 і 19 березня 1992 р. у "Вечірньому Києві" була вміщена стаття проф. Андрія Яковліва "Паризька трагедія". Це передрук із значним скороченням статті, опублікованої у "Збірнику пам'яті Симона Петлюри", виданому в Празі 1930 р. її автор — один з провідних правників української еміграції того часу, який був на суді присяжних в Парижі радником родини Петлюри, а після його закінчення узагальнив результати цього процесу. В статті подана фахова оцінка цієї події та того, що їй передувало і відбувалося одночасно з нею, зроблена сучасником.

Публікація такого цінного документа робить честь редакції газети, яка таким чином прагнула внести свій вклад у висвітлення недостатньо

досліджених сторінок української історії. У редакційному вступі зазначається: "Вже більше як півроку на сторінках "Вечірнього Києва" звучить тема українсько-єврейських відносин. Зокрема, порушено чи не найскладніше питання — єврейські погроми в Україні у роки громадянської війни і безпосередня причетність до них провідних діячів української державності і насамперед С. В. Петлюри. Велика кількість відгуків на ці публікації свідчить про необхідність глибшого розгляду історії, пов'язаної із вбивством Симона Петлюри Самуелем Шварцбардом... Головною особою, що так і залишилась за лаштунками цього злочину, виявляється був агент ДПУ Михайло Володій, що вдавав із себе безробітного "політемігранта"...". Ця стаття у київській газеті дає значно повніший образ Петлюри, ніж вдалося зробити Білодіду і Табачнику.

Порівняно недавно київські шанувальники історії порушили перед міською радою питання про перейменування вулиці Артема на вулицю Симона Петлюри. Однак їх пропозиція не знайшла підтримки з боку місцевої влади. А газета "Киевские ведомости" 20 листопада 1992 р. поспішила опублікувати статтю Валентина Цуркана. Як можна давати, вигукнув журналіст, славній вулиці Києва ім'я погромника, посилаючись при цьому на "Відродження нації" Винниченка і на свідчення російського священика з твору С. Фрідмана, того самого Фрідмана, якого цитував й Дмитро Табачник. Щоправда, Цуркан згадує й проф. Тараса Гунчака та його виправдання Петлюри, але тільки для того, аби підкреслити, що правий Винниченко, а не Гунчак. Тим часом Гунчак у своїй ґрунтовній праці довів цілковиту непричетність Симона Петлюри до погромів, а Фрідман не мав переконливих контраргументів. Цуркан не наміслився об'єктивно про це поінформувати своїх читачів, вигіднішою для нього є неправда.

На провокаційну замітку Цуркана відповіли 8 грудня 1992 р. у "Вечірньому Києві" Микола Цівірко статтею "Петлюрофобія — далеко не сенсація" і Володимир Кравцевич в "Культурі і житті" статтею "Киевские ведомости": розтиражована неправда про Петлюру".

Микола Цівірко лише кількома рядками згадує Винниченка як недолугого політика, що свою політичну слабкість "підкріпив" яскравими літературними творами, зате вдало змальовує причини виникнення погромів і наголошує: "Ні, Симона Петлюру вбив не Шварцбард, не Володій і навіть не НКВС. Його знищила та сама "нечиста сила", яка за допомогою "старця Распутіна" — екстрасенса, якщо перекласти це сучасною мовою, зуміла, як ракова пухлина, зсередини розкласти апарат могутньої імперії і на цьому, на жаль, не зупинилась. Її покликанням було і є створення нестабільності і хаосу, провокування руйнації і розвалу. "Нечиста сила", не допустила виникнення і зміцнення справжньої української держави. Така держава, окрилена національною ідеєю, правова і демократична, не залишила б місця для розгулу транснаціональних мафіозних структур. Нечисть не тільки фізично знищила Симона Петлюру і багатьох його однодумців, вона доклала і далі докладає зусиль, аби всіляко очорнити, дискредитувати українську національну ідею, "органічно пов'язати" її з погромництвом як явищем. Звідси таке вперте, я б сказав, затяте відстоювання точки зору про те, що ім'я Симона Петлюри не підлягає очищенню від ідеологічної скверни".

Чи ознайомився Дмитро Табачник з рядками цієї статті?

На постаті Володимира Винниченка вдумливо зосереджує свою увагу Володимир Кравцевич, і в його статті постійно відчувається питання: як Винниченко, про якого ще недавно і згадувати не можна було, раптом став авторитетним джерелом для всіх марксистів і на нього посилається кожний жрець минулого більшовицької системи?

Кравцевич розповідає, що Винниченко написав свою книжку "Відродження нації" вже після того, коли зненавидів Петлюру, і переслав 20

її примірників разом з відповідним листом до Харкова і Москви, з якою насолодою там читали цей твір, в 1990 р. перевиданий Політвидавом України, і як Винниченко полетів до Москви з надією одержати керівну посаду в Харкові. Однак його сподівання не виправдалися. Зрештою, йому вдалося виїхати за кордон.

Кравцевич нагадує, що в 1919—1920 рр. в Україні діяла добровольча армія Денікіна, офіційною ідеологією якої був антисемітизм, і саме вона (а не Петлюра) була безпосередньо причетна до єврейських погромів, про що свідчать численні документи.

Велику статтю "Перед Судом історії" опублікував у вересні 1994 р. Микола Шудря в "Молоді України". Автор розглядає перебіг паризького процесу і роль у ньому Винниченка. Хоч зло було скоєне ще до того, як Винниченко дав свідчення на захист Шварцбарда (вони фігурували в листі свідків адвоката Тореса. — В. М.), але Шудря вважає, що автор "Відродження нації" визнав свою помилку лише через 15 років у новому творі "Перед новим етапом". Там він писав: "...Французький суд виправдав Шварцбарда і тим визнав, що Петлюра ніби дійсно був винний за погроми. Це глибока помилка і несправедливість. Ніколи С. Петлюра погромів не організовував і не міг організувати...". Занадто запізніле визнання Винниченком допущених ним помилок не знімає з нього моральної відповідальності.

Щоб дати повніше уявлення про дискусію з цієї тематики, згадаймо й нашу статтю "Симон Петлюра і погроми", опубліковану в "Культурі і житті" 25 грудня 1993 р. В редакційному вступі до неї вказувалося на необхідність об'єктивного дослідження української історії і підтримано ініціативу автора цих рядків про створення Комісії для дослідження погромів в Україні. Друга стаття В. Михальчука "Погроми в Україні і боротьба Симона Петлюри з ними" з'явилась в "Літературній Україні" 9 червня 1994 р. Ми нічого, очевидно, не додали нового до вже сказаного про різні документи і події, але підкреслювали важливість їх об'єктивного розгляду.

Не слід ігнорувати й той факт, що навесні 1991 р. в Києві було відкрито представництво Товариства української бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі. Його керівники депутат Верховної Ради України Павло Мовчан і проф. д-р Дмитро Степовик вже організували ряд конференцій в Україні, влаштовували два історично-політичні конкурси.

Повернемось тепер до перебігу процесу над вбивцею Шварцбардом і приглянемося до нього більш детально, щоб дати відповідь на основне питання: чи був він спонтанним месником, чи тільки виконавцем волі якихось сил і якщо так, то яких саме?

Слідство над вбивцею велося, як зазначалося вище, приблизно 9 місяців. Воно проходило мляво, за незначної активності слідчих. Шварцбард зізнався, що з Франції він прибув морським шляхом у вересні 1917 р. до Петрограда, де під впливом революційних подій вступив до російської армії. Це саме він повторив на суді присяжних, але таке твердження не влаштовувало його захист, і Торес поспішив внести істотні зміни в його показання, говорячи, що у вересні ще не було революції, і Шварцбард міг вступити тільки до армії Тимчасового уряду. Така поправка була важлива, адже вбивця чітко сказав, що в Росії його захопила революція, і тому він вступив до армії. До якої? Безумовно, до більшовицької, оскільки дотримувався лівих поглядів і навіть на кораблі, як свідчать документи французького міністерства військових справ, намагався проводити відповідну пропагандистську роботу. Підтверджує факт його перебування в червоноармійських загонах на Україні в 1917—1920 рр. його ж стаття, опублікована в одному американському часописі, а також матеріал у часописі "Новая нива" (Рига), в якому Шварцбард зазначає, що "... слъози бідного єврея пропекли мою черво-

ноармійську шинелю". Але, коли на суді він заперечив свою приналежність до Червоної армії, йому повірили. Підтвердження належності Шварцбарда до більшовиків вже після революції було надзвичайно важливим моментом для слідства, але цей аспект справи навмисно замовчувався.

Українська громадськість Парижа й околиць розпочала організовану діяльність приблизно з 1923 р., але невдовзі поділилась на три частини: УНРівці об'єдналися в "Союз Українських Емігрантських Організацій" (СУЕО), ліві сили залишилися в "Українській Громаді" Миколи Шаповала (пізніше названі шаповалівцями), а ще лівіші — створили "Союз Українських Громадян у Франції" (СУГУФ). Останні були дуже активними і відразу почали видавати газету "Українські вісті", редактором якої став Ілько Борщак. Саме він потім, під час суду, їдко висміював на сторінках газети свідчення цивільної сторони. Невдовзі їх стали називати зміновіхівцями, а вони перейшли на службу до більшовиків. Вони мали слідкувати за діяльністю Петлюри, який прибув до Парижа з Швейцарії у другій половині жовтня 1924 р., і передавати відомості про нього в Москву і Харків. На основі їх даних В. Я. Чубар виступив у Харкові та Москві з нападками на Петлюру, перебільшуючи небезпеку самостійницьких ідей УНР і Петлюри. Виступ Чубаря став начебто сигналом до якоїсь дії. За тиждень до вбивства в "Українських вістях" Борщак опублікував гостру статтю про "продажництво" Петлюри полякам, маючи на увазі його договір з Пілсудським (квітень 1920 р.). Разом зі статтею були вміщені великі фотографії Петлюри і Пілсудського.

За місяць до цього есери Микити Шаповала (брата Миколи) в Празі видали брошуру, де містилися ще гостріші нападки на Петлюру за той самий договір. Деяку кількість цих брошур Микита переслав Миколі в Париж.

На початку серпня 1925 р. в Парижі з'являється Михайло Володін. Він видає себе за правовірного соціаліста, потрапляє на з'їзд французьких соціалістів, де знайомиться з Миколою Шаповалом. Як товариша по партії, до того ж безробітного, Шаповал запрошує його до своєї квартири, там він жив два місяці. Потім зникає і знову з'являється в січні 1926 р. З допомогою "Елії Добковського, твердого есера і колишнього більшовицького підкомісара, Володін знайомиться в Парижі з Шварцбардом, який мешкав у контактній квартирі для т. зв. анархістів (маються на увазі різні ліві сили) на бульварі Менільмонтан. Відтоді Володін часто відвідував Шварцбарда.

Наприкінці 1925 р. Шварцбард просив Добковського узнати адресу Петлюри в Парижі, коли стало відомо, що саме останній відіграє основну роль у підготовці та виданні журналу "Тризуб". Допомогти Шварцбардові вирішили зміновіхівці, але спочатку їх зусилля виявилися марними. Тоді Володін, коли Шаповал міняє квартиру і оселяється в середині лютого 1926 р. в Латинському кварталі на вулиці Сомерар, недалеко від квартири головного отамана, починає у Шаповала просити адресу Петлюри. Але Шаповал, очевидно, її не знав, бо Володіну її не повідомив. Зате дав йому дві брошури, які одержав з Праги і яких ще нікому іншому не давав. Це він підтвердив письмово тільки ... після процесу. Зрештою, в травні за допомогою шпиків із СУГУФ чи з інших джерел Володін і Шварцбард уже знали, де звичайно обідає Петлюра. Напередодні вбивства вони обідали в тому самому ресторані і бачили там, як згодом зізнався Володін Добковському, Ольгу Петлюру та її доньку Лесю. За кілька днів до цього в іншому місці вони бачили, як Петлюра розмовляв з Андрієм Ливицьким і проф. Ковалем. Тоді вже, мабуть, кожен знав своє місце на трагічній сцені. Очікували лише слушної нагоди, щоб зустріти Петлюру самого.

Це сталося 25 травня 1926 р. За свідченням Миколи Шаповала, Володін зайшов до нього вранці, але довго не затримувався і близько 10-ї години пішов. Ставка робилася чомусь саме на цей день, і діячі з СУГУФ тоді, напевне, вже стояли на вулиці Тенар, де жив Петлюра, а коли помітили, що він вийшов з дому в обідню пору в напрямку ресторану, хтось з них повідомив Володіна і зателефонував до сусіда Шварцбарда, бо останній телефону не мав. Сусід покликав Шварцбарда до телефону, але розмова була дуже короткою. Вийшовши від сусіда, Шварцбард на мить заскочив до своєї домівки, потім, навіть не скинувши робочого одягу, в якому був у годинникарській майстерні, побіг до найближчої зупинки паризького метро. Близько 13-ї години він був вже біля вулиці Расін у Латинському кварталі. Там він зустрівся з Володіним, який дав йому останні інструкції, а Шварцбард передав Володіну листа до своєї дружини. Почувши через кілька хвилин серію пострілів, Володін відніс листа на пошту біля Готель де Віль. Поштовий штемпель для пневматичних листів міняє свої цифри кожні п'ять хвилин, і на листі Шварцбарда була позначка: 14.35 25x26. Вже після процесу Микола Шаповал заявив, що цього листа віднести до такої далекої пошти міг тільки Володін, бо жодної ближчої до вулиці Расін він не знав.

Наступного дня, 26 травня. Володін знову прийшов до Шаповала, де застав Стасіва і Карбовського. Стасів, коли почали говорити про Шварцбарда, знайшов на карті Парижа вулицю, де він жив. При згадці про Шварцбарда та про його адресу Володін, як зазначав в опублікованих зізнаннях Шаповал, "...чомусь-то в цю хвилину дивно зблід і на лиці з'явилися червоні плями". Коли Стасів і Карбовський пішли, Володін пояснив Шаповалу, що Шварцбард був його знайомим і часто в нього бував. На слідстві, однак, Володін заявив, що заходив до майстерні Шварцбарда для купівлі годинника і навіть не знає, як звали годинникаря. Володіну, очевидно, повірили, і він не був навіть свідком.

Під час слідства з'ясувалося, що на квартирі Шварцбарда поліція виявила примірники згаданої раніше брошури Микити Шаповала і "Українських вістей" з портретами Петлюри і Пілсудського. І хоч вже тоді Шаповал підозрював Володіна у співучасті у вбивстві, він продовжував з ним зустрічатися і фотографуватися, надрукував його статтю у своїй газеті, а другу надіслав до Праги для газети брата Микити. Але Микола Шаповал не розповів на слідстві про те, що позичив Володіну два примірники брошури, з яких один опинився у Шварцбарда і був доказом ділових зв'язків Володіна і Шварцбарда. У своїй пізнішій публікації Шаповал зазначив: "...Головним і фактичним організатором вбивства С. Петлюри 25 травня 1926 року є Володін Михайло, спеціально для цього прибувший до Франції в серпні 1925 року...". Щоб зробити таку заяву, без сумнівів, Шаповал мав достатні підстави.

На допитах 23 березня 1927 р., на які було запрошено Шаповала, Добковського і Володіна та приведено Шварцбарда, Володін під присягою заявив, що останнього не знає, хоч потім визнав, що заходив до нього, коли вибирав годинника. Про спільний обід не було, очевидно, й мови. Нічого конкретного не сказав також Добковський, але потім написав на ім'я прокурора заяву, в якій твердив, що Володін є агентом ДПУ, розпоряджався великими сумами грошей, і доводив, що останній був причетний до вбивства Петлюри. Заява Добковського була зачитана на засіданнях суду присяжних 20 жовтня і пізніше, в 1928 р., видана окремою брошурою. Але оскільки Добковський не був заприсяженим свідком, його свідчення не мали юридичної сили.

Справа ускладнювалася через те, що Шаповал не розказав всього, що знав про Володіна, а коли потім на судовому процесі почав ще більше плутати події, Торесові легко вдалося Шаповала "пришпилити", звинувачуючи в дачі неправдивих показань. Бо якже український патріот, глузував Торес, міг фотографуватися з більшовиком Володіним і друкувати його статтю у своєму органі, а другу надіслати братові для друкування в Празі. Якби тоді Микола Шаповал наважився навести всі свої докази, проф. Ковалю показали б не тільки Шварцбарда, якого він пізнав серед тих, що слідували за Петлюрою, а й Володіна, якого професор також легко пізнав би. І тоді судовий процес розвивався б іншим чином.

На доказ того, що це було б так, звернемося до документів, виявлених у таємних фондах архівів українським істориком Ю. Шаповалом і опублікованих у лондонському щомісячнику "Визвольний шлях" (1993, № 1). Мається на увазі доручення МЗС СРСР генсеку ЦК компартії України Лазару Кагановичу (січень 1927 р.) про те, якими мають бути директиви щодо ведення процесу в Парижі.

У вступі зазначається, що процесові треба надати відповідне спрямування, для чого використати відповідних свідків і документи. Далі названо інші заходи, серед яких, зокрема:

"...Уповноважені НКЗС та ДПУ повинні вжити всіх заходів для поставання українського представника в Парижі усіма необхідними матеріалами й документами, а також зізнаннями свідків".

"Не заперечувати проти виклику захистом як свідка Винниченка, котрий неодноразово в своїх друкованих творах характеризував петлюрівський рух як авантюристичний... Він цілком покладає провину за організацію єврейських погромів на Петлюру... Немає підстав боятися, що виступ Винниченка може перетворитись на демонстрацію проти УСРР..., оскільки останнім часом Винниченко... шукає шляхів зближення з українською радянською владою".

"Рішуче заперечувати проти пропозиції захисту викликати як свідка Мілюкова, запропонувавши українському представникові в Парижі здійснити всі відповідні заходи".

"Запропонувати українській радянській пресі не роздмухувати значення процесу і вміщувати тільки повідомлення і матеріали про процес, що надходять від ТАРС або від Уповноваженого НКЗС, але в ніякому разі не від власних кореспондентів".

Цей документ свідчить про вкрай обережне ставлення Москви до паризького суду та життя нею рішучих заходів, щоб він прийняв бажане рішення. З такою ж заподливістю організовувалися комітети захисту Шварцбарда, поїздка Лекаша в Україну для "збирання свідчень" та виступи Тореса.

Чи треба дивуватися, що письмові свідчення А. Хомського і колективні підписи 1325 жителів Проскурова, про які згадує Д. Табачник, були взяті до уваги судом присяжних, а свідчення Добковського відкинуті. Москва була зацікавлена в тому, щоб справа закінчилася так, як вона розраховувала. І вона цього добилася.

Звернемо увагу читача лише на кілька рядків з акту обвинувачення вбивці і відразу побачимо, що він був складений таким чином, щоб полегшити завдання захисту. Тому, відповівши на запитання, які сили організували вбивство Петлюри і хто спрямував руку вбивці, поставимо ще одне запитання і спробуймо на нього відповісти: яким чином процес міг перетворитися на пародію?

У вищезгаданому акті говориться про появу Центральної Ради в Києві, її Генеральний секретаріат, участь Петлюри в роботі уряду України, а потім — як голови Директорії, який "...відіграв значну роль в короткій історії цієї молодой республіки. В загальній опінії своїх земляків

він був апостолом волі та незалежності, втіленням батьківщини-України... Після довгої та кривавої боротьби мусів він залишити Україну, що підпала під советський режим".

Про саме вбивство в акті обвинувачення зазначається "Шварцбард запевняє, що він доконав злочинства з власної ініціативи, що ніхто його не намовляв, ніхто не допомагав, що він не мав жодного спільника... Хоч цю гіпотезу і доводиться прийняти з огляду на відсутність рішучих вислідів із слідства в цьому напрямку, проте деякі обставини здаються неясними і викликають сумніви". Після такого висновку слідчих органів напрошується запитання: чому слідство разом з прокурором задовольнилося тільки висловленням сумніву і нічого не зробило для розвіювання цих сумнівів? Невже були директиви вищих органів, щоб не вникати в суть небажаних деталей?

Відносно помсти за погроми, про яку твердив Шварцбард, акт обвинувачення констатує: "Не дивлячись на зовнішній вигляд логічності [такого твердження], ця система оборони надзвичайно хитка. Річ у тому, що вона заснована на твердженнях, не тільки позбавлених жодних доказів, але які наявно протирічать дійсності. Настанова і поведінка бувшого Президента Тимчасового Уряду України були зовсім не ті, якими їх змальовує Шварцбард. Далекий від того, щоб бути антисемітом, він, на-впаки, завжди був євресфіль...

Ніколи не було встановлено, що Петлюра організував або навіть приймав з байдужістю колективні вбивства, порушення законів людської совісті та цивілізації. Жодного точного факту, жодного рішучого посвідчення не було подано для підтримки цього закиду, який заснований всього тільки на дуже спірних домислах.

Що погроми скривали Україну під Тимчасовим Урядом, на чолі якого був Петлюра, це, на жаль, правда і ніхто її не оспорує... Причину їх здебільшого треба шукати в страшній анархії, яка панувала в різних частинах бувшої Російської імперії і особливо на Україні.

З упадком Керенського і початком комуністичного режиму загальна демобілізація російської армії кинула на територію України величезну масу війська, яке стояло поблизу. Ці люди не були українцями, бо стари військова російська адміністрація мала за правило мобілізувати українців далеко від їхньої батьківщини... Вони були першими авторами погромів... Крім того, були озброєні банди, організовані під проводом авантюристів, які грабували населення і робили такі самі насильства. Нарешті, згідно з деякими відомостями, армія Денікіна та Червона армія не відступали також від того злочину...

Вживаючи сильного виразу єврейського письменника В. Жаботинського, причина погромів лежить в антисемітизмі подій.

З другого боку, самий принцип відповідальності, зрештою, в цім випадку цілком теоретичної, яка падала на Петлюру, треба рішучо відкинути на вид тої надзвичайної енергії, яку він розвинув проти погромів, тих широких, благородних і глибоко гуманітарних концепцій, які він ретельно поширював серед свого війська, тих мудрих заходів, які він умів робити в найтяжчих обставинах, того безперервного напруження зусиль, які він робив для досягнення цієї мети".

Акт обвинувачення нагадує, зокрема, що український уряд звернувся до єврейських кіл Європи з проханням надіслати Комісію для вивчення погромів в Україні, але ця ініціатива була відхилена.

З наведених витягів з акту обвинувачення стає очевидним, що слідство почало робити певні кроки для з'ясування закулісної сторони вбивства, але далі процес пішов зовсім іншим шляхом. Звістка про вбивство Петлюри швидко стала відомою в різних кутках планети і по-різному була сприйнята різними верствами суспільства. Українці, зокрема, ті, хто виступав за незалежну Україну, не хотіли вірити в це. На-

впаки, тріумфували члени СУГУФ, але не довго. Французька поліція почала їх висилати за кордон.

Смерть Петлюри порадувала також ліві елементи євреїв, адже знищено їх "головного погромника". Має рацію Дмитро Табачник, коли пише, що в десятках країн організувалися громадські комітети захисту Шварцбарда. Але свої думки він не наслідують висловити до кінця і сказати, що ці комітети були єврейськими або ініційовані євреями. Вони зібрали неймовірні кошти для захисту вбивці та мобілізували світову пресу (що було найважливіше) для висвітлення ходу судового процесу.

Широка мережа комітетів захисту Шварцбарда та їх вплив на формування громадської думки великою мірою позначилися на ході суду присяжних. Замість детального з'ясування обставин вчинення злочину він став розслідувати погроми в Україні, а потім — діяльність Петлюри, який був скалкою в оці червоної Москви.

Другим фактором були неправдиві свідчення на зразок тих, що опубліковані у книзі Фрідмана, на яку посилаються Табачник і "Киевские ведомости". Цей російський священик твердить, що бачив Петлюру в Берліні у липні 1924 р., і той казав йому, що треба знищити всіх євреїв у Росії і тоді буде мир. Свою заяву священик зробив під присягою. Тим часом Петлюра в 1924 р. в Берліні не був!

Третім фактором, що спричинив неправильний вирок паризького суду, була діяльність адвоката Шварцбарда. Торес проявив себе на ньому неперевершеним трибуном, тонким знавцем психології людей, який вмів використовувати найменшу похибку опонентів та свідків. Виправданню вбивці він підпорядкував своїх свідків, громадську думку, роботу комітетів захисту Шварцбарда.

Четвертою причиною була слабкість свідків цивільної сторони, більшість яких не знали французької мови, а переклад їх виступів часто був неякісним, інколи навіть спотворював їх зміст. До того ж Торес часто перебивав цих свідків, ставлячи їм додаткові запитання, щоб інтерпретувати свідчення на свою користь або перекрутити їх.

П'ятою причиною був сам принцип суду присяжних. До нього увійшли 12 осіб — рядових громадян Франції, які мали уважно слідкувати за перебігом процесу, а потім, керуючись власним розумом і сумлінням, відповісти на ряд питань на окремому засіданні присяжних суддів. Від того, якою була більшість відповідей, залежала міра покарання чи виправдання підсудного. Із звичайного процесу над кримінальним злочинцем, який вбив людину, він невдовзі перетворився на політичний, яким спритно маніпулював Торес. На ньому переважно говорили про злочини, що їх вчинили українці по відношенню до євреїв, сотні тисяч жертв, ріки єврейської крові на Україні. 12 присяжних не мали уявлення про визвольну боротьбу українського народу, про заборону єврейської культури в Російській імперії, виселення євреїв з Росії, чорносотенщину тощо. Проте щодня вони чули про погроми в Україні, і вже сама назва країни у них асоціювалася з поняттями "українці" і "погроми". На їх думку, українці здатні тільки чинити злочини, а тим більше — їхній головний отаман.

Шоста причина — тогочасне становище Франції. Її уряд, даючи згоду на прибуття Петлюри до Парижа, не сподівався, що потрапить у халепу. Це був час, коли Москва повела рішучий наступ на своїх ворогів, що перебували в еміграції. Свідомо чи несвідомо помиляється Табачник, коли пише: "...Петлюра не був небезпечнішим противником, аніж, скажімо, Денікін чи Врангель..." і додає, що Сталін не наважився б на такий безглуздий і небезпечний крок, як вбивство. Наївне твердження: суть справи, власне, полягала в тому, що, навпаки, в Москві вважали Петлюру значно небезпечнішим, ніж Денікін чи Врангель, і мріяли

знищити його. Своєї мети Москва досягла. Франція ж була раніше і залишалася союзником Росії. Можна не сумніватися, що відповідні кола Парижа уважно спостерігали за ходом процесу 1927 р.

Не вплинув на заздалегідь планований напрям процесу й виступ на ньому генерального адвоката прокурора Рено. Він доводив, що Петлюра ніколи не був ворогом єврейського народу. Обраний головою Директорії, він приділяв велику увагу автономним правам національних меншин. Звертаючись безпосередньо, до Шварцбарда, Рено додав, що вбивця припустився страшної помилки: "Які докази він дав, щоби звалити на Петлюру всю відповідальність за злочини, що проходили під час українського уряду?... Жодної аргументації, жодного прямого доказу тут не дали... У підсумках я вам мушу сказати, що ніколи Петлюра не був ворогом євреїв, ні погромником, ніколи не був антисемітом, навпаки, він був євреєфіль".

Сподіваємося, що читачі переконалися, що:

1. Погроми в Україні в 1917—1920 рр. чинили не тільки українці. До них були причетні й війська Денікіна, і Червона армія, й банди анархістів, які були зацікавлені у розбраті між етнічними групами, що жили в Україні.

2. Україна ніколи не встановлювала на своїй землі "рису осілості" і не створювала антисемітських "чорних сотень".

3. Симон Петлюра був євреєфілом, а не антисемітом. Він боровся з погромами всіма засобами, але ці засоби були обмеженими, коли враховувати тогочасне становище в Україні.

4. Шварцбард був не месником за єврейські погроми, а разом з Володіним виконавчим знаряддям у руках радянського політичного апарату.

5. Московська влада вжила всіх заходів, щоб перетворити процес у Парижі 1927 р. на процес засудження погромів і перекласти на Петлюру всю відповідальність за погроми.

Підводячи підсумки розповіді про цей трагічний паризький процес, зауважимо, що значна частина єврейської діаспори виступила на захист Шварцбарда всупереч логіці і здоровому глузду, вважаючи вбивцю месником за всі наруги. Численні збори, мітинги та конференції, на яких приймали відповідні резолюції, збирали підписи, відбулися в різних європейських країнах, а Париж став центром єврейської громадської думки і розпалених пристрастей.

Щоб справити більший тиск на суд, використовувалися перебільшені, необ'єктивні, фальшиві свідчення. Ряд свідків, що виступали на боці захисту, спочатку прагнули дати правдиві показання, але під впливом громадської думки кардинально змінили їх на засіданнях суду. Нечесність Бернара Лекаша не мала меж і призводила до ще більшого розпалювання емоцій і пристрастей. Навіть розумний і поміркований Жаботинський і Маршал, який очолював Панамериканський єврейський комітет, не змогли витримати тиск єврейської вулиці і перейшли з позицій розуму на фронт стихії.

На цьому процесі докладалося чимало зусиль для того, щоб утвердити в свідомості людей певний стереотип українця-погромника, що завдав багато лиха не тільки українцям, але й євреям.

Сьогодні, коли Україна увійшла до світового співтовариства незалежних і суверенних держав, на розвиток українсько-єврейських взаємин треба подивитися безпристрасно і спокійно. Верх повинні взяти помірковані елементи, які відповідально ставляться до цього питання.

В Україні нині питома вага євреїв становить 2 % від загальної кількості населення. Вони разом з представниками інших націй беруть активну участь у всіх сферах державного життя. В країні відсутні будь-які прояви антисемітизму, оскільки євреї є рівноправними її громадя-

нами. За 70 років, що минули після паризького процесу, відбулося чимало трагічних як для українців, так і для євреїв подій. Це і голодомор 1932—1933 рр., що відібрав життя близько 8 млн. населення України, потім — сотні розстріляних і закатованих у застінках НКВС письменників, митців та інших представників інтелігенції. Під час другої світової війни загинуло 6 млн. євреїв.

Тому, враховуючи досвід цих семи десятиліть, українці і євреї повинні тверезо, відважно і розумно переглянути результати паризького процесу і, відкинувши зайві емоції, назвати справжніх ініціаторів вбивства Петлюри і, не шукаючи виправдання їм, подати один одному руку дружби і взаєморозуміння.

КРИТИКА ТА БІБЛЮГРАФІЯ

Prymak Thomas M.

MYKOLA KOSTOMAROV: A BIOGRAPHY

Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 1996. — XXIII. — 263p.

Приймак Томас

МИКОЛА КОСТОМАРОВ: БІОГРАФІЯ

Вивчення життєвого шляху й спадщини вчених, які заклали підвалини для розвитку національної історіографії певної доби, завжди займало чільне місце в історії науки. Воно зумовлене низкою чинників з огляду як на ієрархічну складність проблематики історіографічних досліджень, так і на важливість розробки останньої для відтворення спонукальних мотивів творчості і громадської діяльності, соціокультурного середовища, - особливостей світосприйняття тогочасної епохи визначними особистостями, а загалом — для реконструкції причинно-наслідкових зв'язків різних рівнів з обсягу широкої дослідницької проблематики.

Щодо М. Костомарова, який, безперечно, належить до таких науковців, дослідник змушений розглядати процес формування та еволюції не тільки наукових, а й суспільно-політичних поглядів історика, що справили помітний вплив на інтелектуальну історію науки та національні й культурні традиції. Принагідно зазначимо, що 40—80-ті роки XIX ст., впродовж яких працював цей видатний вчений, характерні саме поєднанням проблем суспільного та наукового розвитку, зокрема інтенсивним процесом формування української наукової історіографії та пробудження національної свідомості, що об'єктивно зумовлює необхідність ретельного дослідження та опрацювання його творчої спадщини. Тому постать М. Костомарова, зокрема його внесок у культуру та науку слов'янських народів, належить до перспективної галузі досліджень на сучасному етапі наукового розвитку для вчених з різними фаховими інтересами, про що певною мірою свідчить й новітня студія українсько-канадського історика Томаса Приймака.

Т. Приймак — представник нової, англомовної генерації українських істориків, які народилися та отримали фахову підготовку поза межами України у добу холодної війни. Не дивно, що й час написання цієї монографії (1989—1992 рр.) позначився на історіографічному вступі, що виявилось у критичному та водночас виваженішому підході до оцінки наукових праць своїх колег, написаних у радянську та пострадянську добу (с. XIX—XXI). Як зазначає автор, його зацікавлення Костомаровим спочатку виникло на узбіччі фахових інтересів у "трикутнику українсько-російсько-польських відносин" з пріоритетним вивченням історії західноукраїнських земель у XIX ст., яке з плином часу трансформувалося в одну з провідних дослідницьких проблем (с. XI—XII). Варто також відзначити, що серед англомовної наукової літератури з українознавства студії, присвячені безпосередньо Костомарову, майже відсутні, за винятком вищезазначеного видання та однієї неопублікованої докторської дисертації (P a z i a n D. Nicholas Ivanovich Kostomarov:

Russian Historian, Ukrainian Nationalist, Slavic Federalist. — University of Michigan, 1966), окремих розвідок та праць, де його діяльність розглядалася у межах основної проблематики. За таких обставин, враховуючи загальні потреби суспільного і наукового розвитку, необхідність опрацювання та популяризації національної історіографічної спадщини для англomовного загалу, вибір дослідницької проблематики, пов'язаної з постаттю М. Костомарова, є цілком природним та логічним.

На думку автора, основною метою книги є висвітлення життєвого шляху Костомарова та його внеску в російську і українську науку та культуру. Проте рецензоване дослідження є не "звичайною історіографічною студією", а біографією (с. XVI). Джерельною основою монографії стали дослідження та матеріали, здебільшого опубліковані до 1992 р. включно, одержані, за визнанням історика, з відомих книго-сховищ України, Росії і Фінляндії та з фондів місцевих бібліотек; різні видання праць Костомарова, тогочасні періодичні видання, статті про історика у наукових часописах та збірниках, хоча у бібліографії праць, вміщений наприкінці книги, подекуди подано й студії та видання творів Костомарова, що побачили світ пізніше. На окрему згадку заслуговують розвідки Д. Чижевського, Р. Сербина, С. Козака та інших науковців, які невідомі для більшості дослідників в Україні.

Монографія складається з передмови, історіографічного вступу та дев'яти розділів, а також бібліографії праць Костомарова, наукових студій і матеріалів, присвячених йому, окремі позиції якої доповнені стислими коментарями, та предметно-іменного покажчика.

Акцентуємо увагу на вступі оскільки він має самостійне наукове значення, є стислим та добре вибудованим історіографічним нарисом. В ньому Т. Приймак відтворює науковий процес набуття знань про життя та праці Костомарова. Він простежує як позитивну (М. Грушевський, Д. Дорошенко, М. Покровський та ін.), так і негативну (М. Рубінштейн, В. Ілєрицький, І. Кудрявцев) тенденції в дослідженні творчої спадщини та життєвого шляху вченого.

У монографії наголошується на тому, що для реконструкції особистості масштабу Костомарова досліднику довелося поряд з історіографічною спадщиною вивчити суспільно-політичну, літературну діяльність та приватне життя вченого. Як зазначає Т. Приймак, він, на відміну від своїх попередників, намагався створити історичну біографію, в якій висунуто підходи для інтерпретації і розв'язання складного комплексу проблем "міжнаціональних та інтернаціональних відносин у Східній Європі та колишній Російській і Радянській імперіях". На жаль, політична ситуація в радянській Україні не давала науковцям ані найменших можливостей для студій з такою дослідницькою проблематикою. Спроби реабілітувати Костомарова, які мали місце в УРСР наприкінці 1960-х — 1970-х років, були брутально припинені майже відразу.

При викладі матеріалу автор поєднав хронологічно-тематичний принцип з проблемним, що дало йому можливість охопити вельми широкий спектр проблем у значному часовому діапазоні, уникнути "джерелознавчого емпіризму", притаманного історико-біографічним працям, і водночас ефективно використати наявну джерельну базу для відтворення поглядів М. Костомарова. Особливу увагу Т. Приймак концентрує на історіографічних дискусіях та особистих взаєминах Костомарова з визначними представниками різних наукових та суспільно-політичних напрямів, зокрема на проблемі місця історика в українській та російській культурній традиції XIX ст.

Творча спадщина Костомарова подається дослідником на основі аналізу праць історика, в яких "кристалізувалися його погляди" з багатьох питань (с. XVI). Такий підхід автор обґрунтовує на підставі історіографічного огляду наукової літератури та загального стану розробки до-

слідницької проблематики костомаровознавства, вказуючи на наявність різних історіографічно-ідеологічних стереотипів щодо оцінки цієї видатної особистості: "буржуазний націоналіст", "демократ", "ліберал" та ін.

Водночас Т. Приймак робить цікаві спостереження, висновки та узагальнення. Зокрема, він вказує на певне ігнорування ідей та студій Костомарова, наприклад, відомої праці "Две русские народности" в українській вільній історіографії 50—30-х років ХХ ст. Цікавою видається й теза автора про "унікальність позиції М. Костомарова" в російській інтелектуальній історії, яка полягала у плідному співробітництві вченого в російській та українській історіографії. Остання заслуговує на пильну увагу з огляду на домінування контраверсійних тенденцій у висвітленні процесу історичного розвитку слов'янських народів у сучасній російській та українській науці.

Історіографічний огляд, як і монографія в цілому, цікавий і своїм понятійним апаратом. Зокрема, Т. Приймак без будь-яких застережень використовує поняття "костомаровознавство", яке досі майже не вживається в українській та російській історіографії. Одна з перших обережних спроб введення цього поняття до наукового обігу була зроблена тільки у середині 90-х років ХХ ст. у працях Ю. Пінчука та деяких інших дослідників. Таким чином, результати багаторічних студій про життєвий та творчий шлях Костомарова, загальний рівень опрацьованих емпіричних матеріалів, подібність концептуальних підходів сучасних істориків в Україні та діаспорі до означеної проблематики дають підстави стверджувати, що вже закладено засади для успішного розвитку міждисциплінарної наукової галузі — костомаровознавства.

Щодо недоліків монографії, то автором (очевидно, внаслідок труднощів технічного характеру, про що йдеться у передмові) не враховано ряд нових розвідок та джерельних матеріалів, опублікованих протягом 1993—1995 рр. Структура та емпіричний матеріал, поданий у книзі, в цілому не викликають заперечень. Авторські ж інтерпретації костомаровських ідей, витлумачення й трактування наукових, суспільно-політичних проблем можуть розглядатись як своєрідний внесок у костомаровознавство.

Нова книга Томаса Приймака прислужиться широкому загалу англomовних читачів і певним чином компенсує брак відповідної літератури, сприятиме популяризації творчого доробку М. І. Костомарова, спричиниться до поживлення наукових студій, присвячених визначному історику, як у діаспорі, так і в Україні.

**Ю. А. ПІНЧУК (Київ),
О. В. ЯСЬ (Київ)**

Б. Андрусишин

**У ПОШУКАХ СОЦІАЛЬНОЇ РІВНОВАГИ:
НАРИС ІСТОРІЇ РОБІТНИЧОЇ ПОЛІТИКИ
УКРАЇНСЬКИХ УРЯДІВ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ВИЗВОЛЬНИХ
ЗМАГАНЬ 1917—1920рр.**

К.: Федерация профспілок України, 1995. — 192 с.

У монографії доцента Б. Андрусишина у формі нарисів історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917—1920 рр. розглянуті питання соціальних відносин у програмах політичних партій кінця ХІХ — початку ХХ ст.; про діяльність Центральної Ради та її ставлення до робітництва і професійних спілок (березень 1917 — квітень

слідницької проблематики костомаровознавства, вказуючи на наявність різних історіографічно-ідеологічних стереотипів щодо оцінки цієї видатної особистості: "буржуазний націоналіст", "демократ", "ліберал" та ін.

Водночас Т. Приймак робить цікаві спостереження, висновки та узагальнення. Зокрема, він вказує на певне ігнорування ідей та студій Костомарова, наприклад, відомої праці "Две русские народности" в українській вільній історіографії 50—30-х років ХХ ст. Цікавою видається й теза автора про "унікальність позиції М. Костомарова" в російській інтелектуальній історії, яка полягала у плідному співробітництві вченого в російській та українській історіографії. Остання заслуговує на пильну увагу з огляду на домінування контраверсійних тенденцій у висвітленні процесу історичного розвитку слов'янських народів у сучасній російській та українській науці.

Історіографічний огляд, як і монографія в цілому, цікавий і своїм понятійним апаратом. Зокрема, Т. Приймак без будь-яких застережень використовує поняття "костомаровознавство", яке досі майже не вживається в українській та російській історіографії. Одна з перших обережних спроб введення цього поняття до наукового обігу була зроблена тільки у середині 90-х років ХХ ст. у працях Ю. Пінчука та деяких інших дослідників. Таким чином, результати багаторічних студій про життєвий та творчий шлях Костомарова, загальний рівень опрацьованих емпіричних матеріалів, подібність концептуальних підходів сучасних істориків в Україні та діаспорі до означеної проблематики дають підстави стверджувати, що вже закладено засади для успішного розвитку міждисциплінарної наукової галузі — костомаровознавства.

Щодо недоліків монографії, то автором (очевидно, внаслідок труднощів технічного характеру, про що йдеться у передмові) не враховано ряд нових розвідок та джерельних матеріалів, опублікованих протягом 1993—1995 рр. Структура та емпіричний матеріал, поданий у книзі, в цілому не викликають заперечень. Авторські ж інтерпретації костомаровських ідей, витлумачення й трактування наукових, суспільно-політичних проблем можуть розглядатись як своєрідний внесок у костомаровознавство.

Нова книга Томаса Приймака прислужиться широкому загалу англomовних читачів і певним чином компенсує брак відповідної літератури, сприятиме популяризації творчого доробку М. І. Костомарова, спричиниться до поживлення наукових студій, присвячених визначному історику, як у діаспорі, так і в Україні.

**Ю. А. ПІНЧУК (Київ),
О. В. ЯСЬ (Київ)**

Б. Андрусишин

**У ПОШУКАХ СОЦІАЛЬНОЇ РІВНОВАГИ:
НАРИС ІСТОРІЇ РОБІТНИЧОЇ ПОЛІТИКИ
УКРАЇНСЬКИХ УРЯДІВ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ВИЗВОЛЬНИХ
ЗМАГАНЬ 1917—1920рр.**

К.: Федерация профспілок України, 1995. — 192 с.

У монографії доцента Б. Андрусишина у формі нарисів історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917—1920 рр. розглянуті питання соціальних відносин у програмах політичних партій кінця ХІХ — початку ХХ ст.; про діяльність Центральної Ради та її ставлення до робітництва і професійних спілок (березень 1917 — квітень

1918 рр.); робітничу політику гетьмана Павла Скоропадського; соціальну політику та "революційне" насильство більшовиків; більшовицький підхід до вирішення класових конфліктів і здійснення соцстрахування, про більшовиків і робітничий та профспілковий рух; Директорію й її робітничу політику, взаємодію соціальних сил у 20—30-ті роки. Зроблені ґрунтовні висновки.

Нині, коли з такою гостротою і необхідністю постають проблеми державного відродження України й національної свідомості українського народу, розгляд і вивчення забутих сторінок історії, а краще, мабуть, сказати, сфальсифікованих російською й радянською історіографією; всього, що зв'язане з розвитком і становленням українського етносу, його державності, визвольних змагань, становлення й розвиток державних утворень, боротьби за своє соціальне і національне визволення від сусідніх державних утворень, особливо від російського імперіалізму і в його найжорстокішій формі більшовицького експансіонізму, набувають особливого значення. А саме ці та інші не менш важливі проблеми в центрі уваги дослідження, і вони вперше знайшли своє вирішення в історичній літературі на основі найновіших документальних даних. Це, зокрема, стосується всебічного вивчення політики соціальних груп, роль яких у конкретних історичних умовах була вирішальною.

Автору, на наш погляд, вдалося довести, що драматична історія української державності 1917—1920-х років, її поразка багато в чому пов'язані з політикою українських урядів щодо робітництва, через яку проявилися весь драматизм і надзвичайно складне переплетіння соціально-політичних, культурних і соціально-економічних проблем, що були властиві в той час для України.

Заслугою на увагу також те, що в книзі показано конкретні дії урядів — Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР, а також радянського уряду —вирішити вкрай загострені соціальні проблеми через реалізацію програмних засад цілісної та довгострокової соціальної політики щодо робітництва України і його професійних організацій. Ця проблема практично вперше порушується в українській історіографії:

У переконливій і доступній формі, аргументовано показано, що робітничий та профспілковий рух став визначальним у період національно-визвольної революції 1917—1920 рр., розвалі Російської імперії та при творенні **української** державності. Це стосується також інших періодів, зокрема численних експериментів більшовиків аж до встановлення сталінської диктатури.

У монографії доводиться, що робітничий і профспілковий рухи були важливими складовими частинами соціальної революції, яка відбувалася разом з революцією національною. Автор підкреслює, що, незважаючи на величезну значимість розробки історії соціальної політики різних державних формувань щодо робітництва і його організацій, насамперед профспілок, ці проблеми (за винятком хіба що радянської державності) досі ще не стали предметом спеціального історичного дослідження.

Автор не обмежився глибоким аналізом соціально-економічних, політичних, національних, культурно-освітніх процесів серед робітництва і його професійних та інших організацій у досліджуваній період. Він проаналізував діяльність професійних спілок (у короткому викладі) у різні періоди тоталітарної диктатури. Зокрема, в дослідженні говориться, що встановлення сталінської диктатури істотно змінило місце і роль професійних спілок у вирішенні соціальних конфліктів. Профспілки з організації, яка мала захищати інтереси трудящих від бюрократичних викривлень "держави робітників і селян", з "школи комунізму", школи виховання мас робітників "у дусі свідомого ставлення до соціалістичного виробництва" на початку 30-х років перетворилися в "школу найбезстиднішого ігнорування волі і настроїв мас, у простий

придаток того ж партійного і господарського апарату", вони стали слухняним знаряддям у руках "вождя всіх трудящих" для зниження зарплати робітників і їхнього життєвого рівня. Форма одержавлення профспілок була грубою, бюрократичною і карикатурною. Ставши "приводним паском" пролетарської диктатури, професійні спілки втратили майже весь авторитет в очах робітництва.

Наукова цінність монографічного дослідження полягає ще й у тому, що в ньому автор робить спробу показати здійснення національної революції в Україні наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років, яка засвідчує, що одним з найдієвіших факторів у її прелюдії стали широкі соціальні рухи, найвпливовішим з яких був і залишається робітничий рух, який прорвався назовні через залізний панцир радянської системи найчастіше страйками, іншими соціальними конфліктами. У цей час в Україні робітничий рух все більше проявляється як профспілковий рух.

М. Д. ВЕРЕЗОВЧУК (Київ)

В. І Пристайко, Ю. І. Шаповал

СПРАВА "СПІЛКИ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ":

НЕВІДОМІ ДОКУМЕНТИ І ФАКТИ

Науково-документальне видання.

К: Інтел., 1995. — 448 с.

Що найважче для сприйняття? Найтяжче — вірно бачити те, що знаходиться перед очима, відповів старовинний мудрець за легендою. Не сама істина науки важка. Найтрудніше — очищення істини від мулу перекручень, фальсифікацій, від успадкованої неправди. І незамінним у цьому процесі є вивчення і оприлюднення документів в усій їх повноті. Саме тому значну цінність становить поява науково-документального видання В. І. Пристайка і Ю. І. Шаповала "Справа "Спілки визволення України": невідомі документи і факти". Книгу присвячено одному з найвідоміших інспірованих політичних процесів доби сталінізму, який відбувся навесні 1930 р. З якою метою було організовано цю справу? Чому підсудним, до яких належало чимало відомих українських інтелектуалів, було пред'явлено такі, так би мовити, тотальні звинувачення? В яких умовах ряд підсудних вижали безпідставні обвинувачення на свою адресу? Як склалися надалі їхні долі, а також долі "режисерів" та "виконавців" з органів безпеки, котрі організували процес і керували ним? На ці та інші запитання дають відповіді автори видання. При цьому вони спираються на документальні дані, серед яких чимало невідомих раніше архівних джерел, що вперше вводяться в науковий обіг.

Книга складається з двох основних розділів. Перший "Пролог великого терору" являє собою авторське дослідження ходу, місця і ролі процесу в справі "СВУ" в історичному контексті 20—30-х рр., другий "Справа "СВУ": документи і матеріали" включає в себе добірку документів і матеріалів, переважно архівних, що стосуються цієї справи, які практично публікуються вперше. Органічною складовою частиною видання є додане до нього емоційне есе редактора книги І. Ільєнка.

Слід сказати, що авторам вдалося реалізувати свій задум: не просто висловити власну точку зору на справу і процес "СВУ", а й зробити надбанням широкого загалу частину із віднайдених документів.

В книзі переконливо показано), що справа "СВУ" (автори доречно беруть назву цієї організації в лапки, як міфічної) стала однією з

придаток того ж партійного і господарського апарату", вони стали слухняним знаряддям у руках "вождя всіх трудящих" для зниження зарплати робітників і їхнього життєвого рівня. Форма одержавлення профспілок була грубою, бюрократичною і карикатурною. Ставши "приводним паском" пролетарської диктатури, професійні спілки втратили майже весь авторитет в очах робітництва.

Наукова цінність монографічного дослідження полягає ще й у тому, що в ньому автор робить спробу показати здійснення національної революції в Україні наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років, яка засвідчує, що одним з найдієвіших факторів у її прелюдії стали широкі соціальні рухи, найвпливовішим з яких був і залишається робітничий рух, який прорвався назовні через залізний панцир радянської системи найчастіше страйками, іншими соціальними конфліктами. У цей час в Україні робітничий рух все більше проявляється як профспілковий рух.

М. Д. ВЕРЕЗОВЧУК (Київ)

В. І Пристайко, Ю. І. Шаповал

СПРАВА "СПІЛКИ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ":

НЕВІДОМІ ДОКУМЕНТИ І ФАКТИ

Науково-документальне видання.

К: Інтел., 1995. — 448 с.

Що найважче для сприйняття? Найтяжче — вірно бачити те, що знаходиться перед очима, відповів старовинний мудрець за легендою. Не сама істина науки важка. Найтрудніше — очищення істини від мулу перекручень, фальсифікацій, від успадкованої неправди. І незамінним у цьому процесі є вивчення і оприлюднення документів в усій їх повноті. Саме тому значну цінність становить поява науково-документального видання В. І. Пристайка і Ю. І. Шаповала "Справа "Спілки визволення України": невідомі документи і факти". Книгу присвячено одному з найвідоміших інспірованих політичних процесів доби сталінізму, який відбувся навесні 1930 р. З якою метою було організовано цю справу? Чому підсудним, до яких належало чимало відомих українських інтелектуалів, було пред'явлено такі, так би мовити, тотальні звинувачення? В яких умовах ряд підсудних вижали безпідставні обвинувачення на свою адресу? Як склалися надалі їхні долі, а також долі "режисерів" та "виконавців" з органів безпеки, котрі організували процес і керували ним? На ці та інші запитання дають відповіді автори видання. При цьому вони спираються на документальні дані, серед яких чимало невідомих раніше архівних джерел, що вперше вводяться в науковий обіг.

Книга складається з двох основних розділів. Перший "Пролог великого терору" являє собою авторське дослідження ходу, місця і ролі процесу в справі "СВУ" в історичному контексті 20—30-х рр., другий "Справа "СВУ": документи і матеріали" включає в себе добірку документів і матеріалів, переважно архівних, що стосуються цієї справи, які практично публікуються вперше. Органічною складовою частиною видання є додане до нього емоційне есе редактора книги І. Ільєнка.

Слід сказати, що авторам вдалося реалізувати свій задум: не просто висловити власну точку зору на справу і процес "СВУ", а й зробити надбанням широкого загалу частину із віднайдених документів.

В книзі переконливо показано), що справа "СВУ" (автори доречно беруть назву цієї організації в лапки, як міфічної) стала однією з

важливих ланок, за допомогою яких сталінський тоталітарний режим приборкував інакомислячих, приписуючи їм опір політиці форсування індустріалізації та колективізації, знищував навіть натяки на демократію. До суду було притягнуто, згідно зі сфабрикованими звинуваченнями, 45 осіб, серед них академіки і працівники ВУАН, професори і студенти вузів, священослужителі української автокефальної церкви, письменники, редактори, кооператори, правники, бібліотекарі. Всіх їх безпідставно визнали винними, засудили до різних строків тюремного чи гулагівського ув'язнень, які закінчувалися розстрілом або безперервним продовженням (вже без судових інсценізацій) покарання. Але це було судилище не тільки над конкретними особами, чії життя безжалісно перемолов кривавий молох сталінізму, а й над цілим періодом національно-визвольної боротьби українського народу, його потягом до свободи, до можливості самому влаштовувати свою долю. Адже не випадково до цієї справи було притягнуто 31 представника різних політичних партій, що активно діяли в Україні, в т. ч. С. Єфремова, який був у свій час заступником голови Української Центральної Ради, В. М. Чеховського — прем'єр-міністра УНР, А. В. Ніковського — міністра закордонних справ УНР тощо. Впадає у вічі і зовсім не випадковий збіг назв міфічної "СВУ" кінця 20-х рр. і реальної Спілки визволення України, яка існувала в 1914—1918 рр. Режисери процесу намагалися приписати обвинуваченим всілякі політичні зв'язки з українською еміграцією, з іншими державами.

Матеріали видання свідчать, що в документах (тільки судова справа "СВУ" налічує понад 200 томів) не зафіксовано жодного з інкримінованих підсудним конкретних злочинів. Йдеться про наміри, розмови, проекти, але не про конкретні дії. Та й вірогідність усіх цих намірів і розмов підтверджувалася зізнанням самих звинувачених, які добувалися методами тиску, шантажу, прямого фізичного впливу. Остаточно реабілітовані ще в 1989 р., засуджені у цій справі повністю пройшли нестерпний шлях фізичних і моральних страждань. Збірник розкриває механізм тієї диявольської кухні, де ставили тавро державних злочинців на безвинних людей, де приречені були справді "поза межами болю".

Видання важливе не тільки документальним дослідженням однієї з багатьох болісних сторінок української історії. Йдеться про більше. Воно спонукає до **роздумів** про її уроки, про норми державотворення, про підвалини політичної стратегії й тактики. Щоб подібне не могло повторитися при будь-якому перебігу подій і будь-якій державній системі, яку б назву вона не мала.

Справа "СВУ" була однією з багатьох "задумок" Сталіна. Йдеться про його стратегію "боротьби з націоналізмом" шляхом знищення "внесі" таких ідей. З 1928 р. за вироками колегії ДПУ розстрілювалися великі групи політичних діячів у різних кінцях СРСР. Сигналом тут стала т. зв. "кримська справа", яку відмовився прийняти на розгляд навіть Верховний суд Союзу. Але це не врятувало тодішнього керівника кримської автономії В. Ібраїмова і його співпрацівників від страти за заочним позасудовим вироком. А потім пішли "справи" грузинських меншовиків, вірменських дашнаків, азербайджанських мусаватистів, чеченських чермоївців, туркестанських пантюрістів, татарських панісламістів, білоруських нацдемовців, "шахтинська справа", "справа промпарті", "справа всесоюзного бюро меншовиків". Справа "СВУ" значною мірою вирізнялася серед них тим, що вона стосувалась другого за чисельністю народу на терені Союзу, була доведена, на відміну від інших, до розгляду в суді (не випадково її організатори отримали ордени) і, головне, була ударом не тільки по безпосередніх звинувачених на процесі, а й по всіх тих, хто плекав ще надії на вільний національний і соціальний розвиток, в т. ч. і тих, хто стояв при владі, був у складі

КП(б)У, вірив у правильність політики партії, в необхідність поглиблювати "українізацію". Не випадково силою партійної дисципліни, рішеннями ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У було запрограмовано хід процесу, виконавцями судової розправи над українською інтелектуальною елітою були відомі партійні і державні діячі. Вони не змогли розгадати задумів великого інквізитор, не зуміли піднятися над ідеологічними догмами, якими і керувались на процесі. Адже, як переконливо показано в книзі, юридичних, правових засад для цієї "справи", як і багатьох інших, не було.

Звичайно, тема і обсяг книги не дали змоги авторам детальніше прослідкувати долю вершителей процесу "СВУ". Було б доречно хоч якоюсь мірою торкнутись подій 1932—1934 рр. на партійно-державному олімпі УСРР. Це б дозволило більш рельєфно показати "хитру механіку" Сталіна, за допомогою якої він одних задушував руками інших, останніх відправляв на той світ зусиллями третіх і т. д. і т. п. Так було забезпечено той радикальний поворот в ідеології і політиці взагалі і в національній політиці зокрема, за яким український, а також інші місцеві національні рухи оголошені головною небезпекою. Термін "великоруський шовінізм" був назавжди виключений із лексики радянської партійно-політичної еліти і преси.

Книга Пристайка В. І. і Шаповала Ю. І. привертає увагу глибоким проникненням у сутність трагічних подій, багатим документальним матеріалом, розкриває перебіг однієї з цих подій в історії України. Це повний шани і скорботи вінок на уявну могилу безвинно загиблих за сфальсифікованим процесом "СВУ", всіх, хто постраждав у лещатах кровожерної машини сталінських репресій.

ШЕВЧЕНКО В. Ф.: (Київ)

Марта Богачевська-Хомяк

БЛИМ ПО БІЛОМУ.

ЖІНКИ В ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ

1884—1939

К.: Либідь, 1995.—424 с.

Рецензована книга з'явилася наприкінці 1995 р., тобто через сім років після англомовного оригіналу, виданого Канадським інститутом українських студій в Едмонтоні. Оригінал здобув премії Асоціації славісток СІНА та Антоновичів і користується популярністю серед західної діаспори.

Марта Богачевська-Хомяк народилася на Львівщині. З дитинства живе в США. Закінчила Пенсільванський університет і аспірантуру в Колумбійському університеті. Вивчала східноєвропейську історію, спеціалізувалася з історії Російської імперії. 1968 р. захистила докторську дисертацію з історії російської філософської думки другої половини XIX ст. 1976 р. надрукувала ґрунтовне дослідження про Сергія Трубецького та інших забутих російських філософів. Коли О. Прицак розпочав українознавчі дослідження в Гарвардському університеті, вирішила переорієнтуватися на історію України, якою захоплювалася з дитинства, і розпочати серію праць про українську інтелігенцію.

Наміри ці здійснилися наполовину: М. Богачевська-Хомяк справді стала спеціалістом з історії України, але зайнялася не інтелігенцією, а

КП(б)У, вірив у правильність політики партії, в необхідність поглиблювати "українізацію". Не випадково силою партійної дисципліни, рішеннями ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У було запрограмовано хід процесу, виконавцями судової розправи над українською інтелектуальною елітою були відомі партійні і державні діячі. Вони не змогли розгадати задумів великого інквізитора, не зуміли піднятися над ідеологічними догмами, якими і керувались на процесі. Адже, як переконливо показано в книзі, юридичних, правових засад для цієї "справи", як і багатьох інших, не було.

Звичайно, тема і обсяг книги не дали змоги авторам детальніше прослідкувати долю вершителей процесу "СВУ". Було б доречно хоч якоюсь мірою торкнутись подій 1932—1934 рр. на партійно-державному олімпі УСРР. Це б дозволило більш рельєфно показати "хитру механіку" Сталіна, за допомогою якої він одних задушував руками інших, останніх відправляв на той світ зусиллями третіх і т. д. і т. п. Так було забезпечено той радикальний поворот в ідеології і політиці взагалі і в національній політиці зокрема, за яким український, а також інші місцеві національні рухи оголошені головною небезпекою. Термін "великоруський шовінізм" був назавжди виключений із лексику радянської партійно-політичної еліти і преси.

Книга Пристайка В. І. і Шаповала Ю. І. привертає увагу глибоким проникненням у сутність трагічних подій, багатим документальним матеріалом, розкриває перебіг однієї з цих подій в історії України. Це повний шани і скорботи вінок на уявну могилу безневинно загиблих за сфальсифікованим процесом "СВУ", всіх, хто постраждав у лещатах кровожерної машини сталінських репресій.

ШЕВЧЕНКО В. Ф.: (Київ)

Марта Богачевська-Хомяк

БЛИМ ПО БІЛОМУ.

ЖІНКИ В ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ

1884—1939

К.: Либідь, 1995.—424 с.

Рецензована книга з'явилася наприкінці 1995 р., тобто через сім років після англомовного оригіналу, виданого Канадським інститутом українських студій в Едмонтоні. Оригінал здобув премії Асоціації славісток СІНА та Антоновичів і користується популярністю серед західної діаспори.

Марта Богачевська-Хомяк народилася на Львівщині. З дитинства живе в США. Закінчила Пенсільванський університет і аспірантуру в Колумбійському університеті. Вивчала східноєвропейську історію, спеціалізувалася з історії Російської імперії. 1968 р. захистила докторську дисертацію з історії російської філософської думки другої половини XIX ст. 1976 р. надрукувала ґрунтовне дослідження про Сергія Трубецького та інших забутих російських філософів. Коли О. Прицак розпочав українознавчі дослідження в Гарвардському університеті, вирішила переорієнтуватися на історію України, якою захоплювалася з дитинства, і розпочати серію праць про українську інтелігенцію.

Наміри ці здійснилися наполовину: М. Богачевська-Хомяк справді стала спеціалістом з історії України, але зайнялася не інтелігенцією, а

жіночим рухом. Первісні наміри зруйнувала випадкова пропозиція Союзу українок Америки: написати невеличку книжку з історії українських жіночих організацій. За першою на цю тему працею пішли друга, третя та ін. Тема цілком поглинула молоду дослідницю. Десять років інтенсивної праці реалізувалися в фундаментальній книзі, яка є предметом нашого аналізу.

Перш за все, пояснення вимагає її назва. Вона не формулює проблему, а дає філософське розтлумачення суті дослідження. Білим по білому — одна з найвишуканіших форм української вишивки: гладь білими нитками по білому полотну з вирізуванням. Щоб побачити білий візерунок довкола витятого простору, треба добре придивитись. Автор пояснює: "Такою і є роль жінки в українському громадському житті й історії України — треба уважно придивитись, щоб осягнути цю частіше оспівану, ніж вивчену "берегиню", — щоб зрозуміти: вирізування окреслює простір, а не його відсутність, і брак відомостей про жінок не означає, що жінок не було. Про них просто не писали".

У вивченні "жіночої проблематики" ми звикли до системи стереотипів, нав'язаної радянською концепцією історичного процесу. Жінки, молодь, діти — весь демографічний: зріз суспільства інтерпретувався в ракурсі історії КІРС, не даючи цілісної, а головне — правдивої картини суспільного життя. На Заході "жіноча проблематика" здебільшого досліджувалася під знаком фемінізму як суспільно-політичної течії, що теж не давало цілісної картини. Багаторічні дослідження переконали М. Богачевську-Хомяк у тому, що жінки мають притаманне тільки їм місце в історії, і треба знайти нові підходи до теми, здатні забезпечити розкриття історичного змісту їх долі. Звідси вона робить справедливий висновок: справа не в жіночому питанні, а в потребі такої історії, де жінки не виступають як статисти.

На такий висновок дослідницю нашттовхнула сама історія українського народу, який протягом століть не мав власної державної організації. Держави, у залежність від яких потрапляла Україна, не ставилися прихильно до її потреб. За цих умов український народ вижив тільки тому, що звик покладалися сам на себе — на громаду і громадські організації. У тому числі — на жіночу громаду і жіночі організації.

М. Богачевська-Хомяк стверджує, що вітчизняна історія вивчена неповно, оскільки дослідники часто звертали більше уваги на те, чого Україні бракувало, ніж на те, що вона мала. Наприклад, у працях істориків, не виключаючи найбільш визначних, детально простежувалися політичні події, в центрі яких — боротьба за державність, але майже не висвітлювалося життя громад. Справедливість такого твердження не підлягає сумніву. Автору треба віддати належне: своєю монографією, яка охоплює 55 років української історії, вона не повторює попередників, а подає досить цілісну картину під новим кутом зору.

Розробляючи поставлену тему, М. Богачевська-Хомяк фактично з нуля почала відтворювати джерельну базу. Щоб осмислити діяльність українських жіночих організацій, треба було починати із встановлення їх списку. Склалося так, що бібліографи і дослідники цим раніше не займалися. У більшості праць з історії України, особливо тих, які присвячувалися розвитку держави, церкви, культури та ідеології, жінки взагалі залишалися поза увагою. Коли у поле зору дослідників і потрапляли видатні жінки, то викладалися лише конкретні факти їх життя та діяльності, не більше.

Рецензована монографія важлива для дослідників не тільки безпосереднім змістом, тобто інтерпретацією виявлених автором джерел. Кожний, хто захоче продовжити тему, матиме можливість скористатися цією книгою як каталогом, в якому відтворено величезну кількість різноманітних джерел.

Найбільшу цінність мають неопубліковані джерела, знайдені дослідницею у Польщі, Чехії, Росії, Україні, США і Канаді. їх настільки багато, що в короткій рецензії можна подати лише сумарну оцінку: десятки архівних фондів і бібліотечних рукописних колекцій. Дослідниця брала інтерв'ю у деяких героїв своєї книги, зустрічалася з родичами або нащадками інших, використовуючи приватні колекції. Великий інтерес для майбутніх дослідників являють газети і журнали жіночих організацій, частина яких збереглася в одиничних примірниках тільки у державних або приватних архівах.

В англійських виданнях рецензованої книги (їх два) є бібліографічний розділ, в якому джерелознавча база дослідження детально охарактеризована. На жаль, в українському виданні з метою економії паперу збережені тільки посилання на джерела.

Аналізуючи діяльність українських жіночих організацій, М. Богачевська-Хомяк дійшла висновку, що в ній майже не відбилися феміністичні гасла. Це — не випадково. Фемінізм поширений тільки у демократичних суспільствах, де забезпечено права і свободи людини. Українок же мало обходила безпосередня ліквідація статевого приниження. Вони розглядали як головне поле своєї діяльності боротьбу за національні та соціальні права всього народу і вважали, що здобуття їх забезпечить й жіночу емансипацію. Хоч прямого зв'язку між емансипацією і демократизацією нема (інакше у демократичних країнах не існувало б жіночого руху), така спрямованість жіночого руху мала під собою об'єктивні підстави.

У книзі підкреслюється, що українські жіночі організації майже не приділяли уваги ідеологічним питанням, а ставили собі за мету сприяння розкріпаченню особистості, розвитку економіки, модернізації суспільства. Найбільше цінувався економічний, соціальний і культурний прогрес нації. Отже, зміст жіночого руху на українських землях був багатший, ніж у країнах Західної Європи та Америки. Разом з тим М. Богачевська-Хомяк зауважує, що безпосередні інтереси жінок та їх специфічна роль у громаді залишалися в літературі непоміченими.

Дослідниця вказує на те, що в кожній країні, де діяли українки, вони утворювали майже однакові за формою і змістом організації. Винятком є радянська Україна, де жіночий рух жорстко спрямовувався і контролювався державними структурами. Подібність дій викликала подібність умов життя. Російський і австро-угорський, а на іншому історичному етапі — польський, румунський і чеський уряди не зважали на інтереси українського населення, і жінки-українки змушені були допомагати собі і своєму народові власними силами.

У постановці проблеми М. Богачевська-Хомяк задекларувала подвійний фокус дослідження: історія жінок та історія українців. І справді, закономірності розвитку жіночого руху простежуються на широкому історичному тлі. Тому у читача, який добре орієнтується в деталях подій, виникає часом дивне враження: ніби йдеться про відомі події, але діючими особами в них виступають не звичні чоловічі постаті, а маловідомі жінки. Дослідниця виконала (і виконала блискуче) свою обіцянку: написати жіночу історію українського суспільства. Виявляється, що при такому підході історія є більш різнобарвною і багатогранною, ніж ми собі її уявляємо.

Здається, в усіх книгах з історії жіночого питання успіхи в емансипації жінок пов'язуються винятково з їх боротьбою за свої права. Такий висновок явно не відповідає дійсності. У рецензованій книзі досить фактів, щоб зробити трохи інший висновок: емансипація жінок розвивається в міру демократизації суспільства, а рушійною силою в ній виступають і чоловіки, які нерідко турбуються про забезпечення прав своїх дружин і особливо — доньок.

Книга М. Богачевської-Хомяк не позбавлена неточностей. Зокрема, недооцінюється значення селянської реформи 1861 р. (с. 37). Вказано, що для українських селян скасування панщини було символічним, бо землевласники залишали за собою більшу частину землі. Але панщина і землекористування — це різні речі. Ліквідація особистої залежності селян від поміщиків була революційним кроком уряду Олександра II. Вона започаткувала процес модернізації російського суспільства.

На с. 67 даремно вживається термін "гетто", який має зрозумілий кожному зміст. З контексту випливає, що мова повинна йти про смугу осілости — специфічний елемент політики царизму щодо єврейського населення імперії.

На с. 82 вказано, що після татаро-монгольської навали українські землі уклали політичний союз з Литвою і згодом опинилися в Польсько-Литовському королівстві. Фактично ж землі Київської Русі (всі білоруські, основна частина українських і певна частка великоросійських) були завойовані Литвою. Проблему політичного союзу ставити не варто, хоч вона часто порушується тими істориками, які хочуть видати бажане за дійсне Польсько-Литовського королівства не існувало. Річ Посполита — це дуалістична монархія, яка складалася з Польського королівства і Великого князівства Литовського. Після Люблінської унії 1569 р. українські землі потрапили якраз до Польського королівства.

Певна недбалість у формулюваннях допущена й на с. 176: в лютому 1917 р. цар зрікся престолу, і був створений Тимчасовий уряд. Микола II відмовився від влади 2 (15 за нов. ст.) березня. Тоді ж виник уряд князя Г. Львова. На цій сторінці вказано також, що в лютому 1917 р. (точніше, в результаті Лютневої революції) Україна повернулася до старої системи землеволодіння. Фактично ж питання про землеволодіння і землекористування надто складне, щоб обмежитись одним рядком. Відомо, що Тимчасовий уряд відкладав питання про землю до Установчих зборів.

На с. 178 помилково вказано, що Центральна Рада утворилася 13 березня (фактично — 7, за нов. ст. — 20 березня).

■ У М. Богачевської-Хомяк склалося спрощене уявлення про ставлення більшовиків до національно-визвольного руху і взагалі про національну політику уряду В. Леніна. В результаті книга має немало неточних формулювань, які стосуються цієї теми. Наприклад, таке: популярність української справи переконала навіть найортодоксальніших більшовиків у необхідності підтримки національно-визвольного руху (с. 188). Насправді більшовики не підтримували ні національно-визвольного руху, ні утворених ним органів (зокрема, Центральної Ради), ні утворених цими органами демократичних держав (зокрема, УНР). На відміну від прямолінійних білогвардійців, вони прагнули уникнути безпосередньої конфронтації з національно-визвольним рухом, і тому утворювали сурогати національних держав під своїм контролем. Це було технічно можливе внаслідок особливостей комуністичної диктатури, яка виступала на поверхні у вигляді радянської влади. Влада державної партії залишалася конституційно анонімною. Тому унітарній, суворо централізованій державі можна було надавати на папері якої завгодно форми, у тому числі форми федерації національних радянських республік, які користувалися нібито цілковитою незалежністю від центру. Якщо прийняти цю тезу (а вона спирається на безліч неспростовних фактів), то навряд чи можна погодитись і з такою фразою: "...визнання права України на справжню повну незалежність періодично викликало суперечки всередині партії" (с. 331).

М. Богачевська-Хомяк справедливо зауважує, що Москва розглядала українізацію як тимчасовий захід з метою повномасштабної інтеграції

української території (с. 345). Водночас загальний погляд на українізацію у рецензованій книзі не розходиться з помилковим ототожненням цього елементу національної політики державної партії й якісно іншого явища — національного відродження 20-х років. Звідси твердження на с. 336: курс на українізацію наштовхувався на осуд з боку ортодоксальних марксистів.

Українізація становила місцевий варіант коренізації, тобто укорінення партійно-радянського апарату в українському середовищі. Вона могла зустріти (і нерідко зустрічала) опір з боку апаратників, які воліли, щоб керовані ними народні маси пристосовувалися до їх мови, замість того, щоб самим пристосуватися до місцевої мови. У такій позиції нема теоретичної ортодоксальності "марксистів".

На с. 242 вказано, що в КП(б)У в 1926 р. налічувалося 1,5 млн. жінок. Насправді весь склад КП(б)У в той час не перевищував 170 тис. членів і кандидатів партії.

На с. 347 зазначено, що у заарештованій в 1926 р. Н. Суровцевої вимагали свідчень проти голови Держплану республіки Ю. Коцюбинського. У вказаний час Коцюбинський перебував на дипломатичній роботі поза межами СРСР. Головою Держплану та заступником Раднаркому УСРР він став у 1933 р.

Названі неточності й помилки не позначаються на основному змісті книги і тому не знижують її наукового рівня.

На закінчення — кілька зауважень про недоліки перекладу. Наші видавництва все інтенсивніше починають випускати українською мовою найгрунтовніші праці, що вийшли на Заході. З'явилася потреба у перекладачах-професіоналах. Однак кадри таких спеціалістів майже відсутні. Часто трапляється так, що перекладачем стає людина, яка знає мову, але не орієнтується в тексті, над яким працює. Результатом є спотворення оригіналу.

У рецензованій книзі прізвище перекладача не зазначене. Різна якість перекладу вказує на те, що книгу "роздерли" між кількома перекладачами. Трапляються розділи, перекладені вкрай погано. Чого вартий, наприклад, вираз "в губерніях і повітах Харкова, Полтави і Рівного" (с. 46). Та в оригіналі йдеться не про губернії і повіти, а про учбові округи (с. 15). На цій же сторінці сформульовано таку ділему: "Жінки вагалися — чи домагатися права на вищу освіту, щоб досягти рівня чоловіків, чи зректися освіти на користь праці для народу". Хоч би як вчитуватися в це речення, зміст залишається темним. Звертаємося до оригіналу: "Разом з бажанням здобути освіту зростала громадська активність жінок, передусім у здійсненні різних освітніх програм". Ось такий переклад.

Навчання в університетах було привілеєм чоловіків, і в Росії почали виникати університетські курси для жінок. В оригіналі написано: "Окремі курси для жінок університетського рівня були організовані в 1869 р. спочатку в Санкт-Петербурзі, згодом у Москві. На цих курсах професори викладали звичайні вступні дисципліни за університетською програмою" (с. 16). Читаємо переклад: "1869 р. засновано перші курси для жінок університетського рівня спочатку в Петербурзі, згодом у Москві. Програми курсів та більшість викладачів були ті ж самі, що й в університетах, але лекції проводилися окремо, щоб жінки своєю присутністю не розпорошували уваги студентів. Держава, яка безпосередньо наглядала за програмою навчання, вимагала, щоб тексти всіх лекцій були затверджені шкільними властями" (с. 47).

Як можна уявити собі присутність курсисток серед студентів, коли університети і курси — це різні установи? Звідки взяли шкільні власті, коли мова йде про університети? Як могли державні чиновники (а не держава, бо це абстрактне поняття) наглядати за програмами, коли уні-

верситети користувалися широкою автономією? Пропуски в тексті або, навпаки, безграмотні відсебенки, мовний примітивізм, спотворення дат — все це є у розділі, опрацьованому невдахою-перекладачем. На щастя, більша частина тексту англomовного видання потрапила у кращі руки, хоч всюди переклад далекий від досконалості.

С. В. КУЛЬЧЕНЦЬКИЙ (Київ)

Л. В. Таран

ИСТОРИЧЕСКАЯ МЫСЛЬ ФРАНЦИИ И РОССИИ.

70-е годы XIX — 40-е годы XX вв.

К: Наукова думка, 1994. — 200 с.

Рецензована монографія присвячена порівняльній характеристиці розвитку французької і російської історичної думки останнього століття під кутом зору вивчення проблем Французької революції 1789 р. Основну увагу при цьому авторка зосереджує на з'ясуванні того, якою мірою дослідження цих проблем сприяло вдосконаленню наукових принципів історіографії в цілому, змінювало її парадигми як у Франції, так і в Росії.

Як відомо, російські, а після 1917 р. радянські історики виявляли значний інтерес до Французької революції кінця XVIII ст. При цьому вони багато запозичили з ідейної спадщини французької історіографії, хоча, в свою чергу, висунули чимало нових підходів, особливо у вивченні аграрного питання. Недаремно праця Н. І. Карєєва "Крестьяне и крестьянский вопрос во Франции в последней четверти XVIII века" (М., 1879) була перевидана у Франції напередодні 200-річчя революції 1789 р., а її автор визнаний "найвідомішим сьогодні автором з аграрного питання".

Вивчення спільного і особливого у розвитку методологічних принципів і концептуальних особливостей історичної науки Франції і Росії визначило хронологічні рамки рецензованої праці. Це був період, вважає авторка, коли у французькій історіографії "відбувся перехід від позитивістських поглядів на завдання історичного дослідження до методологічних принципів, сформульованих школою "Анналів" Л. Февра і М. Блока. В результаті "у французькій історіографії склалися ті наукові парадигми, які й нині багато в чому визначають її творче обличчя" (с. 7).

Щодо російської історичної науки, то з 70-х років XIX ст. в ній формується "російська історична школа", "теми її досліджень, а часто й висновки були відправною точкою розвитку першого етапу російської радянської історіографії революції 1789 р., що охоплює часовий проміжок з 1917 до 40-х років" (с. 7). Зазначимо, що нижні хронологічні рамки дослідження дуже умовні, бо 30-ті роки з точки зору зміни наукової парадигми не були етапом у радянській історіографії. Умовність цих рамок, очевидно, зрозуміла і дослідниці, бо в монографії вона оперує цілими блоками літератури як французької, так і радянської 40—80-х років, а в передмові справедливо зазначає, що "практично автор досліджував французьку і російську історіографію до початку 90-х років, оскільки лише з позицій сучасного знання можливий підхід до досягнень історичної науки вищезначеного періоду" (с. 7).

При цьому неможливо не відзначити творчий підхід авторки до проблеми періодизації розвитку науки радянського періоду. На противагу існуючій до останнього часу точці зору (див.: Очерки истории

верситети користувалися широкою автономією? Пропуски в тексті або, навпаки, безграмотні відсебенки, мовний примітивізм, спотворення дат — все це є у розділі, опрацьованому невдахою-перекладачем. На щастя, більша частина тексту англomовного видання потрапила у кращі руки, хоч всюди переклад далекий від досконалості.

С. В. КУЛЬЧЕНЦЬКИЙ (Київ)

Л. В. Таран

ИСТОРИЧЕСКАЯ МЫСЛЬ ФРАНЦИИ И РОССИИ.

70-е годы XIX — 40-е годы XX вв.

К: Наукова думка, 1994. — 200 с.

Рецензована монографія присвячена порівняльній характеристиці розвитку французької і російської історичної думки останнього століття під кутом зору вивчення проблем Французької революції 1789 р. Основну увагу при цьому авторка зосереджує на з'ясуванні того, якою мірою дослідження цих проблем сприяло вдосконаленню наукових принципів історіографії в цілому, змінювало її парадигми як у Франції, так і в Росії.

Як відомо, російські, а після 1917 р. радянські історики виявляли значний інтерес до Французької революції кінця XVIII ст. При цьому вони багато запозичили з ідейної спадщини французької історіографії, хоча, в свою чергу, висунули чимало нових підходів, особливо у вивченні аграрного питання. Недаремно праця Н. І. Карєєва "Крестьяне и крестьянский вопрос во Франции в последней четверти XVIII века" (М., 1879) була перевидана у Франції напередодні 200-річчя революції 1789 р., а її автор визнаний "найвідомішим сьогодні автором з аграрного питання".

Вивчення спільного і особливого у розвитку методологічних принципів і концептуальних особливостей історичної науки Франції і Росії визначило хронологічні рамки рецензованої праці. Це був період, вважає авторка, коли у французькій історіографії "відбувся перехід від позитивістських поглядів на завдання історичного дослідження до методологічних принципів, сформульованих школою "Анналів" Л. Февра і М. Блока. В результаті "у французькій історіографії склалися ті наукові парадигми, які й нині багато в чому визначають її творче обличчя" (с. 7).

Щодо російської історичної науки, то з 70-х років XIX ст. в ній формується "російська історична школа", "теми її досліджень, а часто й висновки були відправною точкою розвитку першого етапу російської радянської історіографії революції 1789 р., що охоплює часовий проміжок з 1917 до 40-х років" (с. 7). Зазначимо, що нижні хронологічні рамки дослідження дуже умовні, бо 30-ті роки з точки зору зміни наукової парадигми не були етапом у радянській історіографії. Умовність цих рамок, очевидно, зрозуміла і дослідниці, бо в монографії вона оперує цілими блоками літератури як французької, так і радянської 40—80-х років, а в передмові справедливо зазначає, що "практично автор досліджував французьку і російську історіографію до початку 90-х років, оскільки лише з позицій сучасного знання можливий підхід до досягнень історичної науки вищезначеного періоду" (с. 7).

При цьому неможливо не відзначити творчий підхід авторки до проблеми періодизації розвитку науки радянського періоду. На противагу існуючій до останнього часу точці зору (див.: Очерки истории

исторической науки в СССР. — М., 1966. — С. 11—20) вона вважає най-важливішим рубежем 1929 р. — рік першої Всесоюзної конференції істориків-марксистів, рік кінця плюралізму в розвитку методологічних основ історіографії, початку насадження марксизму в СРСР, зокрема й репресивними заходами (с. 76—78).

Що ж до теоретико-методологічних принципів дослідження, то автор не відкидає марксизм як методологію, але й не надає йому абсолютного значення, що характерно для радянської історіографії. Своє дослідження вона будує на основі плюралістичних, історико-філософських принципів, особливо широко використовуючи міждисциплінарний підхід і результати досліджень не тільки суто історичних дисциплін, включаючи філософію, соціологію та історіографію, але й дані історичної географії, психології, антропології, економічної науки тощо. Очевидно, це можна вважати чи не найбільшою заслугою історика, хоча на цьому шляху, як нам здається, бувають не тільки досягнення, а й недоліки. Зрозуміло, що методологічні принципи історичної науки, які використовувалися до останнього часу, переживають глибоку кризу. Від старих методологічних та епістемологічних принципів і уявлень ми відійшли, а до нових, на жаль, не прийшли. За таких умов деякі оцінки роботи істориків та їх поглядів потребують дальшого осмислення.

Основну увагу в монографії приділено розкриттю ролі і місця французької історіографії, особливо школи "Анналів", у розвитку і збагаченні методологічних основ історичної думки. Паралельно в монографії аналізується розвиток історичної думки Росії і України останнього століття. Ґрунтовно розкриті їх роль і місце в розвитку історичної науки під кутом зору вивчення Французької революції кінця XVIII ст. представниками "російської історичної школи".

І все ж провідне місце в монографії займає французька, а не російська історіографія (з чотирьох глав три присвячені першій і лише трохи більше глави — другій). Розвиток французької історіографії, її вклад у національну і світову історіографію розроблені набагато краще, ніж розвиток російської історіографії відповідного періоду. Це зрозуміло, адже французька історіографія відіграє провідну роль в історичній науці XX ст., справляючи значний вплив на розвиток світової історичної думки (с. 3). Вона ж краще розроблена.

Російська історична наука останнього століття пережила ряд катаклізмів, і радянський період був не кращим для неї, особливо тієї її частини, що займалася розробкою вітчизняної історії.

Рецензована монографія є чи не першою в СНД спробою показати, що процес розвитку історіографії у Франції, Росії та Україні до 30-х років був однаковим. У розділах, присвячених французькій науці, вдало зроблені відповідні співставлення і порівняння процесів, якими були позначені методологічні, ідейні й концептуальні трансформації історіографії у Франції, Росії і СРСР як у цілому, так і у вивченні сюжетів Великої Французької революції (с. 92—95, 97—99, 107, 109—112, 115, 116, 119, 124—126, 129, 130, 133, 135, 136—148, 150—154, 156, 160—161). Радянські історики були у дещо гірших умовах, але їх внесок в історіографію був помітним навіть у найтяжчі часи. Недаремно праці Тарле, Сказкіна, Поршнева, Манфреда, Даліна та ін., про які йдеться в монографії, добре відомі в науковому світі, зокрема у Франції, і були невід'ємною складовою частиною наукового діалогу істориків Франції, Росії і України, який розвивався незалежно від офіційних настанов.

Новизною відзначаються сторінки монографії, присвячені традиціям "російської історичної школи" в Україні. Ця "школа" об'єднувала істориків Росії і України. Ми згодні з авторкою, що "відносно дорадянського періоду неможливо відокремлено говорити про "російську" і

"українську" школи дослідження селянських проблем революції 1789 р. — в цій галузі знань історичний процес був єдиним" (с. 5). Зазначимо тільки, що з трьох видатних представників російської аграрної школи двоє — І. В. Лучицький і М. М. Ковалевський — були українцями. Авторка першою ввела до наукового обігу матеріали архіву І. В. Лучицького, зокрема його листування.

Новими є й матеріали про традиції "російської історичної школи" в Україні, особливо в Київському, Новоросійському (Одеському) і Харківському університетах. І все ж радянський період розвитку історичної науки, навіть з точки зору вивчення проблем Французької революції кінця XVIII ст., потребує дальшого осмислення і розробки. Радянська наука не тільки розтрачувала, а й примножувала досягнення "російської історичної школи". Це мало знайти більш повне відображення навіть у праці, хронологічні рамки якої обмежені початком 40-х років XX ст.

Слід внести чіткість у вживану авторкою термінологію (після розпаду Радянського Союзу потребують уточнення такі терміни, як "вітчизняна" і "зарубіжна" історіографія, "російська" і "руська" історична наука тощо). Певні недоліки характерні і для наукового апарату: відсутня уніфікація щодо розміщення посилань, назв праць французьких учених, інколи неправильно вказано ініціали деяких істориків тощо.

Незважаючи на це, рецензована монографія — серйозна заявка на вирішення важливої наукової проблеми.

Г. В. ПАВЛЕНКО (Ужгород)

* * *

В травні 1994 р. автор цих рядків доповідав Вченій раді Інституту історії України НАНУ про своє бачення концепції запланованої в перспективних планах синтетичної фундаментальної колективної праці¹. Основна ідея доповіді — створення такого багатотомника, в якому б життя народу як етносу, нації в усіх компонентах його історії (економічному, політичному, духовно-культурному) знайшло б якнайповніше відображення. Вказувалося на необхідність якнайширшого залучення поряд з традиційними для історичної науки фактичними даними методики і джерел інших суспільствознавчих і природничих наук. Застерігалося від фетишизації інформативної цінності будь-якого історичного джерела, а також від стихійно поширюваного захоплення державницькими концепціями, взагалі політичною історією, яка завжди об'єктивно чи суб'єктивно спонукає як фахівця, так і дилетанта до міфотворчості.

Після найретельнішого ознайомлення з монографією Л. В. Таран виявляється, що автор згаданої доповіді як у постановці питання, так і в його аргументації ломився у двері, уже фактично відкриті французькими істориками школи "Анналів". Звичайно, всі ми, фахівці-історики, вихованці радянських вузів, у загальних рисах знали про цей відомий напрям світової історіографії, але використовувати його досягнення у недавні радянські часи не могли, ґрунтуючись на ортодоксально-канонічному, лише двоструктурному поділі всіх суспільствознавчих (в тому числі історичних) праць на марксистські і немарксистські: одні, так би мовити, од Бога (хоч створюваного матеріалістичною думкою), а всі інші, звичайно, — від лукавого. Так чи інакше тавром останнього позначена в радянській історіографії школа "Анналів", хоч вона й засвоїла окремі (напевно, найкращі) положення марксизму.

Отже, переглянувши в монографії Л. В. Таран хоч би сторінки, присвячені Люсьєну Февру і Марку Блоку (особливо с. 117—119, 123, 128 та ін.), читач наочно переконається, яка широта і глибина у визна-

ченні дослідницьких об'єктів характерні для їх фахових праць, зокрема рецензії на книгу "Історія сучасної Росії", видану у Парижі 1932 р. за редакцією П. М. Мілюкова та Ш. Сеньобоса, чи монографії "Апологія історії" (1949 р.), яку, напевне, можна вважати класичною в галузі методології історичної науки. Проти міфотворчого (зрештою, такого звичного) функціонування історичної науки спрямовувалися й найпарадоксальніші висловлювання її фахівців з тієї ж школи "Анналів" на зразок твердження про те, що історії як такої немає, а є лише історики, або запевнення у тому, що історія абсолютно нічому не навчає, бо містить і дає приклади будь-чого (с. 132—136).

Але ж школа "Анналів", історіографічному огляду досягнень якої присвячено півтори глави рецензованої монографії, є вершиною розвитку французької історіографії XIX—XX ст., і такою вона стала, бо мала досить сильного попередника в особі позитивістської школи, а також засвоюючи конструктивні ідеї неокантіанства і марксизму. Все це стало предметом скрупульозного аналізу авторки в окремій главі монографії. Ще одна глава спеціально присвячена висвітленню творчого доробку так званої "російської історичної школи", яка також була ефективним запліднювачем французької позитивістської історіографії з часу її зародження у 70-х роках XIX ст.

Термін "російська історична школа" у застосуванні до французької історіографії загалом, а переважно до проблематики історії Французької революції кінця XVIII ст. авторка запозичила із західноєвропейської історіографії, але внесла до нього суттєві корективи, довівши, що окремою складовою його частиною є відповідний творчий доробок фахівців загальної історії, які працювали в університетах України. Щоправда, авторка не наважилася говорити про українську історичну школу з тієї ж проблематики, хоч, як нам здається, підстави для цього є. Це наочно видно на сторінках 66—78 та у "Висновках" монографії, де відповідний фактичний матеріал, поіменований авторкою традиційно "російської історичної школи" в Україні, подано у концентрованому вигляді (с. 153—154). Отже, з 70-х років XIX ст. до 70-х років XX ст. простежується школа дослідників історії Французької революції кінця XVIII ст., які працювали в університетських центрах України (Київ — І. Лучицький, Є. Тарле, П. Ардашев, К. Джекжула; Харків — В. Бузескул, О. Камишан, Й. Ліберберг; Одеса — А. Трачевський, Р. Віппер, І. Іванов, Є. Щепкін, О. Вайнштейн, К. Добролюбський, В. Алексєєв-Попов).

Багатий фактичний матеріал про книжкову продукцію всеукраїнського видавництва "Пролетар" у Харкові з проблематики Французької революції, публікації на цю ж тему журналу "Прапор марксизму" подано у § 3 глави другої. Багатозначним докором сьогодиньному стану науки й освіти в Україні є авторський висновок про те, що такої кількості французьких видань, яку одержували українські бібліотеки в 20—40-х роках, тепер немає (с. 76), що в той же період українською мовою виходили не тільки книжки українських авторів про Французьку революцію, а й монографії "китів" французької історіографії — Альфонса Олара і Альбера Матьєза (с. 75, 97). Нагадаємо, що після узагальнюючої праці К. Джекжули вже понад 20 років нічого серйозного про згадану революцію в Україні не з'явилося. Тому цілком слушним є досить песимістичний, але цілком обґрунтований висновок авторки про те, що "російська історична школа" на початок 1970-х років фактично вичерпала себе, бо не перебудувалася на сучасну плюралістичну методологію (с. 147—148).

Отже, про досягнення російської і української історичних шкіл сьогодні доводиться говорити, головним чином, у минулому. В монографії ці досягнення розкриті блискуче. Зокрема, відзначено, що ще в

останній третині XIX ст. діячі російської (мабуть, правомірно сказати — й української) історичної школи виступили у ролі першопроходців вивчення багатьох фондів документальних матеріалів архівосховищ Франції з проблематики Французької революції, що наукові висновки російських (українських) істориків ставали предметом обговорення навіть на засіданнях французького парламенту, не кажучи вже про розвиток французькими істориками положень праць їх російських або українських колег (с. 94—95, 98, 155). В цьому ж аспекті на додаток до відзначеної авторкою традиційної і плідної творчої спілки вчених-істориків і географів у Франції (с. 122—124) можна було б пригадати, що й Україна свого часу мала світового рівня вченого, що поєднував у своїх наукових працях проблеми історичної і географічної наук, став одним з основоположників синтетичної наукової галузі — антропогеографії. Маємо на увазі Степана Рудницького, який у 30-х роках загинув у сталінських таборях.

Цілком підтримуємо методика, застосовану авторкою при розгляді історіографічного процесу в тісному зв'язку з синхронними подіями і явищами політичної і соціально-економічної історії. Зокрема, логічним і доказовим є висновок авторки про те, що саме реалії українського села спонукали І. Лучицького зайнятися вивченням аграрних відносин спочатку, так би мовити, вдома, а згодом — за кордоном (с. 58—60). Авторка докладно вивчила творчий доробок І. Лучицького в галузі історії аграрних та суспільних відносин в Україні, показала відмінності у формах землекористування в Україні та Росії (с. 59—60), але полеміка І. Лучицького з О. Єфименко нею лише згадана (с. 61).

Водночас у ґрунтовному історіографічному та суспільно-політичному портреті І. Лучицького, поданому в книзі, хотілося б бачити докладнішу характеристику його як діяча загальноросійського визвольного і українського національного рухів. Авторка виявила всебічну обізнаність із сучасними підходами до визначення місця лібералізму в суспільному розвитку людства як цілком прогресивної течії (с. 42) і керувалася новим розумінням лібералізму у власному аналізі досліджуваної історіографічної спадщини французьких, російських і українських істориків (с. 39—40, 63, 65—66, 75, 161).

В рецензованій книзі по-новому поставлено і проблему кризи історичної науки як у Франції, так і в Російській імперії. Автор цих рядків свого часу займався науковою розробкою даної проблеми переважно у традиційному для радянської історіографії дусі — як кризи буржуазної методології та ідеології. Тепер же ми дійшли висновку, що проблема була вкрай заідеологізована, підпорядкована головній меті — утвердженню догматики ортодоксально вульгаризованого марксизму, що активно насаджувався тоталітарною державною системою радянських часів.

Авторка, докладно інформуючи читачів про дискусії з цього приводу, що точилися серед радянських істориків, разом з тим констатує, що кризові явища обминули цілі напрями і галузі історичної науки, зокрема медієвістику і проблематику історії Французької революції кінця XVIII ст., що критерії певних кризових явищ, які мали місце в історичній науці, слід шукати у ній самій або в цілому у науковій сфері, що іноді замість терміна "криза науки" реаліям більш відповідали визначення: "критичний поворот", "переломний етап" (с. 41, 45—46, 50, 52, 54, 95, 101—102, 107, 151, 161). Отже, в монографії сформульоване ставлення до проблеми "кризи історичної науки" як до природного явища, яке іманентно виникає в умовах її безперервного розвитку та необхідності змінювати свої методи відповідно до загального ритму розвитку науки в цілому.

Увесь розвиток французької, російської, української історіографій (у хронологічних рамках висвітлюваного в книзі періоду), зокрема розробка кожною з них проблем Французької революції кінця XVIII ст., радянськими істориками розглядався, як правило, в аспекті кризи історичної науки. Уміло відібраний, проаналізований і синтезований авторкою багаточисний фактичний матеріал переконливо доводить, що розвиток і французької так званої " нової історичної науки", і так званої "російської історичної школи", лідерство в якій у дорадянські часи посідали українські вчені, відбувався тоді по висхідній. Внаслідок цього французька історіографія, за висновком авторки, посіла одне з провідних місць у світовій історичній науці XX ст.; фахівці з різних країн визнають її як найсерйозніший і найперспективніший напрям світової історичної думки (с. 3). Нашим сучасникам — діячам російської і української історіографій — доводиться втішатися відзначенням у книзі (с. 152) пріоритетом "російської історичної школи" порівняно з тодішньою тотожною французькою щодо запровадження ідей історичного синтезу, теорії особистості в історичному процесі, проблеми міждисциплінарності історичного дослідження, розгляду історичного процесу "знизу" — від світосприймання і діяльності народних мас.

Тим часом сьогоднішнім фахівцям вітчизняної і загальної історії в Україні слід запозичити з накопиченого досвіду і досягнень французької історіографії XX ст. чимало корисного і повчального для розгортання якнайширшого фронту актуальних історичних досліджень на плюралістичній методологічній основі. Дієвою підмогою у цій важливій і відповідальній роботі можуть стати положення монографії Л. В. Таран, яка відкриває недостатньо вивчений в Україні пласт світової історичної думки, представленої національними школами: французькою, російською, українською, головним чином у контексті найбільш розроблюваної ними проблематики — історії Французької революції кінця XVIII ст., яка справила величезний вплив на хід усієї європейської історії.

Монографія Л. В. Таран є оригінальним дослідженням, суттєвим вкладом в історичну науку.

В. Г. САРБЕЙ(Київ)

¹ С а р б е й В. Г. До вироблення концепції багатотомної "Історії українського народу" (роздуми і пропозиції). — К., 1994.

Любомир ВІНАР (США, Кент)

Міжнародна конференція у Нью-Йорку "Михайло Грушевський — історик, суспільно-громадський діяч, державотворець"

Силами Міжнародного академічного комітету для вшанування 130-ліття від дня народження М. Грушевського, що діє при Президії Українського історичного товариства, Української вільної академії наук у США і Українського наукового інституту 27 жовтня 1996 р. в Нью-Йорку відбулася ювілейна конференція "Михайло Грушевський — історик, суспільно-громадський діяч, державотворець". В ній взяли участь науковці з Америки, України і Канади. Українську державу репрезентував посол України у США Юрій Щербак. Конференцію відкрив проф. Любомир Винар — голова Українського історичного товариства і Міжнародного комітету. Він відзначив, що вшанування М. Грушевського відбувається одночасно з відзначенням 5-ї річниці незалежності України, прийняттям Конституції Української держави та впровадженням нової національної валюти — гривні. Всі ці події безпосередньо пов'язані з діяльністю найвидатнішого українського історика і будівничого першої Української незалежної держави в ХХ іст. — УНР. Потім виступив проф. Л. Решодько — генсекретар Київського державного комітету для відзначення ювілею Грушевського в Україні, який передав учасникам форуму привітання від віце-прем'єра І. Кураса і Кабінету Міністрів України, а також вручив диплом-грамоту проф. Л. Винару "за визначний внесок у справу повернення Україні М. Грушевського — першого Президента України і великого літописця". Було зачитано привітання від різних установ України, Європи, Канади.

Першу доповідь виголосив посол України в США Ю. Щербак — "Михайло Грушевський і сучасна державність України". Доповідач торкнувся нових аспектів бачення творчої спадщини М. Грушевського, і зокрема його політичного заповіту. Як вважає Щербак, концепції першого президента УНР М. Грушевського фактично заклали основи зовнішньої політики незалежної України в напрямі стратегічного співробітництва із США, кооперації країн Чорноморського басейну (у Грушевського — "Чорноморська орієнтація"), визначили характер відносин з Росією, роль і місце України в Європі. Доповідач наголосив на необхідності вивчення спадщини Грушевського та її творчого застосування в сучасних умовах державного будівництва. Другу доповідь на тему "Листування Грушевського з петербурзьких архівів" виголосив д-р М. Антонович — президент УВАН у США. Він проаналізував листи Грушевського до С. Платонова, Н. Марра, В. Мякотина, М. Лемке та ряду інших науковців, в яких порушувалися питання розвитку української науки. Проф. Т. Гунчак, директор Українського дослідного і документального центру УІА, розглянув політичні концепції Грушевського як голови Центральної Ради і будівничого Української Народної Республіки. Зокрема, він звернув увагу на концепцію державного федералізму Грушевського, викладену в праці "На порозі Нової України" (Київ, 1918) та інших творах. Доповідач також сclinився на ролі Грушевського в державотворчому процесі доби Центральної Ради.

Академії педагогічних наук України, ректор Черкаського держуніверситету О. Ф. Б о є ч к о.

Учасники Всеукраїнських читань поклали квіти до пам'ятників Б. Хмельницькому в Черкасах та Т. Г. Шевченку — в Каневі.

Л. В. БАЖЕНОВ (Кам'янець-Подільський)

Створення Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАНУ у Кам'янці-Подільському

Позаторік на базі історичного факультету Кам'янець-Подільського педагогічного інституту створено Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України. Основою його фундації став спільний наказ від 1 червня 1995 р., підписаний керівниками відповідних установ — академіком НАН України В. А. Смолієм і професором А. О. Копиловим.

Чому саме в Кам'янці-Подільському засновано один з десяти державних наукових центрів регіонального вивчення історії України? Це місто уже з другої половини XIX ст. є визнаним в Україні громадсько-науковим осередком краєзнавчого руху та комплексного вивчення минувшини Поділля. Саме в ньому зросли і творили такі відомі дослідники краю, як М. В. Симашкевич, Й. Й. Ролле, Ю. Й. Сіцінський, В. О. Геринович, О. З. Неселовський (XIX — перша третина XX ст.), а сьогодні примножують їх традиції науковими здобутками авторитетні поділлязнавці І. С. Винокур, В. С. Степанков, М. Г. Кукурудзяк, О. М. Завальнюк, М. Б. Петров, С. В. Трубочанінов, Т. А. Сис, І. В. Гарнага й інші. На базі історичного факультету педінституту проведено протягом 1965—1996 рр. дев'ять Подільських, вісім міжнародних і всеукраїнських історико-краєзнавчих конференцій, які широко відомі в науковому світі. Тільки у 1995 р. видано 15 монографій, посібників, брошур, методичних вказівок, пов'язаних з розробкою історії подільського краю. Визнанням наукових заслуг кам'янчан й стало відкриття державного дослідницького центру, на який покладені завдання інтегрувати академічну і вузівську науку в розв'язанні вузлових історичних проблем, якісно розвивати і зміцнювати співробітництво вчених Інституту історії України й педагогічного інституту, консолідувати творчі зусилля усіх причетних в державі та за її межами до розробки минувшини подільських областей.

За півторарічну діяльність Центр дослідження історії Поділля пройшов стадію свого організаційного становлення. Він спирається на працю поки що прийнятих у свої лави 75 почесних і дійсних членів. Керівним органом Центру стала його вчена рада, до складу якої входять 19 провідних науковців Інституту історії України, педагогічного інституту та інших установ Хмельниччини і Вінниччини. Водночас налагоджені зв'язки Центру з рядом краєзнавчих осередків Поділля і Волині, створюється матеріальна і видавнича база.

Дослідницький центр уже має свої перші творчі здобутки. Зокрема, позитивний резонанс у державі здобув проведений у Кам'янці-Подільському 22—23 вересня 1995 р. спільно з Інститутом історії України та місцевим історичним музеєм-заповідником всеукраїнський симпозіум "Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження", присвячений 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького-

Академії педагогічних наук України, ректор Черкаського держуніверситету О. Ф. Б о є ч к о.

Учасники Всеукраїнських читань поклали квіти до пам'ятників Б. Хмельницькому в Черкасах та Т. Г. Шевченку — в Каневі.

Л. В. БАЖЕНОВ (Кам'янець-Подільський)

Створення Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАНУ у Кам'янці-Подільському

Позаторік на базі історичного факультету Кам'янець-Подільського педагогічного інституту створено Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України. Основою його фундації став спільний наказ від 1 червня 1995 р., підписаний керівниками відповідних установ — академіком НАН України В. А. Смолієм і професором А. О. Копиловим.

Чому саме в Кам'янці-Подільському засновано один з десяти державних наукових центрів регіонального вивчення історії України? Це місто уже з другої половини XIX ст. є визнаним в Україні громадсько-науковим осередком краєзнавчого руху та комплексного вивчення минувшини Поділля. Саме в ньому зросли і творили такі відомі дослідники краю, як М. В. Симашкевич, Й. Й. Ролле, Ю. Й. Сіцінський, В. О. Геринович, О. З. Неселовський (XIX — перша третина XX ст.), а сьогодні примножують їх традиції науковими здобутками авторитетні поділлязнавці І. С. Винокур, В. С. Степанков, М. Г. Кукурудзяк, О. М. Завальнюк, М. Б. Петров, С. В. Трубочанінов, Т. А. Сис, І. В. Гарнага й інші. На базі історичного факультету педінституту проведено протягом 1965—1996 рр. дев'ять Подільських, вісім міжнародних і всеукраїнських історико-краєзнавчих конференцій, які широко відомі в науковому світі. Тільки у 1995 р. видано 15 монографій, посібників, брошур, методичних вказівок, пов'язаних з розробкою історії подільського краю. Визнанням наукових заслуг кам'янчан й стало відкриття державного дослідницького центру, на який покладені завдання інтегрувати академічну і вузівську науку в розв'язанні вузлових історичних проблем, якісно розвивати і зміцнювати співробітництво вчених Інституту історії України й педагогічного інституту, консолідувати творчі зусилля усіх причетних в державі та за її межами до розробки минувшини подільських областей.

За півторарічну діяльність Центр дослідження історії Поділля пройшов стадію свого організаційного становлення. Він спирається на працю поки що прийнятих у свої лави 75 почесних і дійсних членів. Керівним органом Центру стала його вчена рада, до складу якої входять 19 провідних науковців Інституту історії України, педагогічного інституту та інших установ Хмельниччини і Вінниччини. Водночас налагоджені зв'язки Центру з рядом краєзнавчих осередків Поділля і Волині, створюється матеріальна і видавнича база.

Дослідницький центр уже має свої перші творчі здобутки. Зокрема, позитивний резонанс у державі здобув проведений у Кам'янці-Подільському 22—23 вересня 1995 р. спільно з Інститутом історії України та місцевим історичним музеєм-заповідником всеукраїнський симпозіум "Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження", присвячений 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницько-

го¹. Центр взяв діяльну участь разом із старосинявськими (Хмельниччина) і могилівськими (Вінниччина) краєзнавцями в організації регіональних наукових форумів "Пилявецька битва 1648 року в історії України"², "Перша Могилів-Подільська краєзнавча конференція"³ та виданні їх матеріалів.

До найближчих перспектив наукової роботи Центру варто віднести підготовку всеукраїнського наукового симпозіуму "Проблеми археології Поділля і Південно-Східної Волині", який приурочено до такої важливої події в культурному і науковому житті України, як відкриття в 1997 р. у місті музею археології Поділля, організацію наступного року міжнародної наукової конференції "Кам'янець-Подільський і Кам'янецьчина в контексті європейської історії". Сьогодні Центр зайнятий підготовкою до видання першого тому своїх наукових праць, формує авторський колектив для створення книги "Подільський енциклопедичний словник". Є чимало й інших перспективних задумів наукової діяльності. Але вони можуть бути реалізовані в сучасних умовах при підтримці спонсорів і меценатів, тісному співробітництві усіх вчених і краєзнавців на ґрунті дослідження історії Поділля. Вчена рада Центру чекає ділових пропозицій, наукових і науково-популярних праць, статей, повідомлень. Наша адреса: 281900 Кам'янець-Подільський, вул. Татарська, 14, історичний факультет, кім. 11.

¹ Див.: Поділля і Волинь у контексті українського національного відродження. Науковий збірник / Ред. кол.: Л. В. Баженов (відп. ред.), І. С. Винокур та ін. — Хмельницький, 1995.—368 с.

² Див.: Пилявецька битва 1648 року в історії України. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції» присвяченої 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького 22—24 вересня 1995 р. / Ред. кол.: П. Я. Слободянюк (голова), А. Г. Філіпчук та ін. — Стара Синява, 1995 (вид. 1996).— 186 с.

³ Див.: Перша Могилів-Подільська краєзнавча конференція (жовтень 1996 р.). / Ред. кол.: П. П. Бровко, І. С. Винокур та ін.). — Могилів-Подільський, 1996.—144 с.

І. Ф. КОРОЛЬ (Ужгород), С. В. ГАНУС (Ужгород)

**Міжнародна наукова конференція
"Соціально-економічні та етнополітичні
зміни в країнах Центральної
та Південно-Східної Європи
(друга половина 80-х — перша половина
90-х років ХХ ст.)"**

26—27 вересня 1996 р. в Ужгородському державному університеті (УжДУ) відбулася міжнародна наукова конференція "Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної та Південно-Східної Європи (друга половина 80-х — перша половина 90-х рр. ХХ ст.)". Її відкрив голова оргкомітету ректор університету проф. В. Ю. С л и в к а . У вступному слові він розповів про плідотворні зв'язки вузу з науковими установами та навчальними закладами України, а також близького та далекого зарубіжжя, що дало змогу скликати конференцію такого представницького рівня і обмінятися досвідом осмислення подій недавнього минулого. Ректор акцентував увагу на здобутках науковців УжДУ за останні роки, привітав учасників міжнародного форуму і побажав їм плідної роботи.

го¹. Центр взяв діяльну участь разом із старосинявськими (Хмельниччина) і могилівськими (Вінниччина) краєзнавцями в організації регіональних наукових форумів "Пилявецька битва 1648 року в історії України"², "Перша Могилів-Подільська краєзнавча конференція"³ та виданні їх матеріалів.

До найближчих перспектив наукової роботи Центру варто віднести підготовку всеукраїнського наукового симпозіуму "Проблеми археології Поділля і Південно-Східної Волині", який приурочено до такої важливої події в культурному і науковому житті України, як відкриття в 1997 р. у місті музею археології Поділля, організацію наступного року міжнародної наукової конференції "Кам'янець-Подільський і Кам'янецьчина в контексті європейської історії". Сьогодні Центр зайнятий підготовкою до видання першого тому своїх наукових праць, формує авторський колектив для створення книги "Подільський енциклопедичний словник". Є чимало й інших перспективних задумів наукової діяльності. Але вони можуть бути реалізовані в сучасних умовах при підтримці спонсорів і меценатів, тісному співробітництві усіх вчених і краєзнавців на ґрунті дослідження історії Поділля. Вчена рада Центру чекає ділових пропозицій, наукових і науково-популярних праць, статей, повідомлень. Наша адреса: 281900 Кам'янець-Подільський, вул. Татарська, 14, історичний факультет, кім. 11.

¹ Див.: Поділля і Волинь у контексті українського національного відродження. Науковий збірник / Ред. кол.: Л. В. Баженов (відп. ред.), І. С. Винокур та ін. — Хмельницький, 1995.—368 с.

² Див.: Пилявецька битва 1648 року в історії України. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції» присвяченої 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького 22—24 вересня 1995 р. / Ред. кол.: П. Я. Слободянюк (голова), А. Г. Філіпчук та ін. — Стара Синява, 1995 (вид. 1996).— 186 с.

³ Див.: Перша Могилів-Подільська краєзнавча конференція (жовтень 1996 р.). / Ред. кол.: П. П. Бровко, І. С. Винокур та ін.). — Могилів-Подільський, 1996.—144 с.

І. Ф. КОРОЛЬ (Ужгород), С. В. ГАНУС (Ужгород)

**Міжнародна наукова конференція
"Соціально-економічні та етнополітичні
зміни в країнах Центральної
та Південно-Східної Європи
(друга половина 80-х — перша половина
90-х років ХХ ст.)"**

26—27 вересня 1996 р. в Ужгородському державному університеті (УжДУ) відбулася міжнародна наукова конференція "Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної та Південно-Східної Європи (друга половина 80-х — перша половина 90-х рр. ХХ ст.)". Її відкрив голова оргкомітету ректор університету проф. В. Ю. С л и в к а . У вступному слові він розповів про плідотворні зв'язки вузу з науковими установами та навчальними закладами України, а також близького та далекого зарубіжжя, що дало змогу скликати конференцію такого представницького рівня і обмінятися досвідом осмислення подій недавнього минулого. Ректор акцентував увагу на здобутках науковців УжДУ за останні роки, привітав учасників міжнародного форуму і побажав їм плідної роботи.

Канд. іст. наук, заступник голови Закарпатської обласної держадміністрації В. О. Приходько проаналізував економічну і суспільно-політичну ситуацію, яка склалася в містах і селах області, розповів про співробітництво в рамках Карпатського Єврорегіону і дав високу оцінку змістовній і актуальній тематиці робочої програми наукового форуму.

Тон науковій дискусії задала доповідь зав. кафедрою нової і новітньої історії та історіографії УжДУ проф. Г. П а в л е н к а "Глобальні та регіональні передумови змін у країнах Центральної та Південно-Східної Європи: перші спроби осмислення та перспективи вивчення". Доповідач наголосив, що революції в країнах колишнього соціалістичного табору за своїм значенням вийшли далеко за межі континенту і є, по суті, найвизначнішою подією післявоєнної історії. Як відомий фахівець в галузі германістики, проф. Г. Павленко акцентував увагу аудиторії на ролі об'єднаної Німеччини в оновленій Європі і у світі в цілому.

"Карпатський Єврорегіон: передумови створення і перспективи розвитку" — тема доповіді виконавчого директора Карпатського Єврорегіону М. Б у к о в е ц ь к о г о. Її доповнював виступ проф. УжДУ І. М и г о в и ч а "Конфліктний потенціал етнічного фактору в закарпатському соціумі". На багатому фактичному матеріалі промовці розглянули ситуацію, що склалася на Закарпатті, і дали конкретні пропозиції щодо вдосконалення економічної, соціальної, національної політики, яка допомогла б уникати конфліктів і напруги у всіх сферах життя. Особливу увагу учасників форуму привернув оригінальний аналіз економічної, соціально-політичної ситуації в Закарпатті, здійснений на основі новітніх методик проф. І. М и г о в и ч е м.

На пленарному засіданні було також заслухано змістовну доповідь словацького вченого Г а й д о ш а М а р і а н а "Русини-українці на Словаччині в умовах суспільної трансформації". Цей відомий науковець поділився досвідом вивчення економічної ситуації в сусідній з нами країні і висловив свої міркування щодо вирішення проблем національних меншин в поліетнічних регіонах.

Робота конференції продовжувалася на секційних засіданнях. В першій секції на основі архівних джерел і перших наукових публікацій вчені зробили спробу узагальнити загальнополітичні передумови та хід змін у країнах Центральної та Південно-Східної Європи. Було заслухано понад 20 доповідей, в яких основна увага приділялася таким країнам, як Угорщина, Німеччина, Югославія, Чехія і Словаччина. Виступили професори В. Ілько, М. Лендел, Г. Шманько, І. Гранчак, Г. Павленко, І. Король, доценти В. Сурнін, М. Матювка, С. Мотрук, І. Шершун, М. Олашин, І. Ілько, І. Вбвканич, молоді науковці, аспіранти Е. Кіш, Р. Ісаєв, наукові співробітники В. Марина, І. Устич, І. Чучка, І. Сюсько, С. Ганус та інші. Доповідачі дійшли висновку, що радикальні соціально-економічні та політичні зміни, які сталися в згаданих країнах, були не випадковим явищем, вони латентно визрівали в умовах тоталітарних режимів. Горбачовська "перебудова", поступова лібералізація господарського і суспільного життя в СРСР дали поштовх прискореному визріванню передумов їх повалення в країнах колишнього соціалістичного табору. Цікаво, що невдовзі після згаданих революцій сам СРСР почав відставати у процесі докорінної ломки віджилих економічних і політичних структур. Ця суперечність між вимогами часу і станом реальної ситуації в СРСР привела до відомих подій серпня 1991 р. і зникнення радянської федерації як геополітичної реальності.

У другій секції обговорювалися питання про зміст і перспективи соціально-економічних перетворень в країнах Центральної і Південно-Східної Європи. Вивчення досвіду переустрою господарського механізму в сусідів є повчальним для нашої країни.

Третя секція була присвячена проблемам етнополітичних процесів та їх впливу на внутрішній розвиток і міжнародні зв'язки так званих пост-комуністичних країн. Доц. І. М а н д р и к спинився на питанні історичної спільності і взаємозалежності народів Центральної і Південно-Східної Європи. Чималий резонанс викликали повідомлення науковців: проф. М. Т и в о д а р а "Новітнє русинство — пережиток етнополітичних процесів першої половини ХХ ст.", аспіранта О. М а л ь ц я "Політичне русинство в ідеології і практиці сучасних партій і рухів Закарпаття", доц. І. С е н ь к а "Етносоціальний образ русина-українця в художній літературі", Ф. М и ш а н и ч а "Етнополітичні процеси в громадсько-політичному житті Карпатського регіону". Єдності думок при обговоренні названих тем не було досягнуто, але науковці погодились, що в період соціальної напруги слід дуже обережно, толерантно підходити до питань, які зачіпають національні почуття народів, уникати конфронтації, мирним шляхом шукати злагоди. Це дуже актуально для такого поліетнічного регіону, як Закарпаття. Цю думку підтримали і науковці з Кошиць — С. К о н є ч н і та В. П а л к о в і ч. Вони розкрили такі теми: "Національні меншини в процесі історичного розвитку Словаччини" та "Угорське питання на Словаччині: історична ремінісценція і сучасність". Про етнополітичні процеси в сучасній Словаччині розповів доц. М. Г о н а к. Схожих питань торкнувся і доц. М. М а к а р а — "Українці і словаки: в минулому і нині".

Дискусійний характер мали виступи представника Ніредьхазького педінституту (Угорщина) С. П а н ь к а "До питання етнолінгвістичних упереджень в історичному Закарпатті", доц. М. Каменецького "Процес політичної трансформації хорватського суспільства та вплив на нього міжетнічного конфлікту", доц. М. М а к а р и і наукового співробітника В. М а р и н и "Етнокультурний Ренесанс румунів Закарпаття".

Всього на конференції було виголошено понад 40 доповідей. В їх обговоренні взяли участь 18 науковців, а в дискусіях — 32. Через фінансову скруту не всі фахівці, які надіслали заявки на участь у роботі конференції, мали змогу приїхати до Ужгорода, але вони надіслали тези, що будуть використані при підготовці збірника матеріалів конференції.

Учасники конференції висловили пропозицію — на основі її матеріалів підготувати навчальний посібник "Країни Центральної і Південно-Східної Європи: тенденції соціально-економічного та етнополітичного розвитку", потреба в якому давно назріла. Було висловлено також побажання, щоб подібні конференції стали традиційними, а оскільки Закарпаття розташоване на стику чотирьох держав, то визнано за доцільне обрати Ужгород центром міжнародних форумів з подібної проблематики. Пропонувалося розширити географію учасників і з цією метою звернутися до колег з Польщі, Румунії, республік колишньої Югославії.

Проведення подібних конференцій вкрай необхідне. Після розпаду СРСР обірвалися не тільки економічні зв'язки між колишніми союзними республіками, а й наукові. А це призвело до того, що до бібліотек України практично не надходять монографії, навчальні посібники, академічні журнали, зокрема ті, що видаються в Москві. Тому учні й студенти змушені часто користуватися застарілою літературою.

Вважаємо, що за таких умов викладачі вузів зобов'язані використовувати всі можливості, щоб доносити нову правдиву інформацію до молоді, яка навчається. Цьому сприятимуть і матеріали міжнародної наукової конференції, і навчальні посібники, які планується видати за допомогою спонсорів.

Р. Г. СИМОНЕНКО (Київ)

Міжнародна наукова конференція "Причини світових воєн XX століття. Порівняльний аналіз"

15—16 жовтня 1996 р. у Москві відбулася міжнародна наукова конференція "Причини світових воєн XX століття. Порівняльний аналіз". Її організаторами виступили Асоціація істориків першої та другої світових воєн й Інститут загальної історії Російської Академії наук. Науковий форум привернув увагу не лише науковців 18 країн. Замість завантаженого роботою тодішнього секретаря Ради безпеки Росії О. І. Лебедя у день відкриття зібрання привітав керівник інформаційно-аналітичного управління його апарату. Назавтра звільнений указом президента Б. М. Єльцина О. І. Лебедь мав уже доста часу, але конференція й завершилася своєю роботою без нього.

Мотив уникнення нових воєн став головним у діяльності цієї конференції, так само як і попередніх, що проходили під егідою названих установ. На ньому наголосив у першій доповіді "Війна і політика" директор Інституту загальної історії, член-кореспондент РАН О. О. Чубаєв. Він звернув увагу на настання нового етапу в розумінні ролі збройних сил у сучасному історичному процесі. Нині армія виступає не знаряддям розпалювання збройних конфліктів, а фактором стабілізації миру.

Вдалим стало запровадження профільного характеру пленарних засідань. Перше, котре відкрило зібрання, заслухало доповіді, об'єднані темою "Джерела конфліктів: об'єктивні й суб'єктивні фактори". Друге, заключне, присвячувалося загальній проблемі "Константи геополітики й національна безпека". Подібний підхід сприяв кращому сприйняттю та з'ясуванню висунутих доповідачами положень, а також дискусії навколо них. Секції також працювали за подібною схемою. Перша обговорювала проблему "Великі держави, колонії й малі країни", друга — "Між двома війнами", третя — "Союзники, противники й нейтралі", четверта — "Світові війни та історична свідомість".

Серед доповідей, що привернули особливу увагу, виділимо — в порядку оголошення — зроблені академіком С. Л. Тихвінським ("Війна на Тихому океані 1941—1945. Причини й наслідки"), професором В. Л. Мальковим ("Вільсон і Рузвельт: погляд на причини світових воєн"), генерал-полковником Ю. О. Горьковим ("Щодо характеру оперативних планів Збройних Сил СРСР напередодні Великої Вітчизняної війни"), професором У. Кімболлом ("Версаль і Ялта"). Тут слід сказати про доповіді двох таких добре знайомих українським науковцям фахівців, як академік РАН П. В. Волобуєв ("Росія та Радянський Союз у світових війнах. Втрати й здобутки") та член-кореспондент РАН Ю. О. Поляков ("Синдром перемоги"). Як і завжди, вони відрізнялися новаторською постановкою питання, аналітичністю і майстерністю викладу.

Значний інтерес викликало широке звернення доповідачів до історико-порівняльного методу, плідність якого була оцінена зібранням. Його запровадження відкриває широкі можливості для глибшого дізнання історичного процесу, але за умови належного відбору явищ і об'єктів порівняння. Траплялося, на жаль, що задовольнялися зовнішніми аналогіями. Прикладом цього стало, на нашу думку, зіставлення прогностичних уявлень американських послів у Росії й СРСР під час світових воєн — відповідно Дж. Френсиса й А. Гаррімана, зроблене в до-

повіді відомого фахівця професора Л. Гарднера (США). Перший, однак, був і залишився випадковою фігурою в дипломатії. Його погляди доцільніше порівнювати хіба що з позицією попередника А. Гаррімана у Москві — адмірала Стендлі. Зіставлення ж Френсиса з одним із найвпливовіших діячів у галузі зовнішньої політики США періоду другої світової війни та повоєнного часу заздалегідь обмежує розгляд позицій А. Гаррімана з актуальних проблем міжнародних відносин.

Натомість плідною, на наш погляд, виявилася доповідь директора Інституту слов'янознавства й балканістики РАН професора В. К. Волокова. На прикладі подій у регіоні, котрий вивчає керована ним установа, автор солідаризувався з висунутою раніше відомим англійським істориком і соціологом Е. Хобсбаумом пропозицією розглядати світові війни як єдиний великомасштабний світовий збройний конфлікт, розділений двадцятирічним відносно мирним періодом.

Стверджуємо: йдеться не про недооцінку дальшої конкретної розробки численних "білих плям" передісторії, історії та наслідків двох світових воєн, а про більш ґрунтовне, системне їх дослідження в контексті глибинних трансформаційних процесів ХХ століття. Адже самі по собі війни та мирне врегулювання після них в кожному конкретному випадку прискішують або, навпаки, гальмують природний розвиток того або іншого явища. Водночас історично короткий проміжок часу між двома світовими війнами засвідчує недосконалість мирного врегулювання 1919—1920 рр. Відзначені обставини ускладнюють належне розуміння невинної поступальної ходи окремих народів, закономірностей і шляхів розв'язання одвічних національних завдань. Натомість видається безперечним, що розгляд у єдиному комплексі подій обох світових воєн та двадцятиліття між ними має багато з'ясувати і в українській історії.

До речі, на конференції було заслухано й доповіді прибулих з Києва професорів М. В. Коваля ("Друга світова війна в історичній долі народів Радянського Союзу") та Р. Г. Симоненка ("Міжнародні аспекти українського питання у першій та другій світових війнах").

Значний інтерес викликала доповідь професорів В. О. Ємця та О. О. Ржещевського "Про документальну довідку НКЗС СРСР від 13 травня 1939 р. "Темний маневр англійської дипломатії у серпні 1914 р." Виявлена у Президентському архіві РФ наукова розробка належала авторитетному знавцеві міжнародних відносин Є. О. Адамову. Вона не лише проливає світло на хитромудрі дипломатичні ходи, коли Європу обіймало полум'я першої світової війни, а й засвідчує напружену атмосферу передодня другого загального збройного конфлікту. Цікавою, ретельно обґрунтованою, насиченою багатим фактичним матеріалом виявилася доповідь професора Евансвільського університету (США) Т. Фіддік "Війни генералів. Офіцерський корпус і початок світових воєн". Професор В. І. Шеремет у доповіді "Східне питання в епоху першої світової війни" виступив з переконливими міркуваннями щодо його нерозв'язання у розглядуваний період. В той же час викликала заперечення спроба перегляду історичних подій на потребу сьогодення, яка містилася в доповіді канд. іст. наук В. В. Бойцова (Генштаб ЗС РФ) "Брестський мир. Чи була альтернатива?"

На конференції підносилися вічна проблема, яка постає перед дослідниками, — нестача аутентичних архівних джерел. Професор Ратгерського університету (США) У. Кімболл критично висловився щодо чергового посилення обмежень доступу до архівів після практично необмеженого доступу до них у зв'язку з розпадом СРСР. Парируючи цей

біжних істориків подекуди знаходиться більше матеріалів провідних московських архівосховищ, ніж цим можуть похвалитися російські вчені.

Підсумки конференції було підбито у змістовному заключному виступі голови Оргкомітету академіка РАПН О. О. Р ж е ш е в с ь к о г о. На жаль, — і цього не можна не констатувати — перспективи видання матеріалів наукового форуму невтішні.

В. М РИЧКА (Київ)

Міжнародний науковий Конгрес "Єрусалим у слов'янських культурах та релігійних традиціях"

8—11 грудня 1996 р. у м. Єрусалимі (Ізраїль) відбувся міжнародний науковий Конгрес "Єрусалим у слов'янських культурах та релігійних традиціях". Зорганізований департаментом російських та слов'янських студій Єрусалимського університету в рамках 3000-літнього ювілею історичної столиці єврейського народу, він став помітною подією у науковому житті всього міжнародного славистичного співтовариства.

У роботі Конгресу взяли участь понад сто науковців з різних країн світу. Завдяки підтримці міжнародного фонду "Відродження" українська делегація, очолювана академіком НАН України Ярославом Ісаєвичем, виявилася вельми представницькою. Приємно зазначити, що українська мова либонь чи не вперше на подібних наукових форумах поряд з англійською і російською була визнана робочою мовою Конгресу.

З вітальним словом до учасників та гостей Конгресу звернулися ректор Єврейського університету в Єрусалимі Єхусхуа Бен Арієх, віце-президент Ізраїльської Академії наук Хаїм Тадмор, мер Єрусалима Арієль Коген, архієпископ Берлінський і Германський Феофан, послы Росії та України в Ізраїлі Олександр Бовін і Олександр Майданник, а також директор Міжнародного християнського посольства в Єрусалимі Іоанн Луков.

Пленарне засідання Конгресу відкрила доповідь Анатолія Алєксєєва (Росія) "Єрусалим в давньоруській літературі", котру він називав "давньоросійською". У ході дискусії, що зав'язалася в процесі обговорення, більшість славистів зрештою погодилася з тим, що такі твори староруських книжників, як "Повість временних літ", "Слово про закон і благодать" київського митрополита Іларіона, аж ніяк не можна вважати пам'ятками давньоросійської літератури.

Давньоруські паломництва до Святої Землі, зокрема ігумена одного з монастирів Київської Русі Данила, який відвідав Єрусалим на початку XII ст., та його подорожні нотатки, були детально проаналізовані у доповідях Марчело Гарзаніті (Італія) і Йоєля Раби (Ізраїль). Образу Єрусалима, витвореному в слов'янському фольклорі, присвятила свою ґрунтовну доповідь Світлана Толстая (Росія).

На секційних засіданнях було заслухано близько восьмидесята доповідей на теми середньовічної і нової історії, мистецтва, філософії, літературознавства і релігієзнавства. Найбільшу кількість учасників зібрали секції сучасної історії та літератури. Серед доповідей, що тут прозвучали, слід відзначити доповідь Віктора Радуцького (Ізраїль) про переклади біблійних псалмів Т. Г. Шевченком, Оксани Забужко (Україна) "Український міф Єрусалима (на матеріалах драм Лесі Українки)", Григорія Грабовича (США) "Духовний Єрусалим

біжних істориків подекуди знаходиться більше матеріалів провідних московських архівосховищ, ніж цим можуть похвалитися російські вчені.

Підсумки конференції було підбито у змістовному заключному виступі голови Оргкомітету академіка РАПН О. О. Р ж е ш е в с ь к о г о. На жаль, — і цього не можна не констатувати — перспективи видання матеріалів наукового форуму невтішні.

В. М РИЧКА (Київ)

Міжнародний науковий Конгрес "Єрусалим у слов'янських культурах та релігійних традиціях"

8—11 грудня 1996 р. у м. Єрусалимі (Ізраїль) відбувся міжнародний науковий Конгрес "Єрусалим у слов'янських культурах та релігійних традиціях". Зорганізований департаментом російських та слов'янських студій Єрусалимського університету в рамках 3000-літнього ювілею історичної столиці єврейського народу, він став помітною подією у науковому житті всього міжнародного славистичного співтовариства.

У роботі Конгресу взяли участь понад сто науковців з різних країн світу. Завдяки підтримці міжнародного фонду "Відродження" українська делегація, очолювана академіком НАН України Ярославом Ісаєвичем, виявилася вельми представницькою. Приємно зазначити, що українська мова либонь чи не вперше на подібних наукових форумах поряд з англійською і російською була визнана робочою мовою Конгресу.

З вітальним словом до учасників та гостей Конгресу звернулися ректор Єврейського університету в Єрусалимі Єхусхуа Бен Арієх, віце-президент Ізраїльської Академії наук Хаїм Тадмор, мер Єрусалима Арієль Коген, архієпископ Берлінський і Германський Феофан, послы Росії та України в Ізраїлі Олександр Бовін і Олександр Майданник, а також директор Міжнародного християнського посольства в Єрусалимі Іоанн Луков.

Пленарне засідання Конгресу відкрила доповідь Анатолія Алєксєєва (Росія) "Єрусалим в давньоруській літературі", котру він називав "давньоросійською". У ході дискусії, що зав'язалася в процесі обговорення, більшість славистів зрештою погодилася з тим, що такі твори староруських книжників, як "Повість временних літ", "Слово про закон і благодать" київського митрополита Іларіона, аж ніяк не можна вважати пам'ятками давньоросійської літератури.

Давньоруські паломництва до Святої Землі, зокрема ігумена одного з монастирів Київської Русі Данила, який відвідав Єрусалим на початку XII ст., та його подорожні нотатки, були детально проаналізовані у доповідях Марчело Гарзаніті (Італія) і Йоєля Раби (Ізраїль). Образу Єрусалима, витвореному в слов'янському фольклорі, присвятила свою ґрунтовну доповідь Світлана Толстая (Росія).

На секційних засіданнях було заслухано близько восьмидесята доповідей на теми середньовічної і нової історії, мистецтва, філософії, літературознавства і релігієзнавства. Найбільшу кількість учасників зібрали секції сучасної історії та літератури. Серед доповідей, що тут прозвучали, слід відзначити доповідь Віктора Радуцького (Ізраїль) про переклади біблійних псалмів Т. Г. Шевченком, Оксани Забужко (Україна) "Український міф Єрусалима (на матеріалах драм Лесі Українки)", Григорія Грабовича (США) "Духовний Єрусалим

у творчості Івана Франка та Лесі Українки", Євгена Сверстюка (Україна) "Мотив Єрусалима у поетів українського відродження", Володимира Паперного (Ізраїль) "Шлях Гоголя до Єрусалима".

Плідною була робота секції середньовічної історії. Про роль біблійних традицій і символів у політичній історії та культурі великого Московського князівства доповіла Марія Плюханова (Італія). Про шляхи формування образу Священного Граду — Єрусалима в політичній культурі та ідеології українського середньовіччя йшлося у доповіді Володимира Рички (Україна). Олена Ердельян (Сербія) блискуче висвітлила роль Єрусалима в духовному житті середньовічної Сербії. П'єр Ганно (Франція) присвятив свою доповідь висвітленню подорожі Василя Григоровича-Барського, здійсненої ним до Святої Землі у XVIII ст. Їй вдало доповнив Дмитро Степовик (Україна) мистецтвознавчим аналізом малюнків, виконаних В. Григоровичем-Барським в Єрусалимі. Цікавою й пізнавальною була також доповідь Лариси Фіалкової (Ізраїль) "Єрусалим в українському фольклорі".

Українсько-єврейська тематика стала об'єктом історико-соціологічного осмислення Леоніда Фінберга (Україна), Вольфа Московича (Ізраїль), Ярослава Ісаєвича (Україна), Людмили Димирської - Цигильман (Ізраїль) та ін. Діалог українських і єврейських науковців окреслив перспективи та проблеми подальшого вивчення історико-культурних взаємин і духовних зв'язків, що складались і розвивались між двома народами протягом багатьох віків.

Кондуфор Юрій Юрійович

Сьогодні, коли ще не вгамувався біль, не розсіявся сум від раптові втрати, що зазнали колектив Інституту історії України НАН України і вся українська наука, ми навряд чи зможемо повно і всебічно оцінити науковий, науково-організаційний і педагогічний доробок довголітнього директора інституту Юрія Юрійовича Кондуфора. Не викликає сумніву лише одне: його багатолітня плідотворна діяльність справила значний вплив на розвиток української історичної науки, а наукова спадщина назавжди увійшла до скарбниці знань про наше минуле.

Ю. Ю. Кондуфор народився 30 січня 1922 р. в с. Зубані Глобинського району Полтавської області в сім'ї сільських вчителів. Він пишався своїм родоводом і професією батьків. У переїздах разом з родиною по Україні пройшли дитинство і юність Юрія Юрійовича. В 1939 р. із золотою медаллю він закінчив десятирічну школу в м. Погасне Ворошиловградської області і того ж року вступив до історичного факультету Харківського університету. Однак диплом довелося отримати лише через десять років. У 1940 р., після закінчення першого курсу, Ю. Ю. Кондуфора було призвано до лав Червоної Армії. Вій служив у Монголії в танкових військах. У грудні 1941 р. став кандидатом в члени партії, а через рік — членом ВКП(б). Як командир танку 9-го гвардійського механізованого корпусу брав участь у розгромі Квантунської армії.

Після демобілізації, в грудні 1945 р., Ю. Ю. Кондуфор відновив навчання в Харківському університеті, історичний факультет якого з відзнакою закінчив у 1949 р. Мабуть, саме в роки навчання вперше здобули публічне визнання притаманні йому риси лідера. Будучи ще студентом, очолював партійну організацію одного з найбільших вузів України, аспі-

у творчості Івана Франка та Лесі Українки", Євгена Сверстюка (Україна) "Мотив Єрусалима у поетів українського відродження", Володимира Паперного (Ізраїль) "Шлях Гоголя до Єрусалима".

Плідною була робота секції середньовічної історії. Про роль біблійних традицій і символів у політичній історії та культурі великого Московського князівства доповіла Марія Плюханова (Італія). Про шляхи формування образу Священного Граду — Єрусалима в політичній культурі та ідеології українського середньовіччя йшлося у доповіді Володимира Рички (Україна). Олена Ердельян (Сербія) блискуче висвітлила роль Єрусалима в духовному житті середньовічної Сербії. П'єр Ганно (Франція) присвятив свою доповідь висвітленню подорожі Василя Григоровича-Барського, здійсненої ним до Святої Землі у XVIII ст. Їй вдало доповнив Дмитро Степовик (Україна) мистецтвознавчим аналізом малюнків, виконаних В. Григоровичем-Барським в Єрусалимі. Цікавою й пізнавальною була також доповідь Лариси Фіалкової (Ізраїль) "Єрусалим в українському фольклорі".

Українсько-єврейська тематика стала об'єктом історико-соціологічного осмислення Леоніда Фінберга (Україна), Вольфа Московича (Ізраїль), Ярослава Ісаєвича (Україна), Людмили Димирської - Цигильман (Ізраїль) та ін. Діалог українських і єврейських науковців окреслив перспективи та проблеми подальшого вивчення історико-культурних взаємин і духовних зв'язків, що складались і розвивались між двома народами протягом багатьох віків.

Кондуфор Юрій Юрійович

Сьогодні, коли ще не вгамувався біль, не розсіявся сум від раптові втрати, що зазнали колектив Інституту історії України НАН України і вся українська наука, ми навряд чи зможемо повно і всебічно оцінити науковий, науково-організаційний і педагогічний доробок довголітнього директора інституту Юрія Юрійовича Кондуфора. Не викликає сумніву лише одне: його багатолітня плідотворна діяльність справила значний вплив на розвиток української історичної науки, а наукова спадщина назавжди увійшла до скарбниці знань про наше минуле.

Ю. Ю. Кондуфор народився 30 січня 1922 р. в с. Зубані Глобинського району Полтавської області в сім'ї сільських вчителів. Він пишався своїм родоводом і професією батьків. У переїздах разом з родиною по Україні пройшли дитинство і юність Юрія Юрійовича. В 1939 р. із золотою медаллю він закінчив десятирічну школу в м. Погасне Ворошиловградської області і того ж року вступив до історичного факультету Харківського університету. Однак диплом довелося отримати лише через десять років. У 1940 р., після закінчення першого курсу, Ю. Ю. Кондуфора було призвано до лав Червоної Армії. Вій служив у Монголії в танкових військах. У грудні 1941 р. став кандидатом в члени партії, а через рік — членом ВКП(б). Як командир танку 9-го гвардійського механізованого корпусу брав участь у розгромі Квантунської армії.

Після демобілізації, в грудні 1945 р., Ю. Ю. Кондуфор відновив навчання в Харківському університеті, історичний факультет якого з відзнакою закінчив у 1949 р. Мабуть, саме в роки навчання вперше здобули публічне визнання притаманні йому риси лідера. Будучи ще студентом, очолював партійну організацію одного з найбільших вузів України, аспі-

рантуру якого закінчив достроково, захистивши в червні 1952 р. кандидатську дисертацію. Ще під час навчання в аспірантурі розпочав викладацьку роботу в університеті, яку не облишив, працюючи в Харківському обкомі Компартії України (1952—1958 рр.), де займав посаду керівника лекторської групи, а згодом (з 1953 р.) —завідуючого відділом агітації і пропаганди.

Харківський період життя Ю. Ю. Кондуфора ознаменувався і першими науковими досягненнями. Саме в ті роки визначився основний напрям його дослідницької роботи — історія революційного руху в Україні. Авторству вченого належить низка праць, у т. ч. монографії "Робітничі продовольчі загони на Україні" (Харків, 1953), "Революційні події 1905—1907 рр. в Харкові і губернії" (Харків, 1955), "Пролетаріат Харкова в боротьбі за перемогу Жовтня" (Харків, 1957), "Пролетаріат Харкова в трьох революціях" (Харків, 1959), в яких відтворені революційні події в одному з найважливіших регіонів України. За багатством фактичного матеріалу вони не втратили свого значення і донині. Це стосується і збірника документів "Харків і Харківська губернія в першій російській революції" (Харків, 1956), і збірки спогадів "Харків в 1917 році" (Харків, 1957), відповідальним редактором і автором передмов до яких був Ю. Ю. Кондуфор.

В 1958 р., в 36 років, Ю. Ю. Кондуфора було призначено на посаду завідуючого відділом науки і культури ЦК Компартії України, на якій він працював до 1968 р. В його житті ш десять років були надзвичайно насиченими і цікавими, адже хрущовська "відлига" пробудила до життя духовні сили суспільства. В цей час прискореними темпами почалася розбудова Академії наук України. На 60-ті роки припадає незрівняний, після 20-х — початку 30-х рр., злет української літератури і мистецтва, тріумфальні виступи артистів з України на сценах СРСР і світу. Саме в ті роки зародилися і надовго збереглися теплі, дружні стосунки з Юрієм Гуляєвим і Юрієм Тимошенком (Тарапунькою), Євгенією Мірошніченко і Дмитром Гнатюком, родиною художників Лопухових, академіками НАНУ Сергієм Волковим, Миколою Новиковим, Андрієм Романовим і багатьма іншими видатними представниками української науки і культури. Із середини 60-х на зміну "відлизі" прийшли брежнєвські "заморозки", що не могло не позначитися і на діяльності Ю. Ю. Кондуфора. Але, як би там не було, вже після повернення із США відомий дисидент і колишній голова Української Хельсінської групи, письменник Микола Руденко презентував Ю. Ю. Кондуфору свою книгу з теплим дарчим надписом.

З 1968 р. Ю. Ю. Кондуфор переходить на роботу в Київський університет ім. Тараса Шевченка, де спочатку очолює кафедру історії радянського суспільства, а в 1973 р. обирається ще й деканом історичного факультету. Ще перебуваючи на партійній роботі, Ю. Ю. Кондуфор видає монографію "Зміцнення союзу робітничого класу і селянства в Україні в період громадянської війни" (К, 1964), а згодом, в 1965 р., захистив докторську дисертацію. В 1968 р. йому присвоєно вчене звання "професор". Ю. Ю. Кондуфор любив викладацьку роботу, студентів і вони відповідали йому взаємністю. Лекції він читав розкуто, самобутньо, яскраво. Стосунки з колегами по кафедрі і факультету завжди були дружні, неформальні. Паралельно з педагогічною діяльністю Юрій Юрійович провадив напружену наукову працю. За роки роботи на історичному факультеті він опублікував три індивідуальні монографії, брав участь у створенні дев'яти колективних праць, в т. ч. чотирьох — як керівник авторського колективу. Разом з проф. В. І. Котовим видав популярний свого часу посібник з історії для вступаючих до вузів, який витримав чотири видання.

Останній період життя й діяльності Ю. Ю. Кондуфора нерозривно пов'язаний з Інститутом історії України НАН України, який він очолив у 1978 р. Тут з новою силою розкрився науковий і організаторський талант ученого. Під його керівництвом і за його активною безпосередньою участю були реалізовані масштабні наукові проекти по підготовці і виданню багатотомної "Історії Української РСР", тритомної "Історії Києва", двотомної "Історії робітників Донбасу", циклу праць, присвячених історичним зв'язкам українського народу з білоруським, молдавським і російським народами, короткого нарису "Історія Української РСР", інших важливих наукових праць, збірників документів, що не втратили свого значення і донині.

Щодо індивідуальних уподобань, він залишився вірним темі революції. В останні роки, коли вже не обіймав директорської посади, планував написати монографію про Центральну Раду. Не встиг. Зате дочекався виходу в світ фундаментального збірника документів "Українська Центральна Рада" (К., 1996), підготовці якого віддав надзвичайно багато сил і часу.

Сама посада директора, а також керівництво колективними працями постійно вимагали від Ю. Ю. Кондуфора поєднання наукової роботи з науково-організаційною діяльністю. Важко переоцінити його заслуги у створенні сприятливої, для наукової праці морально-етичної атмосфери в колективі інституту. Його терпимість до людей і повага до наукового пошуку допомагали дослідникам розробляти найрізноманітніші теми. Ю. Ю. Кондуфор був ініціатором розгортання досліджень з проблем історії Київської Русі та історичної географії і картографії. При ньому в інституті розпочалася масштабна археографічна робота вивчення теорії і історії міжнародних відносин, що привело згодом до організації Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ і Центру етносociології та етнополітики НАНУ. Юрію Юрійовичу належить ідея перейменувати інститут в Інститут історії України, що точніше і повніше відповідає його призначенню і основним напрямкам діяльності.

Майже двадцять років Ю. Ю. Кондуфор був членом Бюро Відділення історії, філософії та права НАНУ (1978—1997 рр.). Він неодноразово очолював наукові координаційні ради НАН України, тривалий час був головним редактором "Українського історичного журналу" (1979—1988 рр.), входив до складу Головних редколегій таких важливих видань, як "Енциклопедія Української РСР", "Історія міст і сіл УРСР", "Реабілітовані історією", зводи пам'яток історії і культури СРСР і УРСР, "Історія громадянської війни в Україні", "Культурне будівництво в Україні", "Радянська Україна в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.", "Робітничий клас Росії від зародження до початку XX ст.", "Історія радянського робітничого класу".

Робота в інституті була плідотворним етапом в науковій біографії Ю. Ю. Кондуфора. В 1979 р. його обирають членом-кореспондентом, а в 1985 р. — дійсним членом Національної академії наук України.

Ю. Ю. Кондуфор надавав великого значення справі підготовки молоді наукової зміни. Вже будучи директором, він тривалий час продовжував читати спецкурси в університеті. Юрій Юрійович очолював Спеціалізовану вчену раду із захисту дисертацій Інституту історії України НАНУ і сам підготував 14 кандидатів наук. За часів його директорства фактично щорічною практикою стало стажування співробітників у провідних наукових центрах СРСР. Він всіляко заохочував представників середнього покоління науковців до захисту докторських дисертацій і створював їм всі умови для цього. Ю. Ю. Кондуфор самостійно, без будь-якого стороннього тиску, визначив для себе термін перебування на керівних посадах. Відомо, що він з власної ініціативи залишив пости і

завідуючого відділом, і директора інституту, передавши їх в руки своїх молодих колег, вихованців інституту. Цей неординарний крок лише зміцнив його авторитет у середовищі вчених.

Ю. Ю. Кондуфор як науковою і організаційною діяльністю, так і своїми особистими якостями сприяв утвердженню авторитету української історичної науки і у колишньому СРСР, і в зарубіжному світі. Його знали і поважали відомі московські вчені, історики з Білорусі, Молдови, Закавказзя і Середньої Азії. Він підтримував дружні стосунки з відомими спеціалістами в галузі історії революції і громадянської війни з "дальнього зарубіжжя". Лекції Ю. Ю. Кондуфора слухали студенти Братиславського, Дебреценського, Загребського й Лейпцизького університетів. Він не раз представляв українську історичну науку на всесвітніх наукових форумах, у т. ч. й на XV (Бухарест, 1980), XVI (Штутгарт, 1985) і XVIII (Мадрид, 1990) Міжнародних конгресах історичних наук.

Невідомою складовою біографії Ю. Ю. Кондуфора була його активна громадсько-політична діяльність. На XXI, XXII, XXIII і XXVI з'їздах Компартії України він обирався кандидатом, а на XXVII — членом Центрального Комітету КПУ, був депутатом Верховної Ради УРСР V, VI і VII скликань, делегатом XXVI і XXVII з'їздів КПРС.

Різномісна і багатогранна діяльність Ю. Ю. Кондуфора здобула високу оцінку громадськості. Він був нагороджений орденом Жовтневої Революції, двома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Вітчизняної війни II ступеня та орденом "Знак Пошани", медалями; удостоєний звання лауреата Державної премії УРСР. Вже в роки незалежної України йому було присвоєно звання "Заслужений діяч науки і техніки України" (1992).

Згадуючи Ю. Ю. Кондуфора, ми не можемо не сказати, що, звичайно ж, він був людиною свого часу. Юрій Юрійович належав до того покоління, яке прийшло у світ після 1917 р. і для якого радянська влада була не "деформацією", а природною "формацією". Ю. Ю. Кондуфор не був виключенням, хоча бачив і розумів більше і глибше за інших. Цим визначаються як його досягнення, так і втрати, в тому числі й наукові: його праці не були позбавлені тих "неминучих" помилок радянської історіографії, яких не могли уникнути навіть найбільш чесні дослідники того часу.

Та попри все, Ю. Ю. Кондуфор залишиться в нашій пам'яті як видатний вчений і талановитий організатор науки, мудрий педагог, активний громадсько-політичний діяч, патріот своєї Батьківщини. Він, безперечно, обладав харизмою, тобто якоюсь екстраординарною здатністю притягувати до себе людей і впливати на них. В будь-якому колективі, товаристві він відразу ж завойовував повагу і авторитет. В будь-якому оточенні залишався лідером. Йому притаманні були високий інтелект і широка освіченість, гідність і незалежність, вихованість і витримка, розвинуте почуття гумору і тонка іронія. Він нікого і нічого не боявся, а в людях цінував талант, гордість, розум, працелюбність. Він любив людей, і люди любили його.

